

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета

Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

163

(3/2017)

Уредници

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија;
Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав БУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша БУРКОВИЋ (Београд) •

Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредничтва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Рајко БУКВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

163
(3/2017)

НОВИ САД
2017

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек иице за cтoлом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Мирослав Митровић
ПОТЕНЦИЈАЛНИ УТИЦАЈ
ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА НА СПОЉНУ
ПОЛИТИКУ СЈЕДИЊЕНИХ
АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА:
СЛУЧАЈ „КОСОВО”	Miroslav Mitrović
THE POTENTIAL INFLUENCE
OF INTEREST GROUPS ON
THE US FOREIGN POLICY
– A CASE OF KOSOVO
413–428	
Салих М. Селимовић
КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОРЕКЛА,
МИГРАЦИОНИХ И
ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА НА
СЈЕНИЧКО-ПЕШТЕРСКОЈ
ВИСОРАВНИ	Salih M. Selimović
SOME CHARACTERISTICS
OF THE ORIGIN, MIGRATION
AND DEMOGRAPHIC PROCESSES
AT SJENICA-PEŠTER PLATEAU
429–445	
Желько Радинковић
ПОЈАМ ФИКЦИЈЕ КОД
ХАНСА ФАИНГЕРА	Željko Radinković
FICTION CONCEPT BY
HANS VAIHINGER
447–458	
Драган Проле
КОЛЕКТИВНИ ЕТХОС
Феноменологија, ране авангарде
и нова антропологија	Dragan Prole
COLLECTIVE ETHOS
Phenomenology, early avant-garde
and new anthropology
459–469	
Владимир Ментус
и Татјана Ментус
ИЗЛОЖЕНОСТ СТРЕСУ КАО
МЕХАНИЗАМ УТИЦАЈА
СОЦИОЕКОНОМСКОГ ПОЛОЖАЈА
НА КВАЛИТЕТ ЗДРАВЉА	Vladimir Mentus
and Tatjana Mentus
STRESS EXPOSURE AS
A MECHANISM OF THE IMPACT
OF SOCIO-ECONOMIC STATUS
ON HEALTH QUALITY
471–483	

Иван Пајовић
ЕКОНОМИСТА НИКОЛАЈ
ВОЗНЕСЕНСКИ И ЊЕГОВ
ДОПРИНОС ПОБЕДИ СССР-А
У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

485–505

Ivan Pajović
ECONOMIST NIKOLAI
VOZNESENSKY AND HIS
CONTRIBUTIONS TO USSR VICTORY
IN THE SECOND WORLD WAR

Зоран Д. Симоновић
и Бранко Михаиловић
ПОЉОПРИВРЕДНА
ПРАКСА У ВИЗАНТИЈИ ОД
ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА
ДО ГЕОПОНИКЕ

507–525

Zoran D. Simonović
and Branko Mihailović
AGRICULTURAL PRACTICE
IN BYZANTIUM FROM
THE *FARMER'S LAW*
TO *GEOPONIKA*

Александра Љуштина
ПРОМЕНЕ У ЖИВОТНОЈ
СРЕДИНИ И ЕКОЛОШКЕ
МИГРАЦИЈЕ

527–537

Aleksandra Ljuština
CHANGES IN ENVIRONMENT AS
CAUSE FOR ENVIRONMENTALY
INDUCED MIGRATION OF PEOPLE

Дејан Масликовић и Наташа Крстић
УНАПРЕЂЕЊЕ КВАЛИТЕТА
ЖИВОТА ОСОБА С
ИНВАЛИДИТЕТОМ КОРИШЋЕЊЕМ
ДИГИТАЛНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

539–552

Dejan Masliković and Nataša Krstić
IMPROVING THE QUALITY
OF LIFE OF PERSONS
WITH DISABILITIES BY USING
DIGITAL TECHNOLOGIES

Гордана Степић
ЈЕДАН ПРИМЕР ИСТОРИЈСКИХ
САДРЖАЈА У ЧЕТВРТОМ РАЗРЕДУ
БЕОГРАДСКИХ ОСНОВНИХ
ШКОЛА

553–572

Gordana Stepić
EXAMPLE OF HISTORICAL
CONTENT FOUND IN
THE FOURTH GRADE OF
BELGRADE PRIMARY SCHOOLS

НАУЧНА ХРОНИКА / SCIENCE CHRONICLE

Александра Новаков, Урош Шешум и Живојин Ракочевић
ЛУБИЛЕЈ – 165 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ПЕТРА КОСТИЋА

573–584

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Милан Петровић

ОГЛЕД О ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА СРБИЈЕ И САД

(Младен Обрадовић, *Србија и САД: Крајња историја економских односа*,
Едиција Continuum № 6, Друштво за привредну историју, Београд 2016, 222 стр.)
585–590

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Ђорђе Ђекић

НОВО ВИЂЕЊЕ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВЧАРСТВА

(Далибор Недвидек, *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине /*
Dalibor Nedvidek, Serbian Medieval Coinage from the Kingdom Period,
Музеј Војводине, Нови Сад 2017, 242 стр.)
591–593

Биљана Вучетић

СТУБОВИ СРПСКЕ ПРОСВЕТЕ

(Александра Новаков, *Стубови српске просвете: Српске средње школе у*
Османском царству 1878–1912, Завод за уџбенике, Београд 2017, 543 стр.)
594–596

Данило Н. Баста

ПРВИ КОРАК КА ТРИЛОГИЈИ О СЛОБОДАНУ ЈОВАНОВИЋУ

(Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија,*
Балканолошки институт САНУ, Београд 2017, 651 стр.)
597–600

Славиша Костић

НИЧЕОВ ФИЛОЗОФСКИ ЗАОКРЕТ КОЈИ ЈЕ ОДРЕДИО ТОК
МОДЕРНЕ И ПОСТМОДЕРНЕ

(Žunjić Slobodan, *FRIDRIH NIČE: Između moderne i postmoderne,*
Otačnik, Beograd 2017, 227 str.)
600–603

Живан Иштванић

ИСТОРИЈА СЕЛА ЈЕРМЕНОВЦИ

(Virág József, *200 éve bánátban: Ürményháza – Jermenovci: (1817–2017),*
Grafoprodukt, Szabadka/Subotica 2017, 332 стр.)
604–606

Жарко Панић
ИСТОРИЗАМ У СВОЈОЈ ЕПОХИ:
ИСТОРИЈСКА И ПОЛИТИЧКА МИСАО ФРИДРИХА МАЈНЕКЕА
(Михаел Антоловић, *Историографија и историјска. Интелектуална биографија
Фридриха Мајнекеа: (1862–1954)*, Институт за Европске студије,
Београд 2017, 501 стр.)
606–609

Нина Михалџинац
ДА ЛИ ЗНАМО КО СМО И КАКО СМО?
(Весна Ђукић, *(Ка)ко смо – Студије културе њамћења и историјске идентитета
у Србији*, Факултета драмских уметности, Београд 2017, 357 стр.)
610–612

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
613–617

ПОТЕНЦИЈАЛНИ УТИЦАЈ ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА НА СПОЉНУ ПОЛИТИКУ СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА: СЛУЧАЈ „КОСОВО”

МИРОСЛАВ МИТРОВИЋ

Министарство одбране Републике Србије
Институт за стратегијска истраживања
Незнаног јунака 38, Београд, Србија
mitrovicmm@gmail.com

САЖЕТАК: Актуелна дешавања на геополитичкој сцени недвосмислено указују на чињеницу да спољна политика САД има снажно изражен утицај на глобална и регионална збивања. Истовремено, заступање интереса у политичкој пракси САД представља легалну и легитимну активност. У раду се анализирају форме заступања интереса у области спољне политике, као и модели организовања политичких интересних група у САД. Поред наведеног, приказани су резултати организованог утицаја на спољнополитичке одлуке САД кроз наступ албанских интересних група у подршци спровођења пројекта тзв. „Република Косово”. Методологијом анализе садржаја и синтезе закључака индуковани су резултантни показатељи ефикасне примене стратегије заступања интереса. Закључак упућује на потенцијале који постоје у организованом и планском лобистичком наступу према САД.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интересне групе, лобирање, спољна политика САД, „Република Косово”, албанска дијаспора, Република Србија

Актуелна дешавања на међународној сцени упућују на међусобно деловање више субјеката: држава (САД, Руска Федерација, Кина, Немачка, Турска итд.), наддржавних субјеката (НАТО, ЕУ, ОУН, ОЕБС, БРИКС итд.), недржавних организација (ММФ, Светска банка, Светска трговинска организација, Г8, итд.) и корпорација као представника светске економије [Соx 2004]. При томе, односи су динамични и интерактивни, засновани на релацијама глобализацијом засићене неолибералне економије [Штрбац и Митровић 2012]. Наиме, актуелни међународни односи представљају борбу за доминацију на светској сцени, при чему се релације

успостављају у зависности од позиције институција које представљају међународне структуре моћи [Нај 2006]. Претпоставка да организација или нација у оваквим условима може да реализује своје интересе без испољеног утицаја према креаторима односа у међународном окружењу мало је вероватна. Интересне групе представљају основна језгра организованог деловања различитих ентитета, чијим наступом је могуће допринети креирању подршке сопствених интереса у спољној политици. Дефинисање активности интересних група подразумева различита тумачења, било да их називамо „лобирање” [Mazey & Richardson 2002] или „заступљеност” [Greenwood 1997], односно заступање интереса. Обједињени назив за заступање интереса је лобирање, при чему се под овим појмом подразумева предфаза одлучивања у институцијама и балансирање различитих интереса [Charrad 2005]. Сажето, „лобирање можемо дефинисати као комуниколошки процес, којим се тежи ка остваривању утицаја на доносиоца одлука у складу са сопственим циљевима и интересима” [Mitrović 2015: 13].

ЛОБИРАЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА

Лобирање у САД је легитимна, легална, организована и у друштвеној пракси прихваћена активност, заснована на Уставу и његовим амандманима, а односи унутар лобистичке сцене регулисани су Законом о лобирању (*Lobbying Disclosure Act*)¹. Процес креирања спољне политике у САД је слојевит и нелинеаран са становишта одређивања тежишта деловања. Креирање спољне политике САД одиграва се у комплексној интеракцији бројних државних тела: председника и његовог кабинета, Министарства иностраних послова (*Department of State*), Пентагона, Централне обавештајне агенције (*Central Intelligence Agency – CIA*) и Савета за националну безбедност (*National Security Council – NSC*). Осим тога, посебан утицај има и јавно мњење САД, па се спољнополитичке одлуке спроводе уз снажне кампање односа с јавношћу.

Сматра се да стране владе и нације заступају своје интересе у САД од почетка 19. века², а да после Другог светског рата почиње интензиван период испољавања утицаја на креирање спољне политике САД: европске владе су лобирале за усвајање Маршаловог плана; током периода деколонизације, новонастале државе су се залагале за политичку и финансијску

¹ Документ је настао 1995. године. Накнадно је допуњаван и надограђиван и представља одраз потребе да се уреди односи на комплексној лобистичкој сцени САД. Више видети у: [Lobbying Disclosure Act 1995].

² Као један од најранијих лобистичких наступа према САД може се истаћи наступ Данијела Вебстера (Daniel Webster), који је током 40-их година 19. века био ангажован од стране енглеског лорда Ашбуртона (Ashburton) да креира позитивно јавно мњење и реализује преговоре који су у интересу Британаца. До 1938. године није постојала регулатива страног лобирања у САД, када је у форми одговора на агресивну нацистичку пропаганду, која је била веома присутна у САД, Конгрес усвојио Закон о регистрацији страних агената (*Foreign Agents Registration Act*). Према овом акту, свако ко заступа интересе стране државе мора бити регистрован у Министарству правде [Ness 2000: 586–587].

подршку САД; током 70-их година 20. века лобирало се за укидање америчких трговинских протекционистичких мера итд. После завршетка Хладног рата и нестанка Совјетског Савеза, међународна моћ и значај утицаја САД на светску политичку сцену веома су доминантни. У савременим спољнополитичким односима стране владе лобирају у САД на два начина: „ниско политички” (*low politics*), где су пре свега заступљена поља економије, трговине, развоја односа, итд; и области „високе политике” (*high politics*), где су преовлађујућа питања безбедности, кризе и војне интервенције [Ness 2000]. Спољна политика САД превасходно је усмерена на испуњење идентификованих и пројектованих сопствених националних интереса [Adler & Haas 1992], с интонираним економским интересима [Hall 1989]. Групе које имају финансијску моћ и интересе ван граница САД, испољавају притисак на администрацију САД, с циљем остваривања утицаја на спољну политику која ће бити усклађена с њиховим корпоративним интересима [Moravcsik 1997]. Још је Кихејн [Keohane 1984] у свом раду пружио аргументе као потврду теорије утицаја неолибералне политичке економије на међународне политичке односе, а Снајдер [Snyder 1991] је повезао креирање одбрамбене политике с корпоративним субјектима, при чему је однос заснован на дубоким заједничким, економским и политичким интересима. Према Трубовицу [Trubowitz 1998], императив сталног економског раста и борба за регионалну и глобалну економску превласт много утиче на креирање спољне политике САД. Џејкобс и Пејџ [Jacobs & Page 2005] у свом истраживању, заснованом на компаративној анализи случајева утицаја на спољну политику САД, закључили су да су носиоци утицаја, без обзира да ли долазе споља (из иностранства) или од унутрашњих субјеката, организовани у три групације: неолибералне организације, институције засноване на знању (тзв. епистемистичке организације) и групе засноване на притиску на основу изборног (гласачког) потенцијала и јавног мњења.

МОДЕЛИ ОРГАНИЗОВАЊА ПОЛИТИЧКИХ ИНТЕРЕСНИХ ГРУПА У САД

Основна форма организовања политичких интересних група у САД је Политички акциони комитет – ПАК (*Political Action Committee – PAC*)³, са својим развијеним формама Супер ПАК⁴ (*Super PAC*) и Лидерски ПАК

³ Политички акциони комитети постоје у САД од 1944. године, када је Конгрес индустријских организација (*Congress of Industrial Organizations – CIO*) реализовао прву кампању прикупљања новца за потребе реизбора председника Теодора Рузвелта.

⁴ Ова нова форма економско-политичког ангажовања постоји од 2010. године и представља доминантни начин подршке политичким кандидатима у САД. Супер ПАК организацијама није дозвољено да остварују директну новчану подршку кандидатима, већ новац улажу у реализацију активности подршке кандидатима. Не постоје ограничења у висини средстава која могу да прикупе и потроше на активности у предизборној кампањи. Супер ПАК је у обавези да прилаже финансијске извештаје у којима је обавезно навођење донатора, као и извештаја о реализованим трошковима. Анализирајући изборе за председника САД 2016. године, види се да је приближно 2.400 организација формата Супер ПАК било регистровано у председничкој кампањи, са укупно пријављеним примљеним новчаним средствима у

(*Leadership PACs*). Све гране индустрије, услуга, цивилне организације, асоцијације, удружења и појединачне корпорације ангажоване су кроз ПАК у политичкој арени, и то у највећем броју случаја према више кандидата (најчешће Демократске и Републиканске странке)⁵.

Поред наведених, постоје организације које су засноване на основу тачке 501(c) Закона о приходима (*Internal Revenue Code*)⁶. Организације модела 501(c)⁷ су према закону непрофитне организације, декларисано политички неактивне и не морају да декларишу своје донаторе. Према структури постоје више врста организација 501(c) које се разликују према области деловања, с тим што ниједној није дозвољено да има испољену преовлађујућу политичку делатност.⁸

Политички акциони комитети који лобирају у области спољне политике и одбране (*Foreign & Defense Policy*) лоцирани су у сектору деловања интересних група који се назива Идеолошко/тематски (*Ideological/Single-Issue*). Поједине етничке интересне групе у САД су веома организоване и свој утицај заснивају на бројности и организованости популације на коју се ослањају, док стране владе најактивније лобирају кроз регистроване ПАК. Такође, веома је присутан корпоративни политички утицај на спољну политику САД, као на пример креирање амбијента за интервенцију у Ираку 2004. године [Miller 2004], при чему се уочава усаглашеност резултата интервенције с пословним добитима компанија из САД [Pratar 2004]. Према закону, страним компанијама које имају експозитуре у САД омогућено је да формирају политичке акционе комитете. Да иностране компаније користе могућност остваривања утицаја, показује и податак да је на председничким изборима 2016. године регистровано деловање укупно 111 иностраних корпоративних ПАК организација.⁹

Носиоци заступања интереса примењених путем метода деловања према спољној политици САД су:

износу од нешто мање од 1,58 милијарди америчких долара, од чега је на различите активности утрошено мање од 1,12 милијарди америчких долара. Више видети на: [Federal Election Commission; Political Action Committee].

⁵ Видети на: [Political Action Committee].

⁶ Видети на: [Internal Revenue Code].

⁷ Видети на: [Political Action Committee].

⁸ Према Закону о приходима, препознато је више врста организација категорије 501(c) које су ослобођене пореза: 501(c)(3) група организација које су ангажоване на питањима религије, добротворних и филантропских активности, науке и образовања и не баве се политичким деловањем; 501(c)(4), организације које су усмерене на социјалну сферу живота, 501(c)(5) које се баве питањима из области производње и пољопривреде и 501(c)(6) у којима се налазе пословни клубови, привредне коморе, бордови некретнина и трговине. Организације 501(c)(4), (5) и (6) се према закону могу бавити политиком, с ограничењем да политичке активности не смеју да постану основна сврха деловања, што се декларише учешћем у проценту трошкова, тако да трошкови ових организација за потребе политичке кампање никада не прекораче 49,9% од укупних финансијских издатака.

⁹ Укупно уложена средства износила су 16,392 милиона долара (за демократског кандидата 5,904, а за републиканског 10,488 милиона долара), при чему су улагачи, осим звучних имена корпорација, као што су BASF, Bayer, BP, Heineken, HSBC, Lafarge Holcim, Philips, Shell Oil, Sony, UBS или T-Mobile, и мање познате фирме попут Novo Nordisk, Sanofi и Oldcastle Materials. Више видети на: [Political Action Committee].

– натурализовани Американци, организовани у групе које промовишу интерес своје матичне државе и теже да утичу на спољну политику САД према њој,

– професионалне заступничке куће и политички акциони комитети, ангажовани за вођење кампање односа с јавношћу, развој културних и пријатељских веза, јавну дипломатију итд.,

– званични дипломатски представници, кроз развој односа на свим нивоима (братимљење градова, региона, институционално повезивање итд).

Преовлађујући циљ успостављања оваквих односа превасходно је економски и представља основу за добијање статуса повлашћене нације у трговинским, економским и инвестиционо-економским односима са САД. Следе интереси у вези са војном помоћи и пружањем безбедносне асистенције под повлашћеним условима; емиграционом политиком; избегавањем санкција и смањењем или повећањем присуства оружаних снага САД у неком делу света.

ЛОБИРАЊЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ САД – СЛУЧАЈ „КОСОВО”

Може се рећи да је процес лобирања албанске интересне групације према САД настао, развијао се и резултирао у условима значајних историјских и геополитичких кретања. Завршетком Хладног рата САД не престају са ангажовањем на остварењу својих националних, геополитичких, економских и војних интереса. Истовремено, дошло је до испољавања, до тада спутаваних, фрустрација и сецесионистичких тежњи одређених народа у оквирима појединих држава Источне Европе. Ове фрустрације, које су тињале деценијама, нису се раније активно испољавале, пре свега због чврстих хладноратовских граница на европском континенту. У истом тренутку присутна је била унутрашња фрустрација војно-економског комплекса САД због, тада могућег, смањења војног буџета, као и неопходност изналагања потребе за даље постојање НАТО пакта. Овај амбијент омогућио је да администрација САД отвори своје институције према наступима група које су, између осталог, имале за циљ и дезинтеграцију СФРЈ и формирање више држава. И поред тога што постоје показатељи утицаја хрватских и муслиманских интересних група, којима је омогућено стварање међународно признатих држава Хрватске и Босне и Херцеговине,¹⁰ значајну пажњу привлаче активности интересних група из корпуса албанског националног ентитета, посебно у светлу дешавања током 1998–1999. године, као и проглашења државности тзв. „Републике Косово”, 2008. године. При томе, потребно је извршити анализу мотива

¹⁰ Према истраживањима, током сукоба на простору бивше Југославије, од 1991. до 2002. године, потписано је 157 уговора с лобистичким фирмама из САД у вези с појединачним националним или државним интересима који су се у 90 случајева односили на разлагање и потпуно нестајање Југославије. Осим албанских, снажан наступ имају муслиманске и хрватске интересне групе. Као пример може послужити сазнање да је једна од највише ангажованих фирми за односе с јавношћу, која је лобирала за интересе Хрватске, *Ruder Finn*, за поједине одвојене уговоре у вези с конкретним политичким интересима, наплаћивала до 100.000 долара месечно. Више на: [West’s Recognition of Kosovo...].

и интереса САД и албанског интересног корпуса у процесу лобистичког наступа за отцепљење Косова и Метохије.

Геополитички интереси су, између осталог, дефинисани постављеним циљевима који осликавају интересе нације у међународним односима. Карактеристика интересног наступа албанског корпуса у САД од почетка 90-их година прошлог века је доминантна опредељеност ка националном питању и решавању „албанског питања” на Балкану, с израженом верском оријентацијом, а мање су истакнуте идеолошке и политичке одлике. Општа кохезивна идеја у организацији наступа албанске интересне групе [Ragaru & Dumi 2004] је остваривање пројекта који као врхунски циљ има обједињавање свих територија на простору Балкана у једну државу на којима живи албанско становништво.

У анализи сложених интереса САД, полазну основу за тумачење њиховог спољнополитичког наступа према региону Балкана у времену након Хладног рата, могуће је пронаћи у тумачењима геополитике Запада на овим просторима [Степић 2006; Степић 2007; Зарић 2015; Пророковић 2015; Гајић 2015]. Степић сажето, између осталог, наводи да је евроатлантистички концепт, кроз САД као своју персонификацију, непосредним војним ангажовањем у кризи на Косову и Метохији, имао за циљ овладавање простором КиМ, који је препознат као кључна карика *лука*, представља спону два од три геостратегијска простора, Западног и Источног, према Евроазији [Степић 2006]. Практично, Србија, па тиме и Косово и Метохија, заузима значајан простор на којем се преплићу интереси протагониста евроатлантизма (главни представник су САД) и евроазијатства (препознаје се у наступу Русије), које представљају два супротстављена геополитичка концепта [Гајић 2015]. Ангажман САД у косовско-метохијској кризи, према Степићу, може се посматрати кроз настојање да се редефинишу политичко-географске карте Балкана ширењем своје интересне сфере и оствари таласократски геополитички концепт обезбеђивања стратегијског испуњења дугорочних циљева [Степић 2006; Степић 2007]. При томе, Степић јасно истиче место Косова и Метохије у оквиру сукоба два концепта: евроатлантизма и евроазијатства [Степић 2006: 269].

Потврду за оваква размишљања налазимо и у перцепцији региона Балкана и Источне Европе са становишта САД, кроз афирмацију концепта „Велике стратегије”. Концепт под овим називом коришћен је у вези са описом наступа САД на Косову и Метохији крајем 90-их година прошлог века, али и надаље, у контексту покушаја појашњавања разлога интервенција САД у Авганистану и Ираку почетком 21. века [Feaver 2009]. Према Греју, Велика стратегија (*Grand strategy*) „опредељује наменски ангажман свих потенцијала државе на осигурању безбедности друштва, при чему је значајно истаћи да се не разматрају само војни потенцијали” [Gray 2007: 186]. Модел примене Велике стратегије САД средином 90-их година прошлог века, у оквиру мандата председника Клинтона (од 1993. до 2001. године), назива се, према Трубовицу, и стратегија „ниског интензитета” (*low-risk strategy*) или „пројектил-дипломатија” (*missile diplomacy*), и снажно је обележена наступом експанзионистичких интереса економских

субјеката из САД, али и међународних корпорација [Trubowitz 2011: 120–127]. Идеолошку основу за наступ према Југославији делом треба тражити и у декларисаним стратегијским усмерењима спољнополитичког наступа САД према Источној Европи [NSDD-54 1982]. Почетком 90-их година 20. века почињу процеси интеграције већине држава Источне Европе у ЕУ и НАТО. Југославија је, према ставовима појединих аутора, од стране САД и најмоћнијих држава Европе, пре свега Немачке и Велике Британије, готово преко ноћи, из позиције подржаног елемента контратеже совјетском утицају према Западу [NSDD-133, 1984], постала синоним последњег „бастиона комунизма” према Истоку [Chossudovsky 2003]. Узимајући у обзир да „српско-арбанашки односи, као и сâм косовско-метохијски проблем, историјски-геополитички посматрано, нису били само интерно, локално и тренутно питање” [Степић 2007: 459], и да је аспирација Албанаца за отцепљењем КиМ од Србије усклађена с геополитичким интересима САД, разумљив је заједнички наступ, како током побуне и агресије, тако и након ње.

Економски интереси могу се посматрати с више аспеката, међу којима су свакако и рудна богатства која се налазе на простору Косова и Метохије. Наиме, годину дана пре агресије и почетка насилног отцепљења КиМ од Србије, коментатор *Њујорк њајмса* Крис Хеџис (Chris Hedges) наводи потенцијале рудника на северу Косова, уз констатацију да се ради о резервама од више милиона тона метала „богатог оловом, цинком, кадмијумом, златом и сребром” [Hedges 1998]. Поред тога, неопходно је напоменути косовско-метохијске потенцијале који се препознају у резервама угља (лигнита), који представљају најзначајнији резервоар фосилних енергената Србије.¹¹ Непосредно после агресије, августа 1999. године, Мисија Уједињених нација на Косову – УНМИК (*United Nations Mission in Kosovo – UNMIK*) преузима административну управу на Косову и Метохији, а Међународна кризна група (*International Crisis Group – ICG*) објављује извештај о комплексу „Трепча”, уз инструкцију да УНМИК треба да преузме комбинат „Трепча” по хитном поступку. После преузимања од стране представника УН, комбинат је предат на управљање компанији *Morrison Knudsen International*, која се касније припојила корпорацији *Raytheon Engineering and Construction*, једној од најјачих енергетских групација на свету, утицајној и лобистички активној организацији, која има и значајна улагања и пословне аранжмане с Владом САД у области одбране [Flounders 2000]. Финансијска веза може се посматрати и кроз бесповратне

¹¹ Резерве лигнита на простору КиМ од стране више агенција из САД, укључујући и ЦИА, процењене су на 8,3 милијарде тона уз још 10 милијарди тона потенцијалних резерви, које је потребно додатно испитати. Такође, у овим извештајима су изнесене процене резерви метала и минерала на локацијама Бело брдо, Црнац, Стари трг, Ајвалија и Ново брдо, и то укупно око 21,5 милиона тона руде која садржи олово, цинк и сребро, у количинама економски исплативим за експлоатацију. Осим тога, наводе се резерве и најмање 1,7 милиона тона боксита, комплекс „Фероникл” са око 14 милиона тона руде, у којој има око 1,3% никла и 0,07% кобалта, затим око 2,8 милиона тона минерала магнезита из Стрезовца и 1,7 милиона тона из Голеша. Процењено је да косовске резерве угља, природног гаса и метала вреде укупно 500 милијарди долара. Видети: [Intermagazin].

новчане донације¹² и лобирање амбасадора САД на Косову у вези с ангажовањем америчке фирме *Bechtel Corporation* на изградњу путне инфраструктуре на „Косову” у вредности од преко милијарду долара [Lewis et al. 2014].

Албански економски интереси могу се посматрати и кроз спорну приватизацију¹³ фирми на Косову и Метохији, при чему је највећи део имовине, капитала и објеката који се налазе на Косову и Метохији (која представљају власништво Републике Србије) приватизовано и то углавном од стране албанске дијаспоре [Петровић 2006]. Процењује се да Србија само по основу имовине предузећа (око 1.358 објеката), и на основу обавеза Фонда за развој, потражује на КиМ 12,5 милијарди долара [Петровић 2006: 298]. Евидентни су примери и директног корпоративног лобирања: телекомуникациона компанија *Telco AG*¹⁴ из Лихтенштајна је 2009. године ангажовала лобистичку компанију из САД *Rhoads Group* с циљем обезбеђивања корпоративне добити склапањем уговора с тзв. „Републиком Косово”, у вези с посредничком улогом у процесу продаје телекомуникационог сектора на Косову.¹⁵ Други пример корпоративног лобирања је наступ грађевинског гиганта из САД, компаније *Bechtel*¹⁶. Ова фирма ангажовала је лобистичку кућу *Van Scoyoc Associates* на лобирању косовске владе „по питањима у вези са изградњом аутопутева и остале инфраструктуре”, а као резултат успешног наступа склопљени су послови у вредности од више милијарди евра на територији „Косова”.¹⁷

¹² Од 1999. до 2011. године, САД су „Косову” доделиле бесповратну помоћ од 1,6 милијарди долара. Видети: [Kosovo – US Relations].

¹³ Приватизација се на КиМ спроводи на основу спорне одлуке специјалног изасланика УН за КиМ, Михаела Штајнера, 2002. године.

¹⁴ Видети: [Marzouk and Collaku 2016].

¹⁵ Преваходан циљ ангажоване лобистичке куће у вези с наступом у послу са компанијом *Telco AG* био је спречавање других могућих заинтересованих, конкурентских телекомуникационих фирми из САД за наведени посао. Ова фирма посебно је утицала на креирање услова тендера, који је био прилагођен њеној понуди. Главни лобиста у овом процесу био је Шон Саливен (Shon Sullivan), који је од 1995. до 2003. године радио у различитим целинама државне администрације, па и у кључним институцијама које се тичу националне одбране САД (*US Departments of State and Defense*). Године 2001. постављен је за политичког саветника НАТО команданта снага на Косову, а касније је био и на дужности високог представника генералног секретара НАТО-а у Србији.

¹⁶ *Bechtel Corporation* је позната по својим лобистичким наступима који су директно утицали на спољнополитички, тачније интервенционистички наступ САД. Један од главних протагониста интереса ове корпорације је Џорџ Шултц (George Shultz), бивши државни секретар САД, али и министар одбране Доналд Рамсфелд (Donald Rumsfeld). Организација је свој међународни наступ отпочела блиском сарадњом са ЦИА, током 40-их година прошлог века, а уочљива је њена повезаност с милионским пословима у конфликтним подручјима широм света, као на пример у Ираку, Боливији, Филипинима, Индији итд. На Балкану су препознати по ангажману на прављењу аутопута у Хрватској и на Косову и Метохији, и више пројеката у Албанији. Према подацима Центра за одговорну политику (Centre for Responsive Politics), *Bechtel* је за потребе избора на федералном нивоу, у периоду 1999–2002. године, извршио директне донације у износу од преко 1,3 милиона долара, преваходно за подршку републиканским кандидатима. Процена је да је укупан финансијски обрт компаније у 2002. години износио преко 12 милијарди долара. Видети: [CorpWatch].

¹⁷ Испред *Van Scoyoc Associates* ангажован је Марк Тавларидес (Mark Tavlarides) који је између осталих имао значајну улогу у креирању спољне политике председника САД Била Клинтона, посебно у питањима подршке у осамостаљивању „Косова” и оснаживању односа Грчке и Турске с „младом Републиком Косово”.

АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕСНИ КОРПУС У САД

У САД званично је регистровано око 214 хиљада Албанаца, док одређене процене указују да у САД живи између 250 и 500 хиљада припадника албанске популације [Nedelkoska & Khaw 2015]. Албански национални корпус је своје политичко позиционирање у САД отпочео на темељу деловања политичке антикомунистичке емиграције почетком 50-их година 20. века [Ragaru & Dymi 2004]. Падом комунизма, активности албанског националног корпуса усмераване су преваходно на националне циљеве, при чему је пројекат отцепљења КиМ од Србије постављен као стратeгијски циљ [Vickers 1999]. У САД континуирано и веома активно делују многе интересних организација Албанаца,¹⁸ медијске групе,¹⁹ и на интернет технологијама базиране медијске организације.²⁰ Ипак, доминантно место у остваривању циља „Велика Албанија” има Национални албанско-амерички савет – НААС (*National Albanian American Council*), који је кључна институција за успостављање политичке подршке у институцијама САД у вези с пројектом отцепљења КиМ од Србије. Такође, НААС је активно спроводио прикупљање материјалних и финансијских средстава, и мобилизацију, опремање и слање младих Албанаца из САД у Албанију, одакле су се укључивали у деловање ОВК на Косову и Метохији [Mastrolilli 1998].

Неке од карактеристика лобистичког наступа албанске интересне групације у САД су:

– *Конјиниуијетт у деловању ради остваривања йостйављеноџ циља.* Наиме, јасно је да „Косово” своју самопроглашену независност 2008. године добрим делом дугује албанском дугорочном и истрајном лобистичком наступу,²¹ при чему се континуиет деловања и разноликост примењених инструмената лобирања може посматрати од средине 80-их година 20. века кроз покретање петиција и расправа у Конгресу (1987), усвајање резолуција (1986), организације протеста (испред седишта УН и Беле куће, 1988), формирање експертских група (*Interparliamentary Group for Kosovo in Luxembourg*, 1991), ширење базе подршке формирањем савеза (освајање подршке Аустралије за „ослобађање Косова од српске окупације”, 1990), креирање подршке учешћем на међународним конференцијама (Хелсиншка комисија, 1991). Такође, као форме притисака могу се посматрати и престанак помоћи САД Југославији и отварање режима санкција (1991),

¹⁸ Неке од најактивнијих организација које активно делују у САД на заступању интереса Албанаца су: Албанско-америчко медицинско друштво (*Albanian American Medical Society*), Албанско-амерички дом слободе (*Albanian-American Freedom House*), Албанско-амерички развојни фонд (*Albanian-American Development Found*), Албанско-амерички адвокати (*Albanian-American Lawyers*), Албанско-америчка национална организација (*Albanian-American National Organization*), Албанско-америчка цивилна лига (*Albanian-American Civil League*), Албанско-америчка женска организација (*Albanian American Woman's Organisation*), Албанско-амерички предузетнички фонд (*Albanian-American Enterprise Fond*).

¹⁹ Албанска медијска група (*Albanian Media Group*), која између осталог има сталну промотивну кампању успешних Албанаца у САД (*Albanian American Success Stories*).

²⁰ Интернет портал Албански гласови (*Albanian Voices*), која промовише културне и историјске вредности, „Албаније, најстаријег, а заборављеног европског блага”. Видети: [Albanian Voices].

²¹ Више на: [West's Recognition of Kosovo...].

представљање Ибрахима Ругове председнику Клинтону (1994), остваривање подршке Турске независности „Косова” (1994), стварање услова за спровођење војне агресије против Југославије (1994–1999), јавна одбрана имиџа ОВК пред америчким Конгресом (1998), залагање против договора Холбрук–Милошевић (1998), представљање идеје о независном Косову пред институцијама ЕУ (1998), подршка признавању самопроглашене независности Косова (2004–2008) итд.²²

– *Ангажовање професионалних лобистичких фирми.* Влада „Косова” има континуитет ангажовања професионалних фирми на лобирању институција САД. Уговор о лобирању с фирмом *Patton Boggs*²³ потписан је 2011. године, и подразумевао је услуге „саветовања у вези са правним и заступничким интересима који се односе на проширивање билатералних и мултилатералних односа” и „стварањем услова за инвестиционе и трговинске могућности за Косово, као и прикупљање фондова и страних програма за потребе Косова” [Marzouk & Collaku 2012]. Надаље, „Косово” је средином 2016. године с једном од најутицајнијих лобистичких фирми у САД *Podesta Group*²⁴ потписало наставак уговора вредног 600.000 долара (на годишњем нивоу). Уговор обухвата активности које *Podesta Group* спроводи у области које се односе на „Истраживања и анализе најзначајнијих питања која су од интереса за Косово”, као и „саветодавни утицај на политике САД, активности у Конгресу и извршним органима који креирају политичку сцену САД; одржавање контакта са члановима Конгреса и њиховим особљем, као и са извршним агенцијама, представницима штампе (медија) и невладиним организацијама” [Marzouk & Collaku 2016]. У периоду од 2011. до 2013. године, *Podesta Group* била је ангажована и на пословима заступања интереса за Владу Албаније [Likmeta 2016].

– *Лобирање из сојусивене организације (in house lobbying)* кроз деловање, пре свега, бившег конгресмена САД Џоа ДиГардија (Joe DioGuardio), првог Албанца изабраног у амерички Конгрес,²⁵ али и кроз наступ албан-

²² Видети: [National Albanian American Council].

²³ Спољнополитички саветник фирме *Patton Boggs* Франк Визнер био је специјални представник државне секретарке Кондолизе Рајс за преговоре у вези са статусом „Косова” 2005. године и имао је значајну улогу у подршци САД самопроглашеној независности 2008. године.

²⁴ Лобистичка фирма *Podesta Group* је на деветом месту у групацији професионалних лобистичких компанија у САД, са оствареним приходом већим од 230 милиона долара у периоду од 1998. до 2016. године. Осим „Косова”, ова лобистичка фирма у актуелном тренутку у САД представља и Азербејџан. *Podesta Group* једна је од последњих фирми из САД коју је ангажовало „Косово” на лобирању за своје интересе, посебно у вези са спољнополитичком подршком САД у вези са самопроглашеном независношћу ове покрајине у оквиру Републике Србије. Руководилац ове компаније је Тони Подеста, брат Џона Подесте, бившег шефа Кабинета Била Клинтона за време његовог председничког мандата. У исто време „Косово” је уз подршку пре свега председничке администрације и њеног креирања спољне политике успело да оствари „високо политички циљ” као што је војна интервенција администрације, а затим специјални статус и подршку отцепљењу, а у даљем и самопроглашеној независности. Џон Подеста је актуелни председник либералног експертског тела (*Think-tank organization*), такође ангажованог на пословима утицаја на политичке одлуке Владе САД, у делу експертске и научне подршке, под називом *Center for American Progress*.

²⁵ Џо ДиГардијо декларише да још од свог првог избора за Конгрес 1984. године активно лобира за права „преко седам милиона Албанца који живе у државама Балкана: Албанији,

ских званичника²⁶ и политичких представника у Конгресу и Сенату САД,²⁷ који су декларисани лобисти за албанско национално питање.

– *Лобирање медија* била је доминантна активност и припрема јавности у САД у вези са „неопходношћу” оружане интервенције против Југославије. Притом су Срби приказани као ксенофобични фашисти који су изазвали хуманитарну кризу. Широка медијска кампања је спроведена с циљем успостављања подршке јавности, при чему је свака рационална, независна анализа агресивно нападана [Stone 2005].

– *Утицај експертских институција* (*Think-tank* организација) и званичних академских структура, давањем легитимитета војној интервенцији, креирањем ослонаца на квазитеоријама о постојању континуитета патње Албанаца услед „српског национализма и догматског марксизма који је условио антиалбанско расположење на Косову” [Lydall 1989: 199]. Овакав наступ дела интелектуалне и академске заједнице омогућио је да јавност у САД, али и јавност у државама Западне Европе, лако пређе преко војне интервенције, посебно из разлога што је Југославија имала негативну конотацију, као последњи социјалистички економски систем у региону Западног Балкана [Pilger 2000].

– *Стиварање савезништва и подршка других интересних група* манифестује се успешном анимацијом дела утицајне јеврејске етничке интересне групације, пре свега кроз јавни наступ ауторитета, као што је нобеловац Елизер Визел (Eliezer Wiesel). Наиме, Визел је у оквиру медијских наступа тежио да успостави директну везу наводних²⁸ злочина Срба над Албанцима са злочинима према Јеврејима у нацистичкој Немачкој, по-

Косову, Македонији, Црној Гори, Прешевској долини (јужна Србија) и Камери (северна Грчка)... За више од 20 година, организација је сарађивала с водећим руководиоцима за питања спољне политике Конгреса САД, међу којима су и конгресмен Бен Гилман (Ben Gilman), Хенри Хајд (Henry Hyde), Том Лантош (Tom Lantos), Дана Рохрабачер (Dana Rohrabacher), Илена Рос-Лехтинен (Ileana Ros-Lehtinen), сенатори Чарлс Шумер (Charles Schumer), Џон Мек Кеин (John McCain), Џо Бајден (Joe Biden), Боб Дол (Bob Dole), и Клејборн Пел (Claiborne Pell), на враћању независности Косова, једнаким правима за Албанце у Македонији, Црној Гори, Прешевској Долини и Камери...”

²⁶ Албански премијер Еди Рама је са 80.000 долара учествовао у политичком акционом комитету за подршку реизбора председника Обаме 2012. године, чиме је омогућио услове да буде позван у Сан Франциско на кампању прикупљања средстава, као и у одвојен сусрет с председником Обамом, само недељу дана пре његовог реизбора на функцију. Фотографије са овог сусрета Рама је користио у својој изборној кампањи, јуна 2013. године, с поруком да он као политички кандидат ужива потпуну подршку председника САД; Видети: [Politico 2016].

²⁷ Бивши сенатор САД Боб Дојл (Bob Dole) и његова подршка албанском лобирању почиње посетом делегације Конгреса САД СФРЈ и Аутономној Покрајини Косово и Метохији крајем 80-их година 20. века. Дојл од почетка 90-их има значајну улогу у подизању питања у САД која су у вези с „нарушеним људским и грађанским правима и слободама Албанаца” у Југославији, односно Србији. Његовом иницијативом и офанзивном подршком, Конгрес САД усвојио је више резолуција против Југославије.

²⁸ Британски лист *Гардијан* (*The Guardian*) известио је да је коначан број укупно пострадалих током „такозваног масакра” и етничког чишћења спроведеног од стране Србије над Албанцима, био испод 3.000 лица, док је међународни форензички тим установио да је укупан оквир жртава око 2.100 лица, те да се не може са сигурношћу тврдити ко је извршилац убистава. После прегледа преко 100 пријављених могућих локација масовних гробница, утврђено је да у њима не постоје људски остаци; видети: [Jonatan Steele 2000].

живајући на интервенцију с образложењем: „да су САД интервенисале 1938. у Немачкој, не би се успоставили концентрациони логори.”²⁹

– *Одсујиво конџрамера сујројине сџране* читава се чињеницом да током интензивних лобистичких наступа за албанске интересе, у потпуности изостаје одговор српских група за притисак у САД. Наиме, Линдзи констатује да „Српски лоби није имао никакав утицај на политику САД према Балкану током 90-их година прошлог века” [Lindsay 2005: 145]. Такође, уочљиво је да постоји континуитет у неактивном приступу наведеном проблему, јер је Република Србија једина држава с простора бивше СФРЈ која није ангажовала професионалне лобистичке фирме за заступање сопствених спољнополитичких интереса у САД.³⁰

Сажето, наступ албанског лобистичког корпуса има све карактеристике успешног интересног наступа у процесу утицаја на спољну политику САД, који се може анализирати према моделу лобистичке стратегије који је обрадио Митровић:

- директна – посредна и непосредна – комуникација уз коришћење свих расположивих комуниколошких инструмената,
- дугорочни развој односа, креирање савеза и широких коалиција,
- дугорочно пројектовање стратегијски вођеног процеса, нулта толеранција на евентуални одговор противничке стране,
- ангажовање свих расположивих ресурса на остваривању циљева,
- ангажовање националних асоцијација и група са заједничким тачкама интереса, професионалних лобиста, медија, научних и других експерата у својству „сведока” сопствених интереса.
- мобилизација најшире базе присталица, са основе осећаја припадности већем, важнијем друштвеном циљу [Митровић 2015: 63].

ЗАКЉУЧАК

На основу анализе активности етничких лобистичких група, може се закључити да релативно мала заједница која је организована и има јасно постављене стратегијске циљеве, може да оствари утицај на спољнополитички наступ САД. Карактеристике и услови испољавања утицаја на креирање спољне политике САД у начелу су следеће:

- САД има разрађену законску регулативу и процедуре у вези са свим формама заступања интереса,
- постоје предуслови за остваривање активности у лобистичкој арени САД, која је отворена за све заинтересоване интересне групе,
- неопходно је креирање стратегијског интересног наступа, дугорочног планирања и циљног деловања.

²⁹ Хилари Клинтон (Hillary Clinton), супруга тадашњег председника САД Била Клинтона, касније сенаторка и државна секретарка, као истакнути представник албанског лобистичког наступа, анимирала је учешће Елизера Визела у више медијских кућа, при чему је главни циљ наступа био да се у свести јавности успостави веза власти у Југославији с Немачком пред Други светски рат, а Албанаца с положајем Јевреја у Немачкој у истом периоду; видети: [Wiesel Elie 1999].

³⁰ Видети: [West’s Recognition of Kosovo ‘Thanks to Albania’s Washington Lobbyists’].

Може се рећи да је политичка сцена САД отворена за испољавање иницијативе заступања интереса. Такође, вероватно је да се испољавање утицаја појединих националних или корпоративних интереса остварује и у другим центрима моћи, али због недостатка јасне и транспарентне регулативе, готово је немогуће рационално пратити токове испољених утицаја. Сагледавајући све наведено, закључујемо да према будућности оријентисана нација треба да тежи ка офанзивном и усаглашеном наступу ка центрима светске моћи, који могу утицати на остваривање националних интереса и бољу и снажнију позицију у међународним односима.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део пројекта „Хибридно ратовање – искуства и перспективе” (број 2-5/2016) који се спроводи у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гајић, Александар (2015). Између Евроатлантизма и Евроазијства – положај савремене Србије. *Култура њолиса*, год. XII посебно издање, Нови Сад: Култура – Полис; Београд: Институт за европске студије Београд, 1–17.
- Зарић, Иван (2015). Класичне евроатлантске геополитичке теорије – релевантност на почетку 21. века. *Култура њолиса*, год. XII посебно издање, Нови Сад: Култура – Полис; Београд: Институт за европске студије Београд, 23–39.
- Нај, Цозеф (2006). *Како разумети међународне односе*, Београд: Стубови културе.
- Пророковић, Душан (2015). Средњоевропски континентализам и четири могућа сценарија за Балкан. *Култура њолиса*, год. XII посебно издање, Нови Сад: Култура – Полис; Београд: Институт за европске студије Београд, 55–65.
- Петровић, Перо (2006). Обим и контраверзе актуелне и најављене приватизације на Космету, у: *Пишање Космејна*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 291–313.
- Степић, Миломир (2006). Перспективе Косова и Метохије у контексту глобалних геополитичких концепција. *Срби на Косову и у Метохији*, Зборник радова, Београд: САНУ, 259–281.
- Степић, Миломир (2007). Територијална подела Косова и Метохије. *Косово и Метохија: прошлости, садашњости, будућности*, Зборник радова, Београд: САНУ, 459–484.
- Штрбац, Катарина и Мирослав Митровић (2012). Интердисциплинарни приступ наукама безбедности и одбране, *Политичка ревија*, XI(XXIV), 3: 279–297.
- Adler, Emanuel and Peter Haas (1992). Conclusion: Epistemic Communities, World Order, and the Creation of a Reflective Research Program. *International Organization*, 46: 367–390.
- Charrad, Kristina (2005). *Lobbying the European Union*. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität.
- Chossudovsky, Michel (2003). *The Globalization of Poverty and the New World Order*. 2nd ed. Pincourt (Québec): Global Outlook.
- Cox, Robert (2004). Beyond Empire and Terror: Critical Reflections on the Political Economy of World Order, *New Political Economy*, IX, 3: 307–323.
- Gray, Colin S. (2007). *War, Peace and International Relations*. Routledge.

- Greenwood, Jeremy (1997). *Representing interests in the European Union*. London: Macmillan.
- Hall, Peter (1989). *The Political Power of Economic Ideas*. Princeton: Princeton University Press.
- Jacobs, Lawrence and Benjamin Page (2005). *Who Influences U.S. Foreign Policy?* Northwestern University: Working Paper Series.
- Keohane, Robert (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Lawrence, R. Jacobs and Benjamin I. Page (2005). *Who Influences U.S. Foreign Policy?* Evanston: Northwestern University.
- Lindsay, James (2005). Getting Uncle Sam's Ear. In: *Diversity and U.S. foreign policy*. Ernest J. Wilson (Edt.), New York – London: Routledge.
- Lydall, Harold (1989). *Yugoslavia in Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Mastrolilli, Palmo (1998). La lobby Albanese in America, *Limes*, 3: 287–290.
- Mazey, Sonia and Jeremy Richardson (2002). Environmental groups and the EC: Challenges and Opportunities?, in: *Environmental Policy in the European Union. Actors, Institutions and Processes*. Ed Jordan, A London, Earthscan, 141–156.
- Miller, David (ed.) (2004). *Tell Me Lies: Propaganda and Media Distortion in the Attack on Iraq*. London: Pluto Press.
- Mitrović, Miroslav (2015). *Osnove lobiranja*, Mladenovac: Presing.
- Moravcsik, Andy (1989). Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization* 51: 513–530.
- Nedelkoska, Ljubica and Nick Khaw (2015). *The Albanian Community in the United States*, MA: Cambridge.
- Ness, Immanuel (2000). *Encyclopedia of Interest Groups and Lobbyists in the United States*. Vol. 1 and 2. Armonk: M. E. Sharpe.
- Ragaru, Nadege and Amilda Dymi (2004). The Albanian-American Community in the United States, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 31(1–2): 45–63.
- Snyder, Jack (1991). *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*. Ithaca: Cornell University Press.
- Trubowitz, Peter (1998). *Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Trubowitz, Peter (2011). *Politics and Strategy*. Princeton: Princeton University Press.
- Vickers, Miranda (1999). *The Albanians*. London: I.B. Tauris & Co.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Albanina Voices (2017). Dostupno na: <http://albanianvoices.org/>. Pristupljeno: 12. 12. 2016.
- CorpWatch (2003, Јуне 5). Bechtel: Profiting from Destruction. Why the Corporate Invasion of Iraq Must be Stopped. Dostupno na: <http://www.corpwatch.org/article.php?id=6975#17>.
- Feaver, Peter (2009). What is grand strategy and why do we need it?, *Foreign policy*, April 8, 2009. Dostupno na: <http://foreignpolicy.com/2009/04/08/what-is-grand-strategy-and-why-do-we-need-it/>. Pristupljeno: 20. 12. 2016.
- Federal Election Commission*. Dostupno na: http://www.fec.gov/ans/answers_pac.shtml/.
- Flounders, Sara (2000). NATO troops seize mining complex, *Workers World Newspaper*, August 24, 2000. Dostupno na: http://iacenter.org/folder04/kosovo_mines2.htm/. Pristupljeno: 28. 12. 2016.
- Hedges, Chris (1998). Kosovo War's Glittering Prize Rests Underground. *New York Times*. Dostupno na: <https://groups.google.com/forum/#!msg/soc.culture.bosna-herzgvna/>. Pristupljeno: 28. 12. 2016.
- Levy Elias (1999). Elie Wiesel speaks out on Kosovo. *The Canadian Jewish news*, May 6 1999. Dostupno na: <http://www.fpp.co.uk/Auschwitz/stories/Wiesel3.html/>. Pristupljeno: 27. 12. 2016.

- Intermagazin (2013, maj 4). Evo zašto je Kosovo toliko važno Amerima, Englezima i Francuzima. Dostupno na: <http://www.intermagazin.rs/evo-zasto-je-kosovo-toliko-vazno-amerima-englezima-i-francuzima/>. Pristupljeno: 10. 6. 2017.
- Internal Revenue Code (2015). Dostupno na: https://www.cchgroup.com/.../pdfs/.../internal-revenue-code-winter-edition_2015.pdf/. Pristupljeno: 11. 1. 2017.
- Jonatan Steele (2000). Serb killings 'exaggerated' by west, *The Guardian*, 08/18/00/. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2000/aug/18/balkans3/>. Pristupljeno: 28. 12. 2016.
- Kosovo – US Relations. Dostupno na: <http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/ks-forrel-us.htm/>. Pristupljeno: 9. 1. 2017.
- Lewis Paul, Marzouk Lawrence, Collaku Petrit and Rusi Erjona (2014). Bechtel Corporation Hired U.S. Ambassador Who Lobbied \$1B Kosovo Road Project. *The Guardian*. Dostupno na: <http://www.occupy.com/article/bechtel-corporation-hired-us-ambassador-who-lobbied-1b-kosovo-road-project/>. Pristupljeno: 17. 12. 2016.
- Likmeta Besar (2016). Albania Opposition Signs Lobby Firm Before US Visit. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/albania-opposition-signs-lobbyist-ahead-of-us-visit/>. Pristupljeno: 23. 12. 2016.
- Lobbying Disclosure Act (1995). Dostupno na: <http://lobbyingdisclosure.house.gov/index.html/>. Pristupljeno: 10. 12. 2016.
- Marzouk, Lawrence and Collaku, Petrit (2016). Kosovo signs second US lobbyist for 50.000 a month. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/>. Pristupljeno: 18. 12. 2016.
- National Albanian American Council. Dostupno na: <http://www.aacl.us/aac/history.htm/>. Pristupljeno: 28. 12. 2016.
- National Security Decision Directive, No. 54, 2 Septembre (1982). US Policy toward Eastern Europe. Dostupno na: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/>. Pristupljeno: 17. 12. 2016.
- National Security Decision Directive, No. 133, 19 March (1984). US Policy toward Yugoslavia. Dostupno na: <https://fas.org/irp/offdocs/nsdd/>. Pristupljeno: 17. 12. 2016.
- Pilger, John (2004). Kosovo – the site of a genocide that never was. *Global Research*. Dostupno na: <http://globalresearch.ca/articles/PIL412A.html/>. Pristupljeno: 28. 12. 2106.
- Political Action Committee – PAC. Dostupno na: <https://www.opensecrets.org/pacs/pacfaq.php/>. Pristupljeno: 11. 10. 2016.
- Politico (2016). Albanian prime minister's date with Obama. Dostupno na: <http://www.politico.eu/article/albanian-prime-minister-edi-rama-date-with-barack-obama-guilty-fundraising/>. Pristupljeno: 26. 12. 2016.
- Pratap, Chatterjee (2004). Iraq, Inc.: A Profitable Occupation. *New York: Seven Stories Press*. Dostupno na: <http://www.corpwatch.org/article.php?id=11583>. Pristupljeno: 20. 12. 2016.
- Stone, Brendan (2005). U.S.–NATO Military Intervention in Kosovo. *Global Research*. Dostupno na: <http://www.globalresearch.ca/the-u-s-nato-military-intervention-in-kosovo/1666/>. Pristupljeno: 10. 12. 2016.
- West's Recognition of Kosovo 'Thanks to Albania's Washington Lobbyists. Dostupno na: <https://sputniknews.com/europe/201607291043751305-kosovo-washington-lobbying-albania/>. Pristupljeno: 10. 12. 2016.
- West's Recognition of Kosovo 'Thanks to Albania's Washington Lobbyists' (2016). Dostupno na: <http://www.veteranstoday.com/2016/07/29/wests-recognition-of-kosovo-thanks-to-albanias-washington-lobbyists/>. Pristupljeno: 22. 12. 2016.
- Wiesel, Elie (1999). This Time the World Acted?: Wiesel Hails Action in Kosovo, *Jewish Telegraphic Agency*, April 14, 1999. Dostupno na: <http://www.jta.org/1999/04/14/archive/this-time-the-world-acted-wiesel-hails-action-in-kosovo-2>. Pristupljeno: 22. 12. 2016.

THE POTENTIAL INFLUENCE OF INTEREST GROUPS ON
THE US FOREIGN POLICY – A CASE OF KOSOVO

by

MIROSLAV MITROVIĆ

Ministry of Defence of the Republic of Serbia

Strategic Research Institute

Neznanog junaka 38, Belgrade, Serbia

mitrovicmm@gmail.com

SUMMARY: Current developments in the world geopolitical arena indicate that the US foreign policy has a strong impact on global and regional scene. At same time, interest representation or lobbying is legally based and professionally legitimized activity, which is under regulatory observation of authorities and general public. In this paper, the author discusses organizational forms of political interest representation, as well as the models of lobbying in the US foreign policy. Moreover, the results of the organized influence on the US foreign policy decisions through the participation of Albanian interest groups in support of the implementation of the so-called “Republic of Kosovo” project are presented in the paper. The methodology of content analysis and synthesis of conclusions induced the resultant indicators of the effective implementation of the interest representation strategy. Conclusions point to the potentials of organized and strategically planned lobbying activities toward the US institutions in support of achieving national interest in foreign policy arena.

KEYWORDS: interest groups, lobbying, US foreign policy, Kosovo, Albanian diaspora, Republic of Serbia

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОРЕКЛА, МИГРАЦИОНИХ И ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА НА СЈЕНИЧКО-ПЕШТЕРСКОЈ ВИСОРАВНИ

САЛИХ М. СЕЛИМОВИЋ

29. новембра бб, Сјеница, Србија
salihsselimovic@gmail.com

САЖЕТАК: Сјеничко-пештерска висоравањ је простор са просечном надморском висином око 1.150 м. У географском смислу она је средишњи део Старовлашко-рашке висије. Била је и централни део Старе Рашке, ембриона српске средњовековне државе. Услед географског и геополитичког положаја на њеној територији одиграло се мноштво историјских догађаја. Турска окупација, ратови, епидемије, глад, традиционална тежња Динараца за спуштањем у питоме и плодне долине и котлине најчешћи су узроци велике покретљивости становништва овог, као и ширег простора. Та се покретљивост посебно односи на сточаре Влахе којих је у овом крају увек било доста. Исламизација је, такође, била један од узрока померања становништва. Миграциони процеси били су веома динамични од најстаријих времена па све до данас. Старинци и релативни старинци одлазили су у делове Шумадије (Таково, Качер, Гружа, Јасеница, Лепеница) као и у Драгачево, Моравицу, па чак и у Тимочку Крајину. На њихово место долазили су нови становници из традиционално миграционих подручја, као што су Горње Полимље (Васојевићи-Хас-Шекулар, Плав), Бихор, Херцеговина (Дробњак, Никшић, Колашин), Брда (Кучи, Пипери, Бјелопавлићи, Морача, Ровца), али и Малисори (Клименте, Хоти, Шкријељи, Шаље, Груде, Геге и др.). Од најстаријих времена овај простор био је и матично и етапно миграционо подручје. У последње време изразито је негативан миграциони салдо и са све мањим природним прираштајем наступио је процес депопулације овог, још увек еколошки мало угроженог подручја. Такође, ургентна је потреба државних популационих мера и због драстичне измене у верско-конфесионалној и националној структури, што може имати далекосежно негативне последице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пештер, Сјеница, порекло, сеобе, досељавање, исламизација, миграције, пописи, депопулација

Сјеничко-пештерска висораван са ближим окружењем одувек је била и матично и етапно миграционо, па и имиграционо подручје.¹ То је било посебно изражено од појаве Турака Османлија па све до савременог доба. Динамично и бројно кретање становништва битно је утицало и на верско-конфесионалну и етничку структуру, као и на демографску слику популације.

Сјеничко-пештерска висораван била је централни део ембриона српске средњовековне државе, у којем су се налазиле и резиденције првих српских владара (Достиника, а касније Дуга Пољана, Градац-Драгојловиће и Царичина).

Од најстаријих времена па до данас Сјеничко-пештерска висораван била је простор бурних и бројних историјских збивања. Динамични и често трагични догађаји, као и специфичне геоморфолошке, климатолошке и хидрографске карактеристике, условљавали су и демографску слику и етнички мозаик овог централног дела Старе Рашке, а у њеном склопу и садашње Сјеничко-пештерске висоравни.

Велико померање српског становништва почело је турским освајањима наших земаља од краја друге половине 14. века, па све до краја османске власти. О миграцијама у време продора Османлија наш еминентни географ и антропогеограф Јован Цвијић констатовао је да се почетком турске најезде становништво повлачило на север и из равница и котлина у планинске крајеве [Цвијић 1966: 128]. И Јован Радоњић је о овим миграцијама Срба између осталог написао: „Продори Османлија изазвали су у XV веку велика етничка померања... Српски елеменат који је испред Турака измицао кретао се у Јужну Угарску и на Запад” [Радоњић 1950: 187]. Велики број Срба и сточара Влаха, тада и у 16. веку, иселио се из Старог Влаха, па тако и са Сјеничко-пештерске висоравни у централну Босну.

Може се рећи да су тадашње српске сеобе из Старе Рашке, разуме се и из сјеничког краја, осим економског имале и политички и верски карактер, иако су и Турци из својих државних интереса често пресељавали Србе и сточаре Влахе у пределе који су услед ратних разарања остајали празни или су им били потребни „као живи бедем” према католичким земљама – Аустрији и Млетачкој републици. Такође, сточари са својом многобројном стоком били су потребни ради снабдевања турској војсци у граничним санџацима.

Због тако честих пресељавања, па и бежања становништва у данашњу Војводину, Славонију, Лику, Босну, Далмацију скоро цела Сјеничко-пештерска висораван била је тада веома ретко насељена, као и скоро цела Стара Србија. Први турски попис, који је у овим крајевима обављен 1455. године, показао је да су тадашња села имала мали број кућа и упркос томе што је у домаћинствима живео велики број чланова, број житеља у тим селима био је релативно мали. На највећем делу висоравни било је 1.000 влашких кућа [Šabanović 1964: 4–59]. Већ у следећем турском попису (из 1469. године) број кућа се повећао на 2.106 (с нахијом Барче, Нова Варош),

¹ Овај рад део је ауторових истраживања порекла, исламизације, миграционих и демографских процеса на Сјеничко-пештерској висоравни.

јер је тада велики број Влада сточара досељен под притиском турских власти или су дошли сами у потрази за испашом [Šabanović 1964: 10].

Сјеничка нахија је 1585. године имала 652 куће Влада сточара, јер су нека села била додељена нахијама Трговиште (Нови Пазар), Бихор (подручје између Бијелог Поља и Берана с десне стране Лима) и Барче (Нова Варош). У селима је било много више кућа него у ранијим пописима. Тада је највеће село Дубница имало 76 кућа, Горње Лопиже 50, Доње Лопиже 49 [Мушовић 1980: 39–63].

У турском попису из 1604. године нахија Сјеница имала је 694 куће од којих је 125 било муслиманских или 12,5% [Селимовић 2008: 111–130]. Највеће село је било Чајковић (данашње село Лопиже) са 98 кућа. У селу су живели Власи сточари, војнуси и дербенције. Друга већа сјеничка села су: Дубница са 80 кућа, Вапа са 38, Житнић са 37, Брњица са 36 итд. [*Opširni popis Bosanskog sandžaka...*, 2000; Бојанић 1987].

Што се тиче верско-конфесионалне и етничке структуре становништва на Сјеничко-пештерској висоравни тога времена, може се са сигурношћу рећи да је оно било српско православно, изузев малог броја домаћих муслимана који су такође пореклом били Срби, као и нешто турских чиновника и војника. Прве три домаће исламизирани куће пописане су у Раждагињи за време турског пописа Херцеговачког санџака из 1477. године.

Према томе, исламизација хришћанског становништва на Сјеничко-пештерској висоравни све до 18. века била је веома спора и ретка, односно спорадична. Овај процес овде је постао радикалнији тек у 18. и трајао је до половине 19. века, индивидуално и нешто касније. Код оних наших муслимана који су се у том периоду исламизирали задржане су бројне хришћанске традиције све до данашњих дана, од којих неке вуку своје корене чак још и из предхришћанског словенског периода [Селимовић 2003: 267–280].

Велике промене у етничкој и верско-конфесионалној структури, као и у демографској слици становништва Старе Србије, па тиме и Сјеничко-пештерске висоравни, настаће после Кандијског рата (1645–1669), мада не тако видљиво, а посебно у великој мери за време и непосредно после Великог или Бечког рата који је трајао 16 година, тј. од 1683. до 1699. Историчар С. Терзић у вези са овим крвавим ратом каже: „Највећи преокрет у измени етничке структуре становништва (Старе Србије) у периоду под турском влашћу десио се крајем 17. века, када су Срби активно учествовали на страни хришћанске Европе у рату против Османског царства, а затим плашећи се одмазде били принуђени да на челу са својим патријархом Арсенијем III Чарнојевићем у великом броју пребегну у Хабзбуршку монархију 1690. годне” [Терзић 1997: 117–127]. Тада је дошло до великог страдања и егзодуса и хришћанског и исламизираниог становништва. Сјеничко-пештерска висораван је скоро потпуно опустела. Становништво у овом дугогодишњем и катастрофалном рату или је изгинуло, или се раселило. Села су била спаљена и разорена, па се ни данас нека од њих не могу ни убицирати, нити идентификовати. Т. Ђорђевић наводи податак да се тада патријарху Арсенију III прикључило 5.000 људи из Новог Пазара [Ђорђевић 1927: 2–4]. Сигурно је један део од тих избеглица био и са

ширег подручја Сјеничко-пештерске висоравни. Тако се српско стариначко становништво у тим масовним, али и братственичким и породичним сеобама иселило са простора Сјеничко-пештерске висоравни.

На опустелу Пештер и у Сјеничку котлину насељаваће се ново становништво. На Пештерску висораван населила су се албанска малисорска католичка племена. То су били Клименте, Кучи, Шаље, Шкријељи, Хоти, Геге, Груде. Највећи број се исламизирао, један део је прешао у православље, а у католичанству није остао нико од њих [Селимовић 2013а: 22–23]. У Сјеничку котлину ће се највише насељавати Васојевићи, Кучи, Дробњаци, Бјелопавлићи, Никшићи, Колашинци. Углавном су сви били православне вере с исламизираним појединцима. Број муслимана ће се постепено повећавати током 18. века и поготово каснијим доласком мухаџира у 19. веку из Босне, Херцеговине, Кнежевине Србије и неких делова садашње Црне Горе.² Поменути исламизирани Малисори женидбено-удадбеним везама са исламизираним, такође углавном досељеним Србима, постепено прихватају српски језик и многе народне традиције, те су се практично словенизирали, заправо србизирали.

Нове миграције и имиграције, као и демографске промене настаће током и после новог Аустро-гурског рата 1737–1739. године. Такође, велика страдања и православних и муслимана десиће се и у време Карађорђевог продора у Новопазарски санџак 1809. године. Православни Срби су се прикључили Карађорђевој војсци у жељи да добију слободу, а муслимани су ратовали на страни Османске империје, сматрајући да тако бране своја огњишта за шта су вековима убеђивани. Тако ће stradати и једни и други у међусобним борбама, у интересу заједничких непријатеља. Посебно је тешко страдало становништво Сјеничког поља, дела Пештера као и сама паланка Сјеница. Један део исламизираних становника мигрирао је на Косово и Метохију и у Македонију, а један део је страдао у борбама око Сјенице и за саму Сјеницу. Нереалан је податак да је тада у Сјеници побијено 2.500 Турака, у ствари далеко највише наших муслимана, јер цео град тада није имао толико становника [Селимовић 2013б: 34–35].

После 1813. године један број муслимана вратио се из избеглиштва у завичај. Српско православно становништво ретко се враћало, већ се обнављало досељавањем новог из традиционално миграционих подручја Црне Горе, Брда и дела Старе Херцеговине, као што су Бјелопавлићи, Морачани, Кучи, Пипери, Васојевићи, Дробњаци, као и из Вранеша (Кричак), Никшића, Бихора.

Примера ради, наводимо податак да је само из Гусиња и Бихора 1829. године досељено у Сјеничко поље 100 српских православних породица [Вуловић 1953: 249–256]. Неки досељеници су се задржавали краће или дуже време на овом простору (многима је Сјеничка котлина била етапна станица) и настављали своје путештвије преко планина Јавора и Голије, насељавајући се у Моравицу, Драгачево, Таково, Качер, Лепеницу, Јасеницу, Грузу, па чак и у Тимочку Крајину. Тај процес је био веома интензиван

² Мухаџири су муслиманске избеглице из оних крајева које су Турци изгубили у ратовима с Аустроугарском и Црном Гором 1876–1878. године.

после Другог српског устанка 1815. године, стицања аутономије 1830. и разграничења између Кнежевине Србије и Османске царевине 1833/1834. године. Примера ради, наводимо податак да је у Лепеници (Шумадија) 1911. године у 12 села била већина Сјеничана [Недељковић 1997: 85–100].

Сјеничко-пештерска висораван била је и матично и етапно миграционо подручје, као што је већ речено, а прелаз преко планине Јавор био је права „метанастасичка вратница” за исељавање православних Срба, али и усељавање муслимана (али много мање), који су напуштали Кнежевину Србију. Било је исељавања православних Срба и за време отпора босанског беговата реформама и борбе за аутономију Босне, али и за време тираније новопазарског муселима Ејуп-паше Ферхатагића 1831–1837.

Карта 1. Положај општине Сјеница на карти Србије

Карта 2. Сјеничко-пештерска висораван
Извор: [Геос, Нови Пазар; размера 1:275.000]

ГИЉФЕРДИНГ, ШАФАРИК И СТАНКОВИЋ О СЈЕНИЦИ

Значајни подаци о Сјеници су они које је забележио руски историчар, слависта и дипломата Александар Гиљфердинг (Алекса́ндр Фёдорович Гиљфе́рдинг). Гиљфердинг је боравио у Сјеници 1857. године и записао је да је Сјеница „један бедан град у којем има 300 муслиманских и 4 хришћанске куће” [Гиљфердинг 1972: 122]. О становништву села није ништа записао, али је познато да је у селима око Сјенице тада живела већина хришћана, православних Срба.

Јозеф Шафарик (Jozef Šafárik) је саопштио да је Сјеничка каза 1865. године имала 459 православних кућа и 2.895 мушких глава.³ Такође, изнео је и податак да је било 495 мухамеданских кућа с 2.114 мушких глава [Шафарик 1880: 224–225]. Тада је Сјеничка каза имала укупно 5.009 мушких глава, или 57,20% православних и 42,80% муслиманских мушких глава [Селимовић 2004б: 62].

Официр српске војске Тодор П. Станковић боравио је у Сјеници 1898. године. О Сјеници је, између осталог, забележио и следеће: „У Сјеници има 650 кућа од којих је 500 Срба мухамеданаца, 147 Срба православне вере и три куће Јевреја.⁴ Свега становника у Сјеници има 3 170..., а у 138 села има 10.300 Срба мухамеданаца и 7.400 Срба православне вере [Станковић 1910: 183].”

ДОСЕЉАВАЊЕ МУХАЦИРА И САЛНАМЕ КОСОВСКОГ ВИЛАЈЕТА

После Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине 1878. године, на Сјеничко-пештерску висораван доселио се велик број мухацира из Босне и Херцеговине. Највише су се населили у Сјеницу, и ту су формирали истоимену махалу која се и данас тако зове [Селимовић 1994: 251]. Знатан број никшићких мухацира такође се населио у Сјеницу након припајања Никшића Црној Гори 1878. године. У Сјеницу се тада населило 45 муслиманских породица. Највише их је било из Гацка и његове околине [Костић 1949: 253]. Нешто касније, када су почели пристизати и други мухацири из Никшића и Колашина, код реке Увац, недалеко од града, подигнуте су 53 куће за избеглице из Босне и Херцеговине и 23 за оне из Никшића и Колашина, на терет турских власти [Škrijelj 2001/2002: 20–36].

Управа Косовског вилајета⁵ издавала је салнаме⁶ у којима се могу пратити нека демографска кретања. Према салнама за 1878/79. годину, у кази Сјеница живело је 7.910 становника. Од тог броја муслимана је било 4.366, а хришћана 3.522.⁷

У салнама Косовског вилајета за 1884/85. годину објављује се податак да је Сјеничка каза имала 9.378 становника. Од тог броја муслимана је било 5.461, а хришћана 3.917 [Škrijelj 2001/2002: 36].

Услед бројног досељавања муслиманских избеглица из Босне, Херцеговине, Никшића и Колашина, после Берлинског конгреса 1878. године, Херцеговачке буне 1882. године и брзог и масовног ширења исламизираних Малисора с Пештерске висоравни, али и повољних услова за насељавање у Топлицу, настављена су масовна исељавања православних Срба преко граничног прелаза на Јавору. Примера ради, само од 1. марта до 30. новем-

³ Каза-срез. Сјеничка каза је обухватала готово целу Сјеничко-пештерску висораван и неке делове који сада припадају општинама Нови Пазар, Нова Варош и Пријеполје. Била је једна од највећих каза у европском делу Турске.

⁴ Сјенички Јевреји су били Сефарди.

⁵ Косовски вилајет је основан 1877. године и седиште му је било у Скопљу. Сјеничка каза је овом турском вилајету (провинцији) припадала до ослобођења 1912. године.

⁶ Салнаме су статистички годишњаци које је издавала вилајетска управа у Скопљу.

⁷ У турским пописним листама (нуфус) становништво је категорисано само као муслимани и немуслимати, без обзира којег су били етничког порекла.

бра 1889. године, преко царинарнице и тадашњег граничног прелаза на планини Јавор, из Сјеничког поља и ободног дела Сјеничке котлине прешла су у Краљевину Србију 822 мушка и 433 женска лица [Петковић-Поповић и Шалипуровић 1970: 73].

Према турским званичним подацима, који су објављени у салнама Косовског вилајета за 1896/97. годину, у Сјеничкој кази живело је 23.939 становника, а салнама за 1900/01. годину бележи да је тада живело 21.745 становника. У овој салнама наводе се и подаци о верско-конфесионалној структури. Наводи се да у граду Сјеници има 505 кућа муслимана и 104 куће хришћана [Škrijelj 2001/2002: 40].

И почетком 20. века настављена су иселјавања српског православног становништва са Сјеничко-пештерске висоравни у области Краљевине Србије, а посебно у Драгачево и Моравицу. Тако је већ 1901. године на граничном прелазу на Јавору (код чувене Василијине чесме, која се налазила између српске и турске царинарнице и коју су користили и једни и други службеници) у Србију прешло 1.250 лица [Шалипуровић 1969: 65].

Према званичним подацима валије (гувернера) Косовског вилајета, а које је забележио Гастон Гравје (Gaston Gravier), Сјеничка каза је 1911. године имала 30.298 становника [Гравје 1977: 17].⁸ Немуслимана, заправо Срба, било је 10.117, а муслимана 20.181 [Исто]. У муслимане су урачунати и Турци, турски чиновници, као и припадници војног гарнизона у којем су углавном били Турци Анадолци [Шалипуровић 1912: 8]. Према истом извору у граду Сјеници живело је 3.895 житеља од којих 626 Срба.

Фотографија 1. Сјеница 1930. године (Из албума Фехима Тахировића)

⁸ Гастон Гравје је почетком 20. века радио на Београдском универзитету као лектор за француски језик. У лето 1912. обишао је пределе некадашњег Новопазарског санцака. Оставио је драгоцене податке, које је као репринт објавио Завичајни музеј у Новом Пазару 1977. године. *Новопазарски санцак*, Нови Пазар, Завичајни музеј.

ПОПИСИ ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА 1912. ДО 1931. ГОДИНЕ И НОВИ МИГРАЦИОНИ ПРОЦЕСИ

После ослобођења Сјеничког санцака од турске власти извршен је крајем 1912. године попис насељених места, који је објављен у *Речнику места у ослобођеној области Старе Србије*. Новоформирани Сјенички срез тада је имао 12 општина са 124 насељена места (80 села и 44 засеока) у којима је живео 26.381 становник [Вујичић 1914: 118–121]. Варош Сјеница имала је тада 4.539, а с приградским насељима Пета, Медаре и Радишића Брдо – 4.840 становника.

У пролеће 1913. године муслимани су почели да се исељавају у Турску, иако се српска власт веома коректно односила према њима (гарантовани су им животи, имања и слобода вероисповести, али су анахрони феудални односи морали да се укину). Тај миграциони процес није захватио само Сјеничко-пештерску висораван већ и сва подручја Старе Србије, а посебно простор некадашњег Новопазарског санцака, каснијих санцака Пљевља и Сјеница. Исељавали су се фанатици који нису могли да поднесу „ђаурску власт“, један део ага и бегова који нису могли да прихвате аграрну реформу, као и неки компромитовани елементи [Селимовић 2004б: 175]. Због избијања Првог светског рата то исељавање било је прекинуто, па су се неки Сјеничани морали задржати у Новом Пазару, Косову и Метохији, као и у Скопљу и његовој околини.

Крај Првог светског рата у новембру 1918. године Сјеничко-пештерска висораван дочекала је с веома проређеним становништвом. Први детаљан и по тадашњим европским стандардима статистички попис обављен је у Краљевини СХС 1921. године. Тада је Сјенички срез имао укупно 22.503 становника. У односу на број становника крајем 1912. године, који је износио 26.381, смањење популације било је за 3.878 лица или за око 15%. Када би се рачунао и природни прираштај, губитак би био далеко већи. Сам град Сјеница тада је имао 3.503 становника док је крајем 1912. у граду живело 4.840 лица, те је смањење житеља износило 1.337 или око 28% [Селимовић 2004а: 59]. Структура становништва у срезу по вероисповестима била је следећа: православних 8.641 или 38,40%, муслимана 13.820 или 61,41%, Израелићана (Јевреја) 18 или 0,08% и римокатолика 24 или 0,11% [Јовановић 1998: 237–258]. У граду Сјеници живело је 2.716 муслимана или 77,54%, и 745 православних или 21,28% популације. Израелићани (трговци и занатлије) и римокатолици (углавном државни чиновници) само су у граду и живели.

Интересантни су подаци о изјашњавању грађана о матерњем језику приликом пописа 1921. године. За српски или хрватски матерњи језик изјаснило се 96,01%, албански 3,85%, турски 0,06% и један становник изјаснио се да му је матерњи језик немачки.⁹

У време деловања одметничких група (познате као комите или качаци) Јусуфа Мехоњића и Хусеина Бошковића, један број Срба, осећајући несигурност, напустио је Сјеничко-пештерску висораван и преселио се у

⁹ [Дефиницијивни резултати пописа становништва, 1932: 112–113].

околину Крагујевца, Чачка и Краљева. Престанком деловања ових група 1926. године, престало је и исељавање Срба. После трагедије у Шаховићима 1924. године, муслимани су се почели исељавати у Турску. То исељавање ће слабијим интензитетом трајати до краја 1936. године, када ће бити заустављено.

Следећи детаљан статистички попис у Краљевини Југославији извршен је 1931. године. Тада је Сјенички срез имао 28.292 становника. Православних је било 11.992 или 42,39%, а муслимана 16.265 или 57,49%, Израелићана (Јевреја) 28 или 0,10% и римокатолика 7 или 0,02% [Јовановић 1998: 237–258]. Видљиво је значајно смањење процентуалног учешћа муслиманског становништва у укупној популацији среза који је обухватао највећи део Сјеничко-пештерске висоравни, због бројног исељавања у Турску у периоду 1925–1930.

Стопа пораста православног становништва за период 1921–1931. значајно је висока, али не искључиво због природног прираштаја већ и услед досељавања извесног броја српских православних породица из суседних срезова (Моравичког, Златарског, Милешевског, Бјелопољског), али и престанка исељавања у традиционална имиграциона подручја централне Србије. Српске православне породице куповале су земљу од муслимана који су напуштали Сјеничко-пештерску висораван. Нека муслиманска имања куповали су рођаци и комшије који су остајали у земљи.

У вароши Сјеници тада је укупно живело 3.460 становника. Од тог броја муслимана је било 2.534 или 73,24%, а православних Срба 891 или 25,75%. Израелићани (Јевреји) и римокатолици су живели у вароши. Десетак Јевреја, досељених из Новог Пазара, живело је и у Дугој Пољани. Од 1921. па до 1931. године у вароши Сјеници становништво се смањило за 1,63% [Јовановић 1998: 237–258].

Број становника Сјеничког среза, у периоду 1921–1931. увећао се за 25,73%. Православна популација увећала се за 38,78%, исламска за 17,69% и јудаистичка (Јевреји) за 55,55%. Једино се смањила римокатоличка [Јовановић 1998: 237–258].¹⁰

СТАТИСТИЧКИ ПОПИСИ ОД ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО ДЕФИНИТИВНЕ ДЕЗИНТЕГРАЦИЈЕ СФРЈ И НАСТАВАК МИГРАЦИОНИХ ТОКОВА

Други светски рат омео је следећи редовни статистички попис који је требало да се обави у пролеће 1941. године. После Другог светског рата први редовни попис обављен је 1948. године. Према подацима из тог пописа Сјенички срез је имао 31.890 становника. Увећање броја становника доста је високо с обзиром на ратна страдања, као и организовани одлазак око 40 породица и једног броја појединаца у Војводину 1946. године. Било је и одлазака појединаца у Београд који су се запошљавали као грађевински и лучки радници. У Београд су највише одлазили младићи из града,

¹⁰ [Definitivni rezultati popisa stanovništva, I–III, 1938].

сеоске општине Кладница и села Жабрен на Пештерској висоравни. У односу према броју становника 1931. године, повећање износи 16,96%. Следећи статистички попис у ФНРЈ 1953. године, показао је још бржи пораст броја становника Сјеничког среза. Тада је у овом срезу живело 36.033 лица. За само седам година број становника се повећао за 4.143 или за 11,5% [Селимовић 2013б: 90].¹¹ Том увећању допринели су висок природни прираштај и стагнација миграционих токова православног становништва према унутрашњости Србије, и муслиманског становништва према Турској, чему су, свакако, допринели и мирнодопски услови живота, обнова и изградња порушене земље.

Како је изгледала национална структура у Сјеничком срезу у статистичким пописима 1948. и 1953. године представљено је у Табели 1.

Табела 1. Национална структура у Сјеничком срезу 1948. и 1953.

Срез Сјеница	Укупно	Срби	Неопредељени	Црногорци	Турци	Остали
1948.	34.805	34.693	82	11	–	19
1953.	38.179	23.412	13.758	102	678	229

Извор: [Попис становништва 1948. и 1953].

Као неопредељени 1948. године изјаснила су се 82 муслимана, а 1953. већина муслимана изјаснила се као неопредељени Југословени, мањи број и даље као Срби, а 678 као Турци [Радовановић и Ђоковић 2004: 300]. Миграциони процес је са смањеним интензитетом и масовношћу настаљен и после Другог светског рата, па се у периоду 1946–1952. из Сјеничког среза иселило 567 лица [Мушовић 1989а: 141–152].

Од 1953. године, а интензивније од 1956, поново почиње исељавање муслимана у Турску, али овог пута највише преко Македоније, из разлога што се у Македонији лакше добијао отпуст из југословенског држављанства. Тако је ова република била етапно подручје у исељавању муслимана са Сјеничко-пештерске висоравни у Турску, а то се односи и на муслимане целе Старе Србије. До 1964. с подручја Сјенице иселило се 1.203 лица [Мушовић 1979: 113]. Током 1965. и 1966. па све до априла 1967. године у Македонију и директно у Турску иселило се 1.593 лица [Селимовић 2013б: 98]. Према томе, с подручја Сјенице до 30. априла 1967. иселило се у Македонију и Турску укупно 2.796 лица. У Македонији су у највећем броју и остали, населивши се највише у околини Скопља, (Титовог) Велеса, Гостивара, Прилепа и Битоља [Селимовић 2013б: 98].

Углавном су се исељавали нешколовани, сиромашни и особе које су биле без запослења, као и они који су се компромитовали за време Другог светског рата сарађујући с окупатором. Муслимани из Југославије добијали су турско држављанство ако су знали и неколико турских речи. У Турској су морали да мењају своја словенска или словенизирана презимена и да прихватају турска. На свом матерњем језику нису имали школа, књи-

¹¹ [Сјановишићво, Књ. VII, Савезни завод за статистику, Београд 1975].

га, нити је било штампе, иако су у многим турским насељима били чак и већинско становништво или бар близу већине. Турцизирање је било обавезно, као што је било и између два светска рата, а и много пре тога.

Већ од друге половине шесте деценије 20. века почиње да се смањује интензитет и масовност исељавања у Турску, а миграциони правац све више се окреће према суседним градовима – Новом Пазару, Пријепољу, Новој Вароши, Прибоју, а веома интензивно и ка Босни, заправо, према приградским насељима Сарајева, као што су: Брека, Пофалићи, Швракино Село, Мојмило, Бувљаков Поток, Соколовића Колонија, Бућа Поток, Бријежђе, Велешивићи [Селимовић 2013б: 100]. Појединци су одлазили и у Тузлу, Брчко и Зеницу, али у далеко мањем броју. Млади су одлазили ради запошљавања и школовања, а у мањем броју су се исељавале целе породице. Само су се појединци са завршеним вишим и високим школама враћали на Сјеничко-пештерску висораван (наставници, лекари, правници, економисти, инжењери). Од тада је било све мање одлазака и мануелне радне снаге у Београд, где су се раније запошљавали као грађевински и лучки радници, возачи, комуналци итд.

Срби су се све више осећали несигурнима после Брионског пленума 1966. Од тада почињу да се селе, и породично и индивидуално, у околину Чачка, Краљева, Крагујевца, Горњег Милановца, Младеновца, Обреновца и Лазаревца. Ипак, много интензивније и масовније ради школовања и запошљавања одлазили су млади људи, али се огромна већина није никада вратила у родни крај, изузев ретких појединаца, и то углавном као просветни и медицински радници, економисти, инжењери, правници, јер сјеничка привреда, јавна предузећа и установе нису могли да ангажују све оне који су пристизали као стручна и школована радна снага, па ни оне који су могли да се запошљавају као физичка радна снага [видети: Селимовић 2013б: 102–104, 123–124].

Статистички попис, који је обављен 1961. и 1971. године, показао је да је демографски максимум и почетак опадања броја становника у Сјеничкој општини управо био у том периоду. Миграциона кретања становништва и опадање природног прираштаја наставило се и у следећим деценијама 20. и почетком 21. века.

Због јаснијег прегледа, и поређења ради, у Табели 2 представљени су бројчани подаци о кретању становништва Сјеничке општине и њена верско-конфесионална и етничка структура за време пописа 1961. и 1971. године.

Табела 2. Национална структура у Сјеничкој општини 1961. и 1971. године

Структура	1961.	%	1971.	%
Срби	17.474	47,48	13.772	40,95
Муслимани	17.352	47,14	19.538	58,09
Црногорци	129	0,36	152	0,45
Југословени	855	2,32	172	0,51
УКУПНО:	36.810	97,30	33.634	100,00

Извор: [Попис становништва 1961. и 1971. године].

И у 70-им и 80-им годинама прошлог века наставила се тенденција опадања природног прираштаја, миграционих кретања муслимана према Босни, с мањим интензитетом и ка Београду, али и све више у земље Западне Европе, односно земље Европске заједнице. Срби су и даље одлазили у централну Србију, али процентуално много више од муслимана у односу на укупан број становника општине. После усвајања амандмана на Устав СФРЈ из 1963. године, највећи број муслимана изјаснио се као Муслимани у националном смислу. То се и показало приликом статистичког пописа становништва у СФРЈ из 1971. године.

Само од 1982. па до 1989. из Општине Сјеница одјављено је укупно 5.280 становника. Од тог броја одјављено је 2.162 становника српске националности, и 3.118 муслиманске. Неке године биле су карактеристичне. Тако је 1982. одјављено 417 Срба и 339 Муслимана; 1987. одјавило се 268 Срба и 430 Муслимана, а 1989. одјавило се 187 Срба и 326 Муслимана [Селимовић 2004б: 184].

Из босанских статистичких извора сазнаје се да се из Сјеничке општине у Босну и Херцеговину од 1956. па до 1965. године преселило 465 особа; од 1966. до 1975. године 859 и од 1975. до 1981. године 669 особа. Према тим босанским статистичким изворима за представљени период, из Сјеничке општине уселило се у Босну укупно 1.995 грађана [Мушовић 1989б: 37]. Публицисткиња Слободанка Бакрачевић у дневном листу *Полићика* навела је податак да се од почетка 1987. па до половине 1988. године из Сјеничке општине одјавило 972 Муслимана и 555 Срба [Бакрачевић 1988].

Карактеристична је квалификациона структура одјављених грађана у периоду између 1982. и 1990. У том временском интервалу из Сјеничке општине одјавило се с високом стручном спремом 695 Срба и 671 Муслиман. У истом периоду, с нижом стручном спремом одјавило се 48 Срба и 61 Муслиман, а са завршеном основном школом одјавило се 256 Срба и 457 Муслимана [Селимовић 2005: 201–220].

Статистички пописи, који су у СФРЈ обављени 1981. и 1991, дају карактеристичне податке који су наведени у Табели 3.

Табела 3. Становништво по националној структури у Општини Сјеница 1981. и 1991. године

Структура	1981.	%	1991.	%
Муслимани	24.203	68,05	25.633	76,00
Срби	10.297	28,95	8.048	24,00
Остали	1.070	3,00	72	-

Извор: [Попис становништва 1981. и 1991. године].

Представљени подаци егзактно показују да миграциона кретања у Општини Сјеница, као и на целој Сјеничко-пештерској висоравни, и поред неких заједничких карактеристика за брдско-планинске пределе Републике Србије, „имају специфичан значај са аспекта промена у структу-

ралном односу између Срба и Муслимана, односно између православних и муслимана” [Селимовић 2004б: 184]. Укупан број становника се смањивао, али се број Срба у представљеном периоду смањило за 5% у укупној популацији, док се број Муслимана повећао за 8% у односу на укупан број становника Општине Сјеница.

Занимљива су поређења око изјашњавања по вероисповестима у пописима из 1931. и 1991. године. Као православни верници 1931. изјаснило се 9.835, док је 1991. тај број био 7.637 становника. Као припадници исламске вероисповести изјаснило се 1931. године 15.050, док је 1991. године тај број износио 25.781. Исте, 1991. године, оних који нису били верници било је 56, док је број оних чија је верска припадност остала непозната износио 187 лица [Јовановић 1998: 237–258].

ПОСЛЕДЊА ДВА ПОПИСА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ ИЗ 2002. И 2011. ГОДИНЕ

После сецесије појединих југословенских република 1991. и 1992. и распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), формирана је Савезна Република Југославија (СРЈ) од република Србије и Црне Горе. У Савезној Републици Југославији обављен је само један статистички попис. Тај први и последњи статистички попис у СРЈ обављен је 2002, и у том оквиру и попис у Републици Србији.

Према подацима из пописа 2002. укупан број становника у Општини Сјеница износио је 27.970. Од тога, као Срби изјаснило се 6.572 становника или 23,5%. У овом попису први пут се појављују Бошњаци у смислу националне припадности. Као Бошњаци изјаснило се 20.512 лица или 73,34%. Један мањи број грађана изјаснио се као Муслиман у националном смислу (Муслиман с великим почетним словом „М”) – 659 лица или 2,36%. Као Југословени било је 25 лица, а као Црногорци 23 лица. Том приликом пописано је и 5.806 грађана који су на привременом раду у иностранству, пописани су носиоци домаћинства и њихови чланови. Таквих грађана је пописано 708 у попису из 1991. године [Коначни резултати пописа 2002. Становништво. РСЗ, СНЗ1].

У граду Сјеници тада је пописано 13.161 становник [РСЗ, 2004]. Према неким подацима тада је у иностранству привремено боравило 2.487 становника, па је према том податку град тада имао 15.648 становника.

Последњи статистички попис у Републици Србији обављен је 2011. Према коначним резултатима тог пописа у Општини Сјеница живело је 26.392 становника. Сам град Сјеница имао је 14.060 грађана, док је на селима живело 12.332 лица.¹² Град је 1991. године имао 14.437 становника.¹³ Тада је пописано 20.906 или 79,2% становника који су се изјаснили као Бошњаци. Срба је пописано 5.184 лица или 19,6%. Подаци показују да се наставља тренд све већег учешћа Бошњака и Муслимана у укупном броју становника општине, док се број Срба смањује.

¹² [Попис 2011, коначни резултати, РСЗ 2013].

¹³ [Савезни завод за статистику, књ. VII].

Далеко највећи број муслиманске популације изјаснио се да говори босанским као матерњим језиком. Да је матерњи језик босански одредило се 19.258 лица или 73%. За српски језик као матерњи изјаснило се 5.184 Срба и 1.648 Муслимана и Бошњака. Укупно за српски матерњи језик изјаснило се 6.758 становника или 25,6%.¹⁴

Фотографија 2. Сјеница 2010. (Фото Чарли)

Сјеничко-пештерска висораван има своје природне и историјске специфичности. Осим тога, ова територија је у самом центру Старе Рашке која има важан геостратешки положај, који је „копча” српских етничких и историјских земаља. Такође, важна је и чињеница да на овом простору егзистирају православље и ислам са својим културним карактеристикама. Од почетка 18. века, осим верско-конфесионалне појављује се и етничка различитост досељавањем албанских малисорских племена. Све те природно-географске и друштвено-историјске околности веома су битно утицале на миграциона и демографска кретања становништва. Захваљујући историјској демографији сазнајемо и кретање становништва из ранијег периода. То је омогућило да се упоредном методом анализирају подаци и изведу одређени закључци. До краја 60-их година 20. века популација се убрзано развијала и достигла је демографски максимум. Од тог периода настаје процес константног смањивања броја становника и праве депопулације од 90-их година прошлог века. Депопулација је настала

¹⁴ [Попис 2011, коначни резултати].

механичким одливом који је довео до стално негативног миграционог салда. Процесу депопулације је у великој мери допринела и „бела куга”. На релевантним државним органима и научним институцијама је да популационом политиком зауставе даље пражњење овог, још еколошки неугроженог простора, који има све услове за унапређење производње здраве хране и одрживог туризма.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31 јануара 1921 год.* (1932). Београд: Општа државна статистика, 112–113.
- Карта Наш крај – Нови Пазар, Сјеница и Тутин; размера 1:275 000; Геос, Нови Пазар.
- Коначни резултати пописа 2002. Становништво према националној или етничкој припадности по општинама*, Београд: Републички Завод за статистику, СНЗ1, 10.
- Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији (2011). Први резултати. Београд: Републички завод за статистику.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine* (1938). I–II, Beograd: Opšta državna statistika, 2–12, 126.
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* (2000). Sv. 2 (obradila Snježana Buzov; priredila Lejla Gazić), Sarajevo 2000.
- Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. године (1981). Први резултати по општинама. Београд: Savezni завод за статистику.
- Први резултати по општинама: попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године (1991). Београд: Savezni завод за статистику.
- Stanovništvo. Knj. 7, Stanovništvo i домаћинства у 1948, 1953, 1961 i 1971. i stanovi u 1971. rezultati po naseljima i opštinama* (1975). Beograd: Savezni завод за статистику.

Литература

- Бакрачевић, Слободанка (1988). Млади одлазе, *Политика*, 6. јул 1988.
- Бојанић, Душанка (1987). Шта значе подаци о Сјеничким Власима у попису из 1455. године, *Историјски часопис*, 34: 104–105.
- Вујичић, Мил. Ант. (1914). *Речник месџа у ослобођеној области Сјане Србије*, Београд, 118–121.
- Вуловић, Данило (1953). *Књажевска канцеларија, књ. 1, Нахија Јожешка: 1815–1839*, Београд: Државна архива Н.Р. Србије, 249–256.
- Гравје, Гастон (1977). *Новојазарски санџак* (репринт), Нови Пазар: Завичајни музеј.
- Гилфердинг, Александар Фјодорович (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјанској Србији*, Сарајево: „Веселин Маслеша”, 122.
- Ђорђевић, Тихомир Р. (1927). Становништво Србије после велике сеобе 1690, *Годишњица Николе Чујића*, Књ. XXXVI, 2–4.
- Зеремски, Милош (1969). *Сјеничка коџина: геоморфолошка студија*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић”, 11.
- Јовановић, Ристо (1998). Становништво општине Сјеница 1921–1991, *Новојазарски зборник*, 22: 237–258.
- Јовановић, Ристо (1992). Осврт на кретање и етнички састав становништва општина са подручја Санџака, *Новојазарски зборник* 16: 153–165.

- Костић, Мита (1949). Преглед босанско-херцеговачких мухаџира по Косовском вилаету 1883. године, *Историјски часопис* I, 1–2: 253.
- Љешевић, Милутин (1982). *Ушачки њећински систем (са красом ближе околине)*, Београд: Српско географско друштво, 5.
- Мушовић, Ејуп (1979). *Етнички процеси и етничка стурктура сјановништва Новоџазара*, Београд: САНУ.
- Мушовић, Ејуп (1980). Сјеничка нахија у XVI веку: попис села сјеничке нахије, *Новоџазарски зборник* 4: 39–64.
- Мушовић, Ејуп (1989а). Послератне миграције становништва новопазарског краја, *Новоџазарски зборник* 13: 141–152.
- Мушовић, Ејуп (1989б). *Сјановништво сјеничкоџ и њућинскоџ краја*, Београд: Одељење за етнологију Филозофског факултета.
- Недељковић, Миле (1997). Сјеничани у Лепеници, *Зборник Сјенице*, 8: 85–100.
- Петковић-Поповић, Радмила и Вукоман Шалипуровић (1970). *Српске школе и просвета у зајадним крајевима Сјаре Србије у XIX веку*, Прибој: Општинска заједница образовања, 73.
- Радовановић, Светлана и Емилија Ђоковић (2004). Етничка и конфесионална структура становништва, у: *Сјенички крај: антропогеографска ироучавања*, Београд: Географски факултет, 300.
- Радовић, Јован (1950). *Римска курија и јужнословенске земље: од XVI до XIX века*, Београд: Научна књига, 187.
- Селимовић, Салих (1994). Новија демографска кретања у општини Сјеница, у: *Ужички зборник*, 23: 251.
- Селимовић, Салих (2013а). *Прилози ироцлости Сјаре Рашке*, Ужице: Графичар, 22–23.
- Селимовић, Салих (2008). Сјеничка нахија у турском попису из 1604., *Ужички зборник*, 32: 111–130.
- Селимовић, Салих (2003). Хришћанске традиције код Муслимана на Сјеничко-пештерској висоравни, *Новоџазарски зборник*, 31: 267–280.
- Селимовић, Салих (2004а). *Сјеница: насјанак и развој до ослобођења 1912.: нова демографска кретања*, Пожега: Епоха, 5–6.
- Селимовић, Салих (2004б). Порекло становништва и миграциона динамика, у: *Сјенички крај*, Београд: Географски факултет.
- Селимовић, Салих (2013б). *Сјеница: насјанак и развој до ослобођења 1912.: нова демографска кретања*, Београд: АРИОМ, 4.
- Селимовић, Салих (2005). Неке карактеристике демографских кретања у општини Сјеница у последњим пописима, *Милешевски записи*, 6: 201–220.
- Станковић, Тодор П. (1910). *Путне белешке њо Сјарој Србији (1871–1898)*, Београд: Књижевни фонд Илије М. Коларца, 183.
- Станојевић, Глигор (1976). *Србија у време Бечкоџ раја: 1683–1699*, Београд: Нолит, 190–191.
- Терзић, Славенко (1997). Стара Србија и Албанци: један поглед на историјску позадину збивања на Косову и Метохији, *Свети кнез Лазар*, V, 3(19): 87–102.
- Цвијић, Јован (1966). *Балканско њолусиство и јужнословенске земље*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 128.
- Шалипуровић, Вукоман (1969). *Раоничка буна: аџарни њокреј у зајадним крајевима сјаре Србије 1903–1905*, Сјеница: Заједница образовања, 65.
- Шалипуровић, Вукоман (1971). *Попис сјановништва сјеничке казе 1912*, Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ.
- Шафарик, Јожеф (1880). *Гласник српскоџ ученоџ друштва*, св. 20, Београд. СУД, 224–225.
- Ѓабановић, Hazim (1964). *Крајиште Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 10.
- Ѓкрјелј, Redžep (2001–2002). Сјеница и њено окружење на концу XIX столјећа, *Зборник Сјенице*, 12–13: 20, 35–36.

SOME CHARACTERISTICS OF THE ORIGIN, MIGRATION AND
DEMOGRAPHIC PROCESSES AT SJENICA-PEŠTER PLATEAU

by

SALIH M. SELIMOVIĆ
29. novembra b.b.
Sjenica, Serbia
salihsselimovic@gmail.com

SUMMARY: According to this paper it can be concluded that until the War of Candia, and in particular the Battle of Vienna or the Great Turkish War, the Sjenica-Pešter plateau population was mainly Serbian Orthodox with special separate groups such as Vlach shepherds. After the aforementioned wars, the religious denomination and somewhat ethnic structure changed. The existing Serbian population experienced a real exodus during the well-known migrations in 1690 and 1737. The Malisors from Montenegro and highlanders settled in the deserted Pešter and Sjenica valley. That was the beginning of the process of Islamization which was completed in the middle of the 19th century. Intense emigration of Orthodox and Muslim population took place during the 19th and 20th centuries. There were multiple causes of dynamic migrations even after the Great Migrations. The natural tendency of Dinaric highlanders to settle in flatter and tamer areas, agrarian overpopulation, wars, rebellions, uprisings, epidemics and religious and political reason were not negligible. Until the breakup of Yugoslavia, internal migrations were the largest and most dynamic, which along with a very low population growth led to depopulation and migration from villages in which only the elderly population remained.

KEYWORDS: Pešter, Sjenica, origin, migrations, immigration, Islamization, census, depopulation

ПОЈАМ ФИКЦИЈЕ КОД ХАНСА ФАИНГЕРА

ЖЕЉКО РАДИНКОВИЋ

Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
radinkoviczeljko@gmail.com

САЖЕТАК: Овај текст се у првом реду бави теоријом фикције Ханса Фаингера. Наглашавајући централну улогу научних фикција у тој теорији, покушава се дати критички приказ Фаингерове филозофије онога Као-да, који, с једне стране, укључује појмовна разграничавања између појма фикције и појмова фантазије, хипотезе, регулативне идеје, а, с друге стране, настоји да укаже на неке проблеме везане за Фаингеров конструктивистичко-прагматички приступ проблему фикција, као што су, с једне стране, тенденција ка неутемељеној екстензији појма фикције, и, с друге стране, тенденција ка интегрисању других видова фикционалности у научне фикције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фикција, фантазија, логика, хипотеза, регулативна идеја, Ханс Фаингер

У својим исцрпним разматрањима о појму фикције¹ Ханс Фаингер (Hans Vaihinger)², њемачки новокантовац, поставља питање о могућности достизања спознајне истинитости уз помоћ свјесно направљених погрешних претпоставки. „Људске представе свијета су чудовишни сплетови фикција пуни логичких противрјечности, тј. научних измишљотина у служби практичних циљева, односно неадекватних, субјективних, сликовних начина представљања чије је поклапање са стварношћу искључено већ од самог почетка” [Vaihinger 1922: 14]. Према Фаингеру, спознаја се

¹ Овдје се прије свега мисли на Фаингерово централно дјело *Die Philosophie des Als Ob*, које је настало у периоду од 1876. до 1878. године, али је објављено тек 1911. године [Vaihinger 1922].

² Ханс Фаингер (1852–1933) њемачки филозоф, познат прије свега као истраживач и коментатор Кантове филозофије, оснивач Кантових студија (*Kant-Studien*) и Кантовог друштва (*Kant-Gesellschaft*) био је један од првих представника тадашње академске филозофије који се бавио Ничеовом филозофијом и интензивно је био укључен у рад Задужбине Ничеов архив (*Stiftung Nietzsche-Archiv*).

заснива на поређењу непознатог с познатим, при чему се фикције третирају „као да” су истините. Поред овог битног конструктивистичког, новокантовског момента, о Фаингеровој филозофији може да се говори и као о варијанти прагматистичког и инструменталистичког приступа у теорији спознаје.³ У прилог тој тези говори и његов став о научним теоријама као инструментима овладавања стварношћу, па и као средствима самоодржања [Vaihinger 1922: 307], који заснива на представи о изворној практичној функцији људског интелекта. Слика свијета, коју овај ствара, сматра се „исправном”, „истинитом” ако служи као оријентација успјешно спроведеним дјелањима. Примат практичног ума над теоретским у овом контексту очитује се и у начелно датој могућности непоклапања практичне и објективне вриједности неке теорије. За Фаингера су свакако замисливе научне теорије чија је практична вриједност очита, а које одступају од објективне представе стварности и у себи садрже противрјечне елементе. У том смислу, све представе упитне објективне вриједности, које служе за оријентисање људског дјелања, подводе се под заједнички називник фикције. Фаингер их назива и практично релевантним научним измишљотинама („корисне фикције”), свјесно успостављеним творевинама које почивају на објективно погрешним претпоставкама. Према Фаингеру, дјелујемо тако као да је природа устројена у складу са сликом свијета. Полазећи од ових претпоставки, у погледу карактера фикција, Фаингерово филозофија настоји да утврди њихов удио у научној слици свијета.

Ова студија настоји да укаже на нека централна мјеста Фаингерове теорије фикције⁴, прије свега на дио који се односи на тзв. научне фикције, и на основу тога критички тематизује неке од проблема који се јављају у том контексту. Ту се прије свега мисли на екстензивност Фаингеровог појма фикције, која пријети да у појам фикције имплицитно интегрише нпр. хипотезе, регулативне идеје, али и на тенденцију унутар саме подјеле фикција ка подвођењу свих врста фикција под научне фикције.

ПОЈМОВНА РАЗГРАНИЧЕЊА

Док старогрчки назив *φαντασία* може да се преведе као утвара, представа или појава, Кант ће фантазију мјеродавно дефинисати као способност стварања произвољних представа, „уображаја”, према чему фантазија треба да се схвати као посебан случај способности погледа или опризорења (*Anschauung*) без присуства предмета, дакле, као посебан случај моћи уобразиље [Kant 1983: 67]. У *Антропологији у прагматичном погледу* он фантазију ставља у контекст умјетничког стварања и повлачи границу између фантазије и онога што назива *Erfindung* (фикција, измишљотина, плод маште, изум, проналазак). За разлику од фикције (*Erfindung*), за коју је карактеристичан вољни моменат, фантазија личи на невољно настале

³ То је теза коју посебно заступа Клаус Цајнова [Ceypowa 1993].

⁴ За потпуни преглед опширних и сложених Фаингерових извода о фикцијама потребна је шири анализа, чије потребе свакако превазилазе оквире овог кратког и прилично селективног приказа.

представе, сличне онима у сну. Фантазија, упоредимо ли је са фикцијом, у већој мјери измиче нашој контроли тако да „се често и радо играмо са моћи уобразиље; али се моћ уобразиље (као фантазија) често и каткад незгодно игра са нама” [Kant 1983: 78f].

Утолико је, развијемо ли даље ову Кантову тезу о одсутности референтног предмета у фантазији, она сличнија не само сну, него и сјећању и очекивању који су дијахроно усмјерени ка прошлости, односно будућности и интендирају неки предмет у одсуству. Међутим, фантазија може да се схвати и афирмативно, као продуктивна способност да се од сјећања, представа, мисли, снова итд. надопуњавањем, изостављањем и комбиновањем створе нове представе. У том смислу она није окарактерисана само негативним одсуством референтног предмета или одсуства удјела субјективности у њеном настајању, него се позитивно разумијева као имагинативно ослобађање од стега временске увезаности, односно садашњости.

Без обзира на прилично нејасно разграничење фантазије и фикције у свакодневном говору, који по правилу оба појма повезује с нестварношћу неких садржаја и тако их суштински одређује као супротност стварности, ипак може да се уочи функционална разлика у погледу на садржаје на које се односе, а која постаје јаснија када се у обзир узму њихови односи спрам доживљаја. Према Фердинанду Фелману (Ferdinand Fellmann) фантазија тако има преваходно компензаторну улогу у погледу на људске потребе и по правилу функционише као замјена за недостатну стварност. При томе она увијек почива на субјективности доживљаја и, без обзира на то колико се она при томе удаљила од стварности, биће стално везана за неко конститутивно Ја. Као таква, она с једне стране, има изражени афективни карактер, док, с друге стране и управо због те афективности, усљед ограничености на „материјал” који пружа афективност, оперише с прилично неразноврсном палетом представа. Насупрот томе, фикција није толико везана за афекте и не зависи од њих, и колико год оперисала са фантазијама, она није пуки изражај осјета, него у првом реду представљање неког значења које увијек или априори захтијева тумачење, излагање, интерпретацију. Док се фантазија исцрпљује у игри осјета и осјећаја, фикција посредством конвенционалних форми замјењује и мијења непосредни доживљај. Дакле, фикција превазилази тзв. унутрашњи натурализам, који је кључан за фантазију. Тако се пјесништво тј. пјесничка фикција не исцрпљује у изражавању осјета и осјећаја, те преради фантазија, него представља значења у конкретним животним ситуацијама. Умјесто психолошког, фикција захтијева логички опис и опис у смислу аналитике језика. Овај интерпретативни карактер фикције коси се са уобичајеном представом да фикција представља фантастичне садржаје као да су стварност. Међутим, Као-структура фикције не почива на обмани јер то што се у фикционалним текстовима нешто појављује као стварност, произлази из форме фикционалног представљања. Као-структура фикције не зависи од суда, него од предикације која, као представљање неког стања ствари (чињеничног стања), за разлику од суда, још увијек не одлучује о томе да ли је нешто стварно или не [Fellmann 2002].

Поврх тога, потребно је разграничити и појмове фиктивнога и фикционалнога. Према Волфу Шмиду (Wolf Schmid) фикционално карактерише текст, а фиктивно статус онога што је представљено у тексту [Schmid 2008: 26]. Шмид појашњава: „Бити фиктиван значи: бити само представљен. Литерарна фикција је представа неког свијета која не имплицира непосредну везу представљенога с реалним ванлитерарним свијетом. Фикција се састоји у прављењу, конструкцији измишљеног, могућег свијета. (...) Независно од њиховог поријекла, све тематске јединице постају фиктивни елементи приликом уласка у фикционално дјело” [Schmid 2008: 37]. Имајући у виду ове проблеме разграничавања појма фикције од осталих сродних појмова, Кете Хамбургер (Käte Hamburger) развија теорију фикционалних сигнала под којима подразумијева све врсте назнака које указују на фикционалност неког текста [Hamburger 2001: 178]. Тако теорија фикционалних сигнала прави разлику између контекстуалних или прагматичких сигнала, паратекстуалних сигнала, семантичких сигнала и текстуалних сигнала. Контекстуални или прагматички сигнали указују на контекст настајања или објављивања текста (издавач, омот и сл.). Као паратекстуални сигнали могу да се разумију текстови (наслов, поднаслов, предговор, крилатица и сл.) који прате главни текст и који указују на његову фикционалност. Семантички сигнали могу да се односе на мањак досљедности временско-просторног контекстуализовања садржаја текста, при чему треба нагласити да недосљедност овог контекстуализовања не мора нужно да указује на фикционалност неког текста. Осим тога, фикционални текстови, за разлику од тзв. фактуалних, не морају нужно да се односе на неку вантекстуалну референцу, што опет не искључује могућност да садржаји фикционалног текста послуже као мисаони модели који могу да се референцијализују. Као семантички сигнал може да се разумије и способност фикционалног текста да омогући непосредан приступ неком страном унутрашњем свијету [Schmid 2008: 34], што, међутим, не чини нужно фикцију од сваког описа стране личности или субјективности. Напосљетку, текстуални сигнали односе се на садржаје главног текста који у виду формула указују на његову фикционалност.

Појмовно разграничење на којем Ханс Фаингер највише инсистира у оквиру својих разматрања о карактеру онога Као-да, односи се на дистинкцију између хипотезе и фикције [Vaihinger 1922: 143–154]. Према Фаингеру, хипотезе и фикције тешко је јасно разграничити, а разлог за то треба тражити у њиховим међусобним формалним и фактичким сличностима. За разлику од фикције, хипотеза се ставља на пробу сучељавањем са стварношћу, она може да се верификује или фалсификује и њена интенција је да буде истинита. Чак и када нисмо сигурни у објективност онога што смо хипотетички претпоставили, интенција хипотезе састоји се у томе да у перспективи дође до поклапања хипотетичке претпоставке и стварности. Хипотеза је теоретски основана претпоставка о односима међу стварима. Као провизорни одговор на неки научни проблем, она посједује структуру општеважећег исказа, и то у облику кондиционалног (ако-онда) исказа. Хипотезе могу да буду генерисане индуктивно (од

појединачних догађаја ка општим претпоставкама) или дедуктивно (када се из неке теорије изводе нове претпоставке). Иако у свом изворном облику у старогрчкој филозофији (ὄλβησις) она може да се односи и на начело које у себи дијалектички спаја противрјечне елементе, модерни појам хипотезе не трпи унутрашњу противрјечност. Као такав он мора да остави могућност операционализовања и начелне могућности фалсификовања. Операционализовање хипотеза састоји се у укључивању емпиријских индикаторских варијабли у теоретске конструкте, при чему нужно долази до смањења њиховог садржаја.

За разлику од хипотеза, код фикција, као што је нпр. случај код тзв. шематске фикције праживотиње (Гете), коју наводи Фаингер, не настоји се да се провизорно створе услови за доказивање стварног постојања праживотиње, него то да све животиње треба посматрати *као да* потичу од једне праживотиње. Према томе, фикције би биле представе које нису одређене искуством, него, у складу са значењем латинске ријечи *fingerere*, као слободно имагинативно обликовање. Тако Гетеова фикција праживотиње може да буде повод за нову класификацију животињских форми и хеуристички припреми терен за истиниту научну теорију, као што је, рецимо, у случају фикције праживотиње била Дарвинова хипотеза о постанку врста. Дакле, фикција не интендира саму стварност, него нешто на основу чега се та стварност може захватити, прорачунати, схватити. Према Фаингеру категорија каузалности је фикција, утолико што се потпуно свођење непромјењивих сукцесија на неке узроке показује као неоствариво, али што, с друге стране, омогућује да се у оквиру ове категорије каузалности постављају хипотезе о појединачним каузалним односима, на основу којих онда могу да се схвате појединачни феномени. Фаингер указује на то да се разлика између Гетеове фикције и Дарвинове хипотезе састоји у томе што дарвинизам полази од стварног постојања праживотиња, док је Гетеова фикција свјесно оперисала с упитном логичком вриједношћу исказа о улози праживотиње у настанку врста, односно, на крају крајева, порицала објективну вриједност те представе. Како хипотеза тако и фикција, према Фаингеру, провизорног су карактера, али се провизорност хипотезе састоји у томе што она има за циљ да буде с разлогом и равноправно уврштена у ред истинских исказа, те тако превазиђе свој хипотетички карактер, док је провизорност фикције усмјерена на то да фикција у перспективи у неком моменту не промјени свој статус у погледу на објективност неког садржаја, него у потпуности отпадне и уступи мјесто неком објективном одређењу стварности. Дакле, Фаингер инсистира на томе да разлика између хипотезе и фикције није градуелна, него, упркос свим потешкоћама повлачења јасне границе, искључиво квалитативна. Ипак, постоји основана сумња да је Фаингер на концу отишао и корак даље, те упркос свим настојањима у погледу јасног појмовног разграничења, имплицитно интегрисао хипотезу у подручје фикционалнога. Узимајући у обзир ограниченост базе искуства, односно, досљедно узевши, нужно свођење искуства на (тренутни) чулни садржај, Фаингер је у једном моменту, у ствари, довео у питање одрживост ове подјеле, утолико

што је дошао до закључка да сваки суд, па и онај хипотетички, у ствари увијек превазилази подручје датог искуства, те тако треба да се сматра фикцијом.⁵ Уколико је то тачно, онда и цјелокупна теоретска слика свијета може да се сматра претпоставком која не може без остатка да се поткријепи искуством, што јој на концу даје карактер фикције.

Вратимо ли се на примјер каузалности као фикције, односно, одређења фикције каузалности као предуслова за постављање хипотеза у појединачним случајевима сукцесија, наметнуће се питање о разлици између Кантових регулативних идеја и фикција. У *Критици чистог ума* Кант уводи управо ту битну разлику када каже да идеје као ни фикције „немају предмет ни у каквом искуству, али ипак то не значи да оне означавају предмете који су фиктивни (*gedichtete Gegenstände*), а који се у исто вријеме сматрају као могући” [Kant 1997: Б 799, А 771]. Идеје Кант одређује као појмове ума који су нужни за спознају, али само у регулативном смислу, јер интендирају цјелокупно искуство које никада не може да се обухвати погледом (*Anschauung*). Према Канту, теоретски ум никада не може да сагледа њихову стварност. Идеје ума доступне су само постулатима практичног ума. Чини се да Фаингер игнорише ово Кантово одређење регулативне идеје када успоставља формалну и функционалну сличност између регулативних идеја и фикција, не узимајући у обзир чињеницу да регулативне идеје, за разлику од фикција, имају априорни карактер и не могу да се сматрају провизорима.

Кете Хамбургер критикује Фаингера с позиције рационалне и аналитичке методике у оквиру теорије књижевности, те у својој „Логичи пјесништва” (*Die Logik der Dichtung*) [Hamburger 1994] наглашава мањкаво одређење естетске фикције у Фаингеровој теорији оног Као-да, које почиња на неуочавању разлике између фингираних и фиктивних елемената [Hamburger 1994: 55; Vaihinger 1922: 129]. Сам Фаингер естетске фикције⁶ сматра сроднима митолошким и религиозним, односно, у естетским фикцијама уочава прије свега поетску варијацију митолошких и религиозних фикција. Тако естетска фикција треба да служи потицању и буђењу извјесних узвишених и посебних осјета у нама и као таква представља средство за постизање виших циљева, што, према Фаингеру, показује извјесну паралелу с научним фикцијама, које се такође исцрпљују у свом инструменталном и средственом карактеру. У случају естетских фикција, као и код научних фикција, веома битну улогу игра одређење степена одступања моћи уобразиље од природе, тј. објективне стварности. За разлику од научних фикција, код којих „логички такт” треба да одлучује о правој мјери одступања од природног предлошка, код естетских фикција ту улогу преузима „укус”, при чему се, у ствари, одлучује о практичној вриједности тих фикција. Остаје утисак да је Фаингер, одређујући сличности између естетских и научних фикција, остао дужан да у потпуности изрази позитивни карактер естетске фикције, који се овдје своди на одређење мјеродавне инстанце (укус) и „узвишеног” телоса (естетски осјећај;

⁵ [Vaihinger 1922: 138]. О односу фикције и хипотезе код Фаингера види: [Сеунова 1993].

⁶ О естетским фикцијама код Фаингера упореди: [Vaihinger 1922: 131–138].

лијепи осјети). С друге стране, горе поменута замјерка, коју Кете Хамбургер упућује Фаингеру, превиђа овај моменат нивелисања естетских и научних фикција у његовој филозофији и, полазећи од тезе о Фаингеровом неразликовању значења *ingere* и *fictio*, своју пажњу усмјерава у првом реду на наводно Фаингерово свођење момента *ingere* на његово пејоративно значење. Наиме, према Хамбургеровој у модерно, па и овој Фаингеровој рецепцији фикције, појма који је изведен од латинске ријечи *ingere* и може да има различита значења, прије свих задржало се оно пејоративно значење лажног приказивања. За разлику од тога, именица *fictio* прихвата се и у свом пејоративном и у мелиоративном значењу, при чему ово потоње, у смислу креативног стварања, доминира над негативним. Према Васић Даки Хамбургер је на основу овог критичког става у својој теорији фикције од онога Фаингеровог „Као-да” система створила систем „Као”. Према томе фикција треба да се појављује као стварност. Бајка треба да се чини као стварност, док се читајући налазимо у њој, али не на начин као да је стварност [Vasić Daki 2000: 75]. Међутим, ово значајно помјерање у значењу онога Као може да дође у сукоб с горе поменутим интерпретативним карактером фикције, којим се пориче став да фикција у извјесном смислу почива на привиду стварности њених садржаја и каже да фикција не просуђује о стварности, него може само да употријеби предикацију „стварно”. Ова предикација не одлучује о томе да ли је нешто објективно стварно или није, него само о томе да ли се нешто у оквиру фикције уводи као стварно или не. Не само да се ова дистинкција, која је још увијек садржана у Фаингеровом појму фикције, губи код Кете Хамбургер, него се тиме и отвара простор за „натурализовање” фикције и нестанак критичке дистанце у рецепцији фиктивних садржаја.

НАУЧНЕ ФИКЦИЈЕ

Као што се већ да наслутити из разматрања о односу естетских и научних фикција, Фаингер централну улогу у својој теорији фикција додјељује овима потоњима. Он научне фикције⁷ класификује у сљедеће групе: а) вјештачке класификације, б) апстрактивне (неглективне) фикције, в) шематске, парадигматске, утопијске и типске фикције, г) симболичке (аналогне) фикције, д) јуристичке фикције, њ) персонификативне фикције, е) сумирајуће фикције (општи појмови), ж) хеуристичке фикције, з) практичне (етичке) фикције, и) математске фикције (фиктивни основни појмови математике). *Вјештачке класификације* Фаингер означава као врсту тзв. полуфикција, односно, провизорних метода ка достизању тзв. природног система. Оне служе да би се успоставио вјештачки распоред као провизорна замјена за оне још увијек непознате, али једино исправне облике и творевине које непосредно одговарају стварности (природни систем), те их се стога провизорно третира као да су стварне. Ова врста фиктивне класификације заснива се на томе да се из цјелокупне групе карактеристика

⁷ О научним фикцијама код Фаингера упореди: [Vaihinger 1922: 25–123].

издвоји нека посебно упадљива, на основу које се онда, не узимајући у обзир међусобно одређивање појединих карактеристика, успоставља вјештачки распоред. За разлику од погрешних хипотеза, ово издвајање и успостављање провизорних представа спроводи се свјесно. Под *ајстйрактйвнйм* (*негџлекйвнйм*) *фикцијама* Фаингер подразумева низ метода у којима се одступање од стварности спецификује као занемаривање неких (важних) елемената стварнога. За разлику од образовања општих или апстрактних појмова, чин апстраховања у овом случају не своди се на занемаривање одступајућих елемената у некој групи истоврсних елемената и образовање њиховог заједничког типа, него на провизорно и једнократно истицање важних и занемаривање читавог низа других карактеристика. Ова метода обично се примјењује у случају веома компликованих творевина, компликованом сплету каузалних фактора, као нпр. код емпиријских појава људског дјелања. Као примјер Фаингер наводи Адама Смита (Adam Smith) и његов покушај да у сврху конципирања система националне економије дође до каузалног одређења људског дјелања, при чему је као главни узрок издвојио егоизам, занемарујући при томе остале факторе као што су нпр. навика, благонаклоност итд. Из апстрактног узрока одређеног као „егоизам”, из овог аксиоматски постављеног исказа да је егоизам узрок људског дјелања, он је онда дедуктивно извео све односе дјелања и саобраћања који систематском нужношћу произилазе из тога. *Шемајске, йпарадигмајске, уйойијске и йийске фикције* не заснивају се на истицању једне карактеристике сложене стварности, него њене структуре. У том смислу може да се говори и о моделима студирања суштине стварности. Иако већ шематски цртежи (нпр. у подручју геологије, механике итд.) функционишу на овај начин, као типичан примјер ових фикција Фаингер наводи фикцију из подручја националне економије под називом *Thünensche Idee*. Наиме, у сврху бољег прорачунавања односа и промета у пољопривреди, израђена је фикција града око којег се у концентричним круговима налазе различите сфере из којих се црпе и достављају потрепштине неопходне за одржавање истог. На основу овог модела могу се систематски дедуковати закони важни за пољопривреду и националну економију. На сличан начин функционишу и шематске фикције изолованог острва, човјека, државе итд. Парадигматске фикције или фингирани случајеви посебно су примјењивани у поступцима доказивања (*John Locke*, стари Грци). Утопијске фикције функционишу прије свега као идеалне слике (*Morus, Campanella*, Платон), и мање се употребљавају за чисто научно подучавање. У ове фикције убрајају се многе фиктивне творевине са префиксом „пра”, као, рецимо, у 18. вијеку популарна фикција прадржаве, али и фикције праформе, прадуха (свјетског духа), прачовјека (хермафродитски прачовјек код Платона), прарелигије, пратрадиције итд. Типска фикција или фингирана праформа је слика врсте или тип који се изводи из низа суштина, а из којег се онда изводе како законитости појединачних суштина, тако и њихове модификације. Код типских фикција интересантан је њихов близак однос са хипотезама. Рецимо, у случају горе дјелимично помињаних Гетеових (*Goethe*) фикција праживотиње и прабилке, које су

класични примјери ове врсте фикције. Наиме, као што смо видјели, није у потпуности јасно да ли је Гете овдје употребио типску фикцију или хипотезу. Фридрих Шилер (Friedrich Schiller), који каже да је прабилка само идеја, аргументује кантовски и разумијева је као идеалну или типичну фикцију, док ју дарвинизам одбацује и као фикцију и као хипотезу. *Симболичке (аналогне) фикције* функционишу на основу аперцептивног успостављања односа сличности, односно аналогне пропорције, при чему ти односи добијају улогу аперцептивних агенаса. У ове фикције Фаингер убраја параболе и митове, који своју примјену налазе прије свега у научној теологији. Тако ће Фридрих Данијел Ернст Шлајермахер (Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher) све догме посматрати као аналогне фикције, јер нам се истински метафизички однос (однос Бога и свијета – однос оца и дјетета, нпр.) измиче и остаје неухватљив. Бог није отац, али се у фикцији третира *као да* јесте. При томе је потребно нагласити да се овдје не ради о рационалистичкој реинтерпретацији догматског садржаја, него о суптилном спознајнотеоретском захвату с далекосежним посљедицама за религијску праксу. Наиме, догме се умјесто као хипотезе третирају као фикције. Такође метафизичке категорије могу да се сматрају аналогним спознајнотеоретским фикцијама. Аналогно људским, субјективним односима промишља се и оно стварно. Свака спознаја, према Фаингеру, настоји ли да буде више од просте сукцесије и коегзистенције, мора да буде аналогна. Спознаја је аперцепција посредством другог (општих појмова или других ствари). Тако категорије, као аналогне фикције, не могу да захвате стварност и досегну истиниту спознају. Наиме, ствари које посједују особине, узроци који дјелују, то су на концу ове спознајнотеоретске перспективе ипак само митови, а догматске заблуде настају онда када се овакве фикције сматрају реалним аналогијама. *Јурисџичке (правне) фикције* могу да се сматрају начелно идентичнима са аналогним фикцијама јер се, према Фаингеру, психолошки механизам њихове примјене састоји у томе да се неки појединачни случај супсумира под неку, у ствари, не у потпуности одређену представу, тј. његова бит је у аналогности аперцепције, што опет почива на томе да правни закони не могу да обухвате све појединачне случајеве, тако да се абнормални случајеви посматрају на начин као да потпадају под те исте законе. Из неког практичног интереса неки појединачни случај третира се као случај неког закона, а коме у ствари, не припада. Овај захват важан је прије свега за правну праксу (у облику тзв. правних фикција *fictiones iuris*), али и за математику. *Персонификативне фикције* такође представљају подврсту аналогних фикција, при чему је аналогија под коју потпадају персонална аналогија (*Personal-analogie*). У ове фикције убраја се појам правне личности који треба да представља персонификацију правне норме, а који, према Фаингеру, своје изходиште има у нагону ка антропоморфној персонификацији. Он управља нашим представама и посједује моћ свеобухватног хипостазирања у облику особе или субјекта. *Сумирајуће фикције (ошћити појмови)* изрази су којима нека сума феномена може да се захвати и сажме у погледу на њихове главне карактеристике. Они могу лако да се трансформишу у фикције

друге врсте. Наиме, ако је ријеч о одразима ствари које се сматрају реалним, онда можемо да их сматрамо и персонификативним фикцијама. У случају да истичу само оно суштинско, а занемарују несуштинско, можемо да их сматрамо и апстрактивним фикцијама. За разлику од осталих фикција, за *хеуристичке фикције* карактеристично је то што се њихово одступање од стварности заснива на замјењивању нечега стварнога нечим што је у потпуности нестварно, а све то под условом да та фиктивна представа не смије да се састоји од међусобно противрјечних елемената. Као примјер Фаингер наводи Птоломејски систем свијета. Овај је, наиме, већ у средњем вијеку изгубио статус хипотезе, као што је случај и с првобитном хипотезом етера која је требало да служи за објашњење свјетлосних појава. У ову врсту фикција он убраја и телеолошку фикцију која је према Фаингеру теоретски безвриједна, али може да буде од користи када је ријеч о хеуристици. Овдје се опет јавља проблематичан однос Фаингеровог појма фикције и Кантове представе регулативне идеје, односно, његове представе о телеологији као модус *reflexionis*, тј. субјективном помоћном начелу у виду регулативног начела. За разлику од хеуристичких фикција, *ипрактичне (еишичке) фикције* не противријече само стварности на коју се односе, него се састоје од елемената који су међусобно противрјечни. Оне су сложеније природе и њихово настајање не може да се објасни ни поступком апстраховања, а ни аналогije, као што је то до сада био случај. Тако појам слободе, каже Фаингер, не само да противрјечи стварности која је без изузетка регулисана непромјењивим законима, него и самоме себи. Наиме, апсолутно слободна, случајна радња, која, дакле, не произлази ни из чега, морално је безвриједна колико и нека апсолутно нужна радња. Без обзира на ову антиномију у језгру саме фикције слободе, она се свакодневно примјењује у пракси, нпр. у казненом праву, јер би, рецимо, без ове претпоставке било незамисливо да неко буде оптужен за злоупотребу слободе. *Мајтемајске фикције (фиктивни основни појмови мајтемајике)* показују одређене сличности са правним фикцијама јер се у оба случаја ради о супсумцији појединачног случаја под опште одређење, при чему се оно показује као недовољно да захвати појединачни случај. Нпр. крива линија се третира као права јер је тако погодније за рачунање (код правних фикција се, рецимо, усвојени син третира као прави син). Дакле, у оба случаја неки однос, који не може да се оствари у стварности, сматра се као да је остварен. Математске фикције као што су празни простор, неиспуњено вријеме, тачке које не заузимају простор, линије без ширине, површине без дубине итд. у ствари су противрјечне фикције, па тако, узмемо ли то у обзир, можемо тврдити да математика не само да почива на имагинативној основи, него и на противрјечним имагинацијама.

Спознајнотеоретски проблем, којег Фаингер тематизује у погледу на фикције и којег смо увели на самом почетку овог приказа, а то је, Фаингеровим ријечима, недоумица у погледу на то „да се, упркос тога што у мишљењу рачунамо са искривљеном стварношћу, практични резултат покаже као исправан” [Vaihinger 1922: 289], заокружује главни дио његових разматрања о фикцијама. Он му се враћа ка основном спознајнотеоретском

проблему, као „најдубљем проблему теорије спознаје и логике” и, у складу са централном улогом коју Кантова филозофија игра у његовој теорији фикција, наглашава да је у природи мисаоног инструмента да у начину и методи одступа од природе самог бића, али да мора да буде намјештен тако да на концу може да дође до поклапања мишљења и бића. Та могућност, према Фаингеру, дата је у природи самог мишљења, у његовом, за разлику од природе, прилагодљивом, органском „начину рачунања” [Vaihinger 1922: 290].

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је рађен у оквиру пројекта „Политике друштвеног памћења и националног идентитета: регионални и европски контекст” (ОИ 179049) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Заснован је на излагању у оквиру скупа „Теорија и фантастика: факти и фикције”, одржаног 3. јуна 2015. године на Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ceynowa, Klaus (1993). *Zwischen Pragmatismus und Fiktionalismus. Hans Vaihingers „Philosophie des Als Ob”*. Würzburg: Königshausen u. Neumann.
- Fellmann, Ferdinand (2002). “Selbstbild als Fiktion. Zur medialen Theorie der Subjektivität”, *Die Stellung des Menschen in der Kultur. Die Festschrift für Ernst Wolfgang Orth zum 65. Geburtstag*, (ed.) Chr. Bermes/J. Jonas/K-H. Lembeck, Würzburg: Königshausen u. Neumann, 21–39.
- Hamburger, Käte (1994). *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kant, Immanuel (1983). *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Kant, Immanuel (1997). *Kritik der reinen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schmid, Wolf (2008). *Elemente der Narratologie*. 2. verbesserte Auflage. Berlin/New York: De Gruyter.
- Vaihinger, Hans (1922). *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Leipzig: Felix Meiner Verlag.
- Vasić, Marija (Daki Zulja) (2000). *Käte Hamburgers Theorie der Dichtungsgattungen. Die theoretischen Grundlagen der „Logik der Dichtung”*. Dissertation, Siegen.

FICTION CONCEPT BY HANS VAIHINGER

by

ŽELJKO RADINKOVIĆ
University of Belgrade
Institut for Philosophy and Social Theory
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
radinkoviczeljko@gmail.com

SUMMARY: This text primarily deals with Hans Vaihinger's fiction theory. Emphasizing the central role of scientific fiction in that theory, it attempts to give a critical account of Vaihinger's philosophical theory of 'As if'. On the one hand, this analysis of the philosophy of 'As if' includes conceptual delimitation between the notion of fiction and concepts of fantasy, hypothesis, and regulatory ideas. On the other hand, it points out to some problems related to Vaihinger's constructivist-pragmatic approach to the problem of fiction, such as a tendency towards an unreasonable extension of the notion of fiction, and a tendency towards the integration of other forms of fictionality into scientific fiction.

KEYWORDS: fiction, fantasy, logic, hypothesis, regulatory idea, Hans Vaihinger

КОЛЕКТИВНИ ЕТХОС Феноменологија, ране авангарде и нова антропологија

ДРАГАН ПРОЛЕ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Одсек за филозофију
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
proledragan@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Аутор у првом делу чланка разматра основне контуре романтичарске и авангардне антропологије. Основна нит водиља везана је за мотиве који су романтичаре водили у правцу индивидуације, док су припадници авангардних покрета успоставили нове визије колектива. За разлику од романтичара, ране авангарде се залажу за идеал општег, глобализованог, технолошког и медијског посредованог човека. У другом делу рада, аутор анализира Хусерлов појам свезаједнице (*Allgemeinschaft*) с обзиром на настојања његове феноменологије да нашу идеју заједнице прошири колико год је то могуће, тако што ће у појам заједничког укључити све оно што открива истинске основе нашег животног света. При томе Хусерл није обухватио само стварну и некадашњу, него и могућу интерсубјективност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: феноменологија, авангарде, заједница, антропологија, колектив

Један од мање запажених пратилаца друге половине 19. века везан је за значајно промењени статус оног анималног у људском. Индустијско доба са собом је донело кризу дуговечне представе о човеку као бићу које је јединствено захваљујући свести, аутономној духовној природи, слободном мишљењу и делању. Премда је засновано превасходно на техничком знању, време масовне индустријске производње *није више хитело* да се сагласи са традиционалним представама о томе шта је то специфично људско. Почевши од индустријског доба човек напросто више важи као *homo sapiens*. Уверљивост фигуре о људскости, као духовној синтези, почела је да бледи под притиском све строже позитивистичке усмерености научног духа, будући да је он био нарочито неповерљив спрема свега онога што није могуће квантификовати, чињенично рашчланити и директно искусити.

Уместо идеје о „другој природи”, наглашено унутрашњој, образовањем стеченој, иманентној и индивидуираној, сада је у први план ступила натурализована слика човека, у којем више нема строге разлике између природног и духовног, између „горе” и „доле”, те „споља” и „унутра”.

Природност човека више није тумачена као фактор ометања на путу ка духовном рођењу, већ као једини расположиви ресурс за зачињање и одвијање духовне делатности. Оно духовно тиме је изгубило независни статус и аутономију, постало је преплетено с природним и добрим делом одређено њиме. Код Ничеа је тај процес најпластичније формулисан посредством својеврсног превредновања анималности. За разлику од појма човека као духовне синтезе, код којег оно животињско важи тек као инстанца коју ваља потиснути и превладати, сада анималност поприма епитете изворности, она бива окићена ореолом „истинске духовности”. Речју, анимално за Ничеа више није супротност духовног него, напротив, извор и порекло духовног. Штавише, Заратустра нам поручује да је дух тек „оруђе и играчка” тела [Ниче 2016: 30]. То значи да су различити начини мишљења и различити типови ума тек варијације на тему различите конфигурације телесности. Донекле шематизовано, слаба, нејака тела су тумачена као претече либералне идеје и заговорници демократизованог, свима доступног култа науке и знања, док су снажна, витална тела родоначелници аристократских вредности, стриктне друштвене хијерархије и љубитељи онога изванредног, ретког, недоступног, ненадмашног. У овом случају, превредновање није могло бити радикалније, а обрат у односу на наслеђе није могао бити драстичнији. Језгро људскости више није мисливо као узвишено и трансцендентно, него као природи најближе и најнепосредније: „Анималност више не побуђује страву; духовита је и срећна, раздраганост у прилог животиње у човеку представља [...] најпобедоноснији облик духовности” [Ниче 2015: 547]. Посматрамо ли га из ове перспективе, савремени појам духа могао би се поистоветити са специфичном врстом „рада на природи”, слично као што се модерни индустријски производ заснивао на техничкој обради природних сировина. Ипак, у случају индустрије, оно природно је тек пасивни објекат технолошке прераде, док је у случају човека оно природно активни ресурс који сам из себе доноси духовне плодове. Оно што Ниче при томе није узео у обзир, односи се на нужно нарушавање друштвеног угледа филозофа и њему толико драгих уметника, који се некада заслуживао управо успешним превладавањем природних датости и отискивањем у сублимну раван духа, како у смислу постигнућа појмовног мишљења, тако и с обзиром на стварање нових и непознатих визуелних облика.

Када се духовно почело установило у срећној и раздраганој анималности, светло дана су могли да угледају они животни облици у које се ступа с лакоћом и који не изискују мукотрпни рад без којег нема ни филозофије нити уметности. Имамо ли у виду савремену позорницу спектакуларних видова забаве и комерцијализовану, готово неограничену понуду адреналинских екстаза анималности, мораћемо признати да је Ничеов „победоносни облик духовности” можда негде и отеловљен, али да то свакако

није случај у медију филозофије и уметности. Стратешка опредељеност модерних држава у правцу максимализованог развоја технологије нужно је девалвирала некада културно престижну ауру уметника, као што је и императив развоја прагматично употребљивих природних наука пореметио неприкосновено место филозофа као незаменљивих духовних делатника. Футуристи су схватили тај процес боље од других, тражећи своје место под Сунцем посредством признања и наклона повлашћеном учењачком погону савременог света. Сликара Умберто Боћони (Umberto Boccioni), примера ради, није био само заговорник идеје да се човек развија у правцу машине, него је, заједно са својим футуристичким колегама, у првом *Манифесту футуристичких сликара (Il manifesto dei pittori futuristi)*, написаном у миланском кафеу током једне фебруарске вечери 1910. [Poggi 2008: 3], уједно заговарао и нужност да уметност мора да следи узор науке, као неупитне парадигме савремености: „Ми сада стављамо гледаоца у средиште платна. По сваку цену желимо да уђемо у живот. Победоносна наука наших дана негирала је своју прошлост да би боље одговорила материјалним потребама нашег времена, желимо да уметност, негирајући своју прошлост, може да одговори интелектуалним потребама које нас покрећу” [Boccioni et al. 1979: 173].

Оно што нам је овде посебно занимљиво везано је за борбену реторику којој прибегавају и Ниче и Боћони. Филозоф и сликар себе промовишу као да су сведоци битке која је већ одлучена. И то у корист анималности, односно науке. Управо оне су „најпобедоносније” (мајстор стила Ниче намерно претерује и креира плеоназам), односно „победоносне”. У таквом историјском контексту, некадашњи путеви индивидуације више нису долазили у обзир. Маргинализовани носиоци барјака модерности и диригенти новог секуларног духа, пре свега, морали су се суочити с лекцијом која подучава о немоћи појединца у савременим условима. Њихов одговор састојао се у креацији снажног Ми које одлучно изражава своју вољу у сажетом и јасно формулисаном медију манифеста за који је најважније да буде масовно дистрибуиран, било путем заузимања јавног простора у дневним новинама, било посредством избацавања летака из ваздуха или њиховог дељења на трговима. Поред тога, групе авангардиста стратешки показују нескривену спремност на солидарно деловање у име остваривања заједничких циљева. Њихова реакција је стога очекивано водила у правцу конституције новог типа колектива: „Трансформација друштвеног положаја уметника најбоље преводи обрат модерности. Са пролетеризацијом његовог статуса успоставља се и демократизација уметности и књижевности [...] као реакција, авангарда мобилише колективни протест” [Ravel 2007: 14].

Из перспективе која уочава комешања на пољу нових ликовних медија, лако се разазнаје прелаз из интимне, деликатне исповести уметника, која се обраћа појединачно сваком свом посматрачу, у робусно и наметљиво саопштење у којем се група обраћа изузетно широком кругу публике, у намери да је придобије за себе и да своје идеје омасови и учини их универзалним: „Уосталом занимљиво је приметити како насупрот крајње

тишине Сезанових слика истовремено ступа бука првих плаката, а наспрам Сезанове праприроде се јавља један вештачки свет” [Sedlmaug 1956: 100]. Гласни повици и позиви на уметничку конституцију новог колективног идентитета, читљиви на страницама авангардних манифеста, у случају Хусерлове феноменологије су академски преточени у позив на конституцију заједнице филозофских сродника: „Хусерлова идеја филозофије је одређена мишљу обнављања идеје филозофије засноване са Сократом и Платоном, као апсолутног сазнања у његовој повезаности са самосазнањем. Као таква, идеја филозофије је у Хусерловим очима остварива само у једном бесконачном историјском процесу, а не као дело једног човека и ’система” [Bernet et al. 1989: 4]. Заједницу о којој је реч на окупу би држала идеја „бесконачног задатка”, који не треба поистоветити тек са баштињеном филозофском свешћу о неисцрпности мисаоних постигнућа, него са идејом да је сама стварност задатак на којем ваља колективно радити, без илузије о томе да се он било када може коначно решити [Fellmann 2007: 285]. Немогућност коначног решавања тога задатка Хајдегер препознаје у пропадању (*Verfallen*), које карактерише као темељни начин бивствовања свакидашњице [Heidegger 1993: 175]. Овде ће нам бити посебно важне нити које повезују авангардне и феноменолошке визије колективног, а не више наглашено личног, појединачног ауторског рада.

АВАНГАРДНИ ГЛОБАЛНИ ЧОВЕК *VERSUS* РОМАНТИЧАРСКИ ПОЈЕДИНАЦ

Идејно приближавање филозофског мишљења и продубљених авангардних рефлексија о медијалној посебности слике није се више одвијало у смеру који је познавала и традиција. Питање конвертибилности слике и појма у савременим условима није одлучивано у одмеравању или вредновању одређених уметничких постигнућа, на основу онтолошке или естетичке појмовности. Приближавање ликовног и филозофског става такође се није сводило на пукe аналогije захваљујући којима бисмо могли да констатујемо поједине примере својеврсног „превођења” феноменолошког појмовника у теоријску апаратуру авангардне уметности. Комуникација ће почетком 20. века започети и у смеру од слике ка појму. Подробније истраживање конкретних сведочанстава о идејној сродности неминовно ће запазити и значајне назнаке кретања у смеру обратном од уобичајеног, од уметности ка феноменологији.

Када је реч о авангардним тенденцијама ка идејама које су препознатљиве као филозофске, Холанђанин Тео ван Дузбург (*Theo van Doesburg*) ће маркантније од других у први план ставити трансценденцију уметникове појединачности у правцу универзалности ликовног језика, чиме је доспео у суседство филозофских тежњи за успостављањем општег појмовног језика. Изненађујуће близак Хегеловој критици неосноване апсолутизације посебног и појединачног као неприхватљивих и неприкладних за ствари филозофије, Дузбург је такође инсистирао на превладавању

манира као услови за могућност остварења сврхе уметничког рада. Према његовом мишљењу, испоставља се да није само филозофија бездан за посебности, него се исто може рећи и за уметност. Ако важи да „онај ко је обузет посебностима у другој не види ништа друго до посебности” [Hegel 1971: 22], таква особа, према Дузбургу, не би била кадра да успостави естетички однос према уметничком делу. Она би нужно таворила у детаљу, у оном нетипичном, била би заокупљена куриозитетом, неспособна да успостави додир између целине приказаног и општости. Поента оваквог односа проблематична је превасходно због тога што је начин приступа уметничком гесту пришао непријатно близу релацији уобичајеној спрам модних екстравагантности. За разлику од стандарда својствених моди, естетички стандард би свакако изискивао искорак изван посебног. Утолико је занимљиво да порекло уметничке општости холандски сликар открива на истој адреси на којој је види и филозофија: нигде другде него у уметнички посредованом *универзалном језику*: „Не допуштајући сликовитој случајности и природној разноликости да превагну, он [сликар] настоји да оствари израз опште идеје сврсисходним организовањем ликова и запостављањем детаља” [Dusburg 1979: 33].

Строже посматрано, Дузбургов позив на универзалност уметничког језика у себи носи клице авангардне антропологије, у којој изнад свега треба тражити фундаменталне отклоне у односу на романтичарску поезију. Наиме, романтичарска субјективност имала је амбиције да оствари целовитост [Проле 2013: 141–170] људског бића те да, кантовски речено, посредством интегрално схваћене уметности, до краја оствари све човекове диспозиције, под условом да при томе она ипак остане дубоко лична, индивидуирана и интимна. За разлику од романтичара, авангардисти доносе визију општег, глобализованог, технолошки и медијски посредованог човека који готово да и не примећује да све више личи на људе око себе. С тим у вези можемо се позвати и на одлична запажања компаратисте Александра Флакера: „Човјек у авангардном моделу није индивидуално обиљежен. Авангарда нас није научила говорити о интими. Авангарда нам даје ново виђење, али глобалног свијета” [Flaker 1982: 354].

Једнозначан одговор на искрену упитаност Хуга Бала (Hugo Ball) о карактеру дадаистичког искорака и страховања да су истински нове биле тек илузије и заблуде које су авангардисти неговали о новим путевима уметности: „нисмо ли ми ипак остали само романтичари?” [Ball 1927: 100], могао би се пронаћи на адреси жестоких критика индивидуализма, које су читљиве код готово свих авангардиста. Штавише, савремени *Zeitgeist* нам нужно остаје изван домаћаја уколико превидимо значајне знаке девалвирања индивидуације. Идеја водилца модерности, која је почевши од ренесансе изградњу људскости доводила у везу с принципом индивидуације, доспеће у визир критике као израз отуђене и саможиве, самим тим и друштвено неделатне и јалове људскости.

Реторика је, очекивано, била најоштрија међу совјетским авангардистима. Када год се помену буржоаски уметници, њихов тон би постао непомирљив, а осуда колективна: „научно је доказано њихово мртвило и

контрареволуционарност” [Brik 1983: 21], при чему је одлучујућа линија раздвајања тражена у дистинкцији ми–ви, а не више ја–ти. Уметник се више не дистанцира од другог уметника, нити од неког уметничког правца, него од тоталности историје једног света у којем су уметности и уметници играли неславну, отуђену улогу пуких шрафова у механизмима дворског и црквеног поретка. Идејно порекло тако одлучне дистанце ипак није везано за Октобарску револуцију, него сеже барем три деценије раније. Наслов књиге Фердинанда Тениса (Ferdinand Tönnies) из 1887. *Заједница и друштво* доноси идеју да постоје два типа интерсубјективне конституције. У првом, који је некада функционисао, а у савременим условима би тек требало да поново настане, оно заједничко одређује и носи оно појединачно, док се друштво доживљава као простор индивидуа, заинтересованих за општост једино уколико она доприноси остваривању њихових себичних интереса. Поистовећујући два модела интерсубјективности са „облицима људске воље”, Тенис је имао на уму да је корен друштвености у „сусретању индивидуалних самовоља” док је, с друге стране, обичај „супстанција заједничке воље” [Tönnies 1887: 147]. Другим речима, усред процеса изузетне друштвене динамике и раста ка савременим велеградима, Тенис промовише вољу за оно што пред његовим очима фактички ишчезава. Тако се, примера ради, његова дистинкција између градског живота, чији субјект је наводно религија, и велеградског живота, чија субјективност се своди на необавезност и случајност пуких конвенција [Tönnies 1887: 289], не може схватити другачије, него као чежња за оживљавањем бољих времена која су неповратно прошла.

Осврт на потезе овог социолога значајан је због тога што би се и авангардне наде усмерене ка делању у оквирима новог типа заједнице такође могле назвати контрафактичким. Наочиглед тенденција психологизације и потпуног усредсређивања појединца на самог себе, ваља приметити парадокс да тај самозагледани појединац све мање личи на себе, а све више постаје налик на друге. Имамо ли у виду да је у савремености појединац постао „жртва илузије да је господар своје властите судбине” [Вéји 2004: 17], посебну пажњу ћемо поклонити настојањима која колективну субјективност изричито стављају испред индивидуалне. У томе је Тенис испрва био усамљен, али се већ у наредној генерацији одређени искораци у том правцу могу препознати, како код либерално оријентисаног Хусерла, тако и код антилибералних авангардиста.

Када тврди да оно заједничко конституише оно појединачно, оснивач феноменологије се не осврће на традиционалне облике друштвености, нити се ослања на доступна етнографска истраживања. Још мање му је стало да укаже на генеалогичку обезличавања која је заслужна за слабљење заједнице и заједништва. За разлику од свог колеге социолога, Хусерл оно конститутивно субјективности не препознаје само у реалном, него и у могућем, предлажући у ту сврху неологизам све-заједница (Allgemeinschaft). Тај појам је код њега мишљен као основа животног света која у себе укључује како постојеће обичајносне институције и традицију, тако једнако води рачуна и о могућим институцијама и традицији. То другим

речима значи да у конституцији појединачног мишљења и делања не учествују само они облици заједништва које познаје мој језик, мој народ и културна баштина. Хусерлова поента није везана за покушај да заједницу што више прошири и интернационализује, него да у наш појам заједничког укључи све оно што је могућа основа нашег животног света, а при томе не обухвата само стварну и некадашњу, него и могућу интерсубјективност.

АНОНИМНИ ИДЕАЛ КОЛЕКТИВНОГ СТВАРАЛАШТВА

Будући да је структура интенционалности изворнија од сваког појединачног субјекта, сваки опажени интенционални објект нужно је морао бити денунциран као пуки, за уметност потпуно ирелевантни привид [Husserl 1980: 584]. Хусерлов захтев да се морамо што више удаљити од искуствених датости да бисмо били у прилици да се приближимо њиховој суштини, авангардни уметници би без много премишљања присвојили као властити *credo*. Отуда није ни мало случајно да је идејну позадину Маљевичевог сликарства Мартино именовано „апстрактна феноменологија” [Martineau 1977: 63]. Као да је Хусерлова разлика између емпиријског и трансценденталног ја, према којој се изворност, општост и закономерност оног емпиријског увек тражи и налази у трансценденталном, своје најмарљивије и најверније следбенике стекла у авангардним уметницима. Управо међу њима можемо да установимо праве реализаторе феноменолошке тезе да је трансцендентално Ми увек априори надређено трансценденталном Ја. Није потребно много преводилачког труда да бисмо Маљевичеву поетично исказану идеју да сликајући „голи квадрат на белој основи” он није циљао на пражњење уметности од свих значењских назнака, јер та слика има свој садржај, с тим што се он везује за „доживљај пустоши” [Маљевич 2010: 211], повезали са радикалношћу која одликује феноменологију стављања у заграде и метафором „поништења света” из *Идеја I*. Уколико је трансцендентално Ми увек „пре” трансценденталнога Ја, онда напоредо с идеалним садржајима, који нису изложени промени у нашем свесном животу, имамо саконститутивно учешће интерсубјективне сфере која се историјски мења и преобликује. Овде најпре ваља имати у виду да активно произвођење идеалних творевина Хусерл назива „откривање”, евоцирајући на готово платонички начин садржаје који и „пре нас” постоје, односно идеју да је свако истинско знање осадашњење онога што није оригинарно дато. Уколико га преведемо у регистар виђења и кажемо да свако право виђење осадашњује оно што није изворно дато, можемо да увидимо да управо таквој врсти осадашњења тежи већина авангардних сликара.

С друге стране, не треба испустити из вида ни маркантне дијагнозе, које нам од Маркса до Бенјамина скрећу пажњу на савремену доминацију индивидуалне рефлексije, наспрам које се одвија „потонуће колективне свести у све дубљи сан”, односно у „стање латентности” [Μακροπούλος 1989: 69]. Нису ли Хусерлове неуморне рефлексije трансценденталне свести,

које укључују чак и признање „ирационалности трансценденталног фактума” [Хусерл 2012: 283], те авангардне опсесије оним друштвено цензурисаним и разумски потиснутим, попут непосредности, снова, несвесног и дубински скривеног, читљиве управо на претпоставци осветљавања оног латентног и неосвешћеног?

Авангардне антрополошке представе нису биле ни приближно заинтересоване за чињеничност човековог егзистирања, јер су превасходно циљале на дубинске везе између савременог начина живота и његове сезимографије посредством уметности. Другим речима, занимало их је све што би могло да помогне при одговарању на питање: какав би човек *en général* могао да буде? Уметничка поетика авангарди више није лична, него надлична, она изискује одбацивање свих случајних наноса индивидуалног карактера и контингентног људског искуства. При том је нарочито занимљиво да таква поетика, сасвим у духу Хусерлових медитација, заправо проводи „трансгресију граница егологије да би нас одвела на праг онога што је Јан Паточка пројектовао под насловом асубјективне феноменологије” [Célis 1995: 81]. Прелажење преко и напуштање граница ега код авангардиста није било толико везано за студирање обликотворних моћи пасивне синтезе. За разлику од феноменолога, њих су превасходно занимале могућности напуштања рационалности као основне водиле људског живота. Теза која је Маљевичу важила као саморазумљива и неоспорна гласи да у култури не може бити напретка и то само због тога што је руковођена разумом. Да бисмо могли да разумемо њену неприкосновену и једнозначну критичку оштрицу најпре је неопходно да уважимо став да „беспредметни живот” нема никакве везе с неким обликом чисте рефлексije, него га ваља поистоветити са (Ничеу толико драгоценим) „одсуством сваке узрочности, са деловањем чистог узбуђења” [Маљевич 2010: 336].

Ентузијазам глобализованог живота код авангардиста с радошћу очекује време у којем неће доминирати субјективност и индивидуалност, него целокупно друштво или, у најмању руку, поједине друштвене групе. Ако се романтичарска естетика обраћала појединцу, инсистирајући на његовој промени, авангардним манифестима је нарочито било стало до промене колектива. Изнад свега су авангардисти упозоравали на друштвену жаловост која неминовно следи након увида да су се неки уметници променили, уколико су се те промене одвијале искључиво на личном, појединачном нивоу. Успешна динамика у оквирима појединачне перспективе представља пожељан искорак, али се њен резултат своди на остваривање интереса појединачног Ја.

Томе насупрот, истински интерес заједнице бива активиран тек уколико уметници одустану од свога појединачног Ја и окрену се како колективном уобличавању самих себе, тако и уобличавању колектива. Тек на основу ове авангардне критике либералне идеологије, у чијем средишту се налазе интереси појединца, можемо разумети њихова несебична настојања да пружи свој допринос, чак и тада када је он подразумевао одрицање од уметничког идентитета и потпуну, безусловну пожртвованост ради остваривања промењеног друштва. При томе је важно нагласити да при-

мери такве пожртвованости нису тек везани за историјску плиму колективних идеала, те да њихово настајање није специфичност руских, односно совјетских авангардиста, јер су сличним, „политичким” путем пошли и неки француски, италијански, српски и многи други уметници. Напокон, идеја колективне природе уметничког рада једнако масовно је сазрела и у друштвима која су у снажењу колективизма препознавали опасност од друштвеног радикализма. Овде наравно мислимо на рад Хелмута Плеснера из 1924. *Границе заједнице (Grenzen der Gemeinschaft)*, који доноси изузетно разложно и елаборирано сучељавање с друштвено разорним и претећим аспектима Тенисове замисли заједнице.

Истини за вољу, познајемо и примере позитивних пракси. Двдесете године прошлог века обележила су веома успешна и продуктивна искуства заједничког уметничког рада. Примера ради, Валтер Гропиус (Walter Gropius) у манифестима везаним за оснивање вајмарског Баухауса отворено је позивао на давнашње принципе заједничког живота и сарадње мајстора и ученика. Намера те сарадње била је везана, између осталог, за доказивање да уметност није индивидуални производ отуђеног појединца, него је заједнички производ организованог колектива који брижљиво негује своје основне вредности. Ако је порекло уметничког дела колективно, онда оно може да настане само у заједничком раду, као израз међусобне упућености и сарадње. Продуктиван друштвени колектив постаје могућ онда када је сваки појединац у њему спреман да се одрекне снажне романтичарске субјективности у име знатно скромније, колективу подређене личности. Недовољно је познато да је име ове несвакидашње уметничке институције било везано за остваривање анонимних принципа колективног стваралаштва: „Као пример племените сарадње он [Гропиус] је поменуо Bauhütte, средњовековну ложу у којој су људи свих уметничких дисциплина [...] ’архитекте, вајари, занатлије свих врста, у хомогеном духу и скромно доприносили својим независним радом заједничком задатку који је стајао над њима’. Тај идеал анонимности, рада у складу са вишим циљем делили су сви дојени институције чије име је просто заменило ’Hütte’ са ’Haus’ [Weber 2009: 31]”.

Ипак, не треба сметнути с ума да је након искустава из Другог светског рата савремени сензибилитет навикао да у свакој врсти потирања индивидуалности спремно и недвосмислено препознаје опасне тоталитарне тенденције, а у наговору на жртвовање појединачног Ја на олтар неприкосновеног колектива, уочава поуздан симптом угрожене друштвености, у смислу одрицања заједнице од механизма захваљујући којима она иначе штити своје припаднике од саме себе. С друге стране, досадашње искуство глобализације ће нас спречити да олако осудимо авангардни сан о глобалном човеку који оставља иза себе и локалне и националне особености, као непоправљиво наиван и неостварив. Пре него што авангардне амбиције и веру у моћи уметности да трансформише колектив одбацимо као тоталитарне тлапње, морамо се подсетити на једнозначне реакције истакнутих авангардних уметника које су се разрачунавале управо са једноумном теоријом и праксом. Поред тога, ваља скренути и

пажњу да изворна интуиција авангардиста нема афирмативан садржај, јер је везана за одбацавање поверења у схватање и интерпретацију света полазећи од једног утврђеног становишта, из једне једине тачке. Отуда њихов говор о колективу и о заједници, нипошто није израз чежње за монологом или за доминацијом једноумља, него је пре позив на дијалог, плуралност, вишезначност. Утолико и окрет ка апстрактној уметности и укидање тематске усмерености ка предметном свету нису мотивисани бизарном потребом за сужавањем односа уметничке субјективности и света, него за проширивањем тога односа поврх фактичке конфигурације постојећег света.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Маљевич, Казимир (2010). Супрематизам, у: *Бо̄ није збачен: Сабрана дела*, Београд: Плави круг и Логос (прев. А. Ацовић и др.).
- Проле, Драган (2013). *Уну̀ира̀ц̀ѝѐ ѝно̀с̀т̀ѝра̀н̀с̀т̀ѝво̀. Филозофска рефлексija романизма*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића.
- Хусерл, Едмунд (2012). *Прва филозофија. Критичка њовесна идеја*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића (превод с немачког Д. Проле).
- Ball, Hugo (1927). *Die Flucht aus der Zeit*, München–Leipzig: Duncker & Humblot.
- Béji, Hèle (2004). The Culture of the Inhuman, In: *The Future of the Values. The 21st Century Talks*, (ed. J. Bindé), New York – Oxford – Paris: Berghahn Books/UNESCO Publishing.
- Bernet, Rudolf; Iso Kern und Eduard Marbach (1989). *Edmund Husserl. Darstellung seines Denkens*, Hamburg: F. Meiner.
- Boccioni, Umberto; Carlo Carrà, Luigi Rusolo, Gino Severini, Giacomo Balla (1979). *Manifeste des Peintres futuristes*, navedeno prema: Filippo Tommaso Marinetti, *Le futurisme*, Milano–Lausanne: L'Age d'Homme.
- Brik, Osip M. (1983). Tzv. „formalni metod”, *Vidici*, 8: 19–21.
- Flaker, Aleksandar (1982). *Poetika osporavanja: avangarda i književna ljevica*, Zagreb: Školska knjiga.
- Célis, Raphaël (1995). L'Urdoxa dans la vie intentionnelle, *L'intentionnalité en question. Entre phénoménologie et recherches cognitives*, Vrin, Paris, éd. D. Janicaud.
- Dusburg, Teo van (1979). Načela neoplastičke umetnosti (s engleskog prevela J. Mešić), *Polja* XXV, 250: 32–35.
- Fellmann, Ferdinand (2007). Phänomenologie und Expressionismus, in: *Einführung und phänomenologische Reduktion. Grundlagen Texte zu Architektur, Design und Kunst*, Lit, Berlin [et al.], Hg. T. Richter/J. Gleiter.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971). *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, Leipzig: P. Reclam.
- Heidegger, Martin (1993). *Sein und Zeit*, Tübingen: M. Niemeyer.
- Husserl, Edmund (1980). *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung. Zur Phänomenologie der anschaulichen Vergegenwärtigungen*, Husserliana XXIII, M. Nijhoff, The Hague–Boston–London: Hg. E. Marbach.
- Makropoulos, Michael (1989). *Modernität als ontologischer Ausnahmezustand? Walter Benjamins Theorie der Moderne*, München: W. Fink.
- Martineau, Emmanuel (1977). *Malévitch et la philosophie. La question de la peinture abstraite*, Lausanne: L'Age d'Homme.
- Niče, Fridrih (2015). *Volja za moć: pokušaj preocenjivanja svih vrednosti*, Beograd: Dereta (4. Deretino izdanje; prevod s nemačkog i predgovor D. Stojanović).

- Niče, Fridrih (2016). *Tako je govorio Zaratustra: knjiga za sve i ni za koga*, Beograd: Dereta (3. Deretino izdanje, prevod D. Grlić).
- Poggi, Christine (2008). *Inventing Futurism. The Art and Politics of Artificial Optimism*, Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Ravel, Emmanuelle (2007). *Maurice Blanchot et l'art du XXème siècle. Une esthétique de désouvrement*, Amsterdam – New York: Rodopi.
- Sedlmayr, Hans (1956). *Verlust der Mitte. Die bildende Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts als Symptom und Symbol der Zeit*, Frankfurt am/M – Berlin: Ullstein.
- Tönnies, Ferdinand (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und Socialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig: Foes.
- Weber, Nicholas Fox (2009). *The Bauhaus Group. Six Masters of Modernism*, New Haven – London: Yale University Press.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

COLLECTIVE ETHOS.

Phenomenology, early avant-garde and new anthropology

by

DRAGAN PROLE

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Department of Philosophy

Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Srbija

proledragan@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: In the first part of the article, the author discusses the basic outlines of romantic and avant-garde anthropology. The crucial concept is related to the motives that drove the romantics in their journey toward individuation, whereas the members of avant-garde movement brought new visions of community into being. Unlike the romantics, early avant-garde movements advocated for ideals of general, globalized man mediated by technology and media. In the second part of the paper, the author analyses Husserl's concept of all-community (*Allgemeinschaft*) bearing in mind the attempts of his phenomenology to extend our idea of community as much as it is possible by means of including everything that discloses the very foundations of our lifeworld into the concept of community. By doing so, Husserl encompassed not only the real and the past, but the possible intersubjectivity as well.

KEYWORDS: phenomenology, avant-garde, community, anthropology, collectivity

ИЗЛОЖЕНОСТ СТРЕСУ КАО МЕХАНИЗАМ УТИЦАЈА СОЦИОЕКОНОМСКОГ ПОЛОЖАЈА НА КВАЛИТЕТ ЗДРАВЉА

ВЛАДИМИР МЕНТУС

Институт друштвених наука
Центар за социолошка и антрополошка истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
vmentus@idn.org.rs

ТАТЈАНА МЕНТУС

Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Високог Стевана 2, Београд, Србија
mentust@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се разматра изложеност стресу као једном од механизма путем којег социоекономски положај може утицати на квалитет здравља. Пре свега, представљена је природа повезаности између социоекономског положаја и квалитета здравља, као и могући механизми њихове повезаности уопште. Према хипотезама диференцијалне изложености и диференцијалне рањивости, апсолутни социоекономски положај најбитнија је детерминанта квалитета здравља. Осим тога, у литератури је присутно и становиште о значају релативне позиције унутар друштвене хијерархије као битне детерминанте изложености стресу, али и квалитета здравља уопште. У том смислу, представљен је појам статусне анксиозности. Затим, пружен је осврт на повезаност између социоекономског положаја и изложености стресу, као и резултати досадашњих истраживања у тој области. Коначно, представљени су механизми путем којих изложеност стресу може утицати на квалитет здравља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социоекономски положај, здравље, стрес, хипотеза диференцијалне изложености, хипотеза диференцијалне рањивости, статусна анксиозност

У социологији здравља и болести вероватно најизучаванији тип повезаности је повезаност између различитих индикатора социоекономског

положаја (било на индивидуалном, било на групном нивоу) и квалитета здравља, при чему међу ауторима постоји широк консензус о њиховој позитивној међусобној повезаности. То се може увидети на примерима многих болести, независно од тога да ли се посматра преваленца, интензитет или стопа морталитета: припадност најнижој социоекономској групи у односу на више групе значи и два и по пута већу вероватноћу хоспитализације, три и по пута већу вероватноћу ограничења у активностима услед болести, краће очекивано трајање живота итд. [Chen & Miller 2012].

Поменуто указује на постојање социјалног градијента квалитета здравља [Marmot 2004]. Иако су социоекономски фактори уопште многобројни и различити по природи, они су међусобно повезани и путем различитих механизма детерминишу квалитет здравља. Тако, неки од механизма путем којих укупан социоекономски положај утиче на здравље могу бити: физичко окружење, у смислу изложености карциногенима или патогенима уопште и сл.; социјално окружење и с њим повезан степен приступа одређеним социјалним ресурсима, али и подложност међуљудском насиљу и агресији; процес социјализације и различита искуства која могу утицати на психички развој или тренутно расположење, афекте и мишљење; понашање повезано са здрављем итд. [Adler et al. 1994]. Повезаност, такође, може бити привидна, а може функционисати и у обрнутом смеру, о чему ће касније бити више речи. Такође је битно напоменути и да је повезаност ових варијабли криволинијског типа, и важи принцип опадајуће маргиналне корисности – свако додатно повећање социоекономског положаја доноси све мање повећање квалитета здравља [Wilkinson 1996]. Овде је најбитнији механизам искустава која детерминишу тренутно психичко стање. Наиме, почев од 1990-их у научној литератури се почело с наглашавањем значаја једног таквог механизма помоћу којег се могу објаснити социоекономске разлике у квалитету здравља, а то је изложеност стресу. Тако, већа смртност међу нижим друштвеним слојевима објашњава се већом изложеношћу различитим врстама стреса међу припадницима тих слојева, што се често назива хипотезом диференцијалне изложености. Поред тога, често се истиче и тенденција да припадници нижих слојева на располагању имају мање могућности и способности да се боре против те изложености и превладају је [Stronks 1997]. То се означава као хипотеза диференцијалне рањивости. Хипотеза која укључује обе наведене назива се хипотеза животног стреса (eng. *life stress hypothesis*) [Grzywacz et al. 2004].

Социоекономски положај може се одредити као „конструкт који одражава нечији приступ колективно пожељним ресурсима, били они материјална добра, новац, моћ, пријатељске мреже, здравствена заштита, слободно време или образовне могућности” [Oakes & Rossi 2003, према: Oakes & Kaufman 2017: 25]. Стрес се може одредити као „однос између особе и околине, у оквиру кога особа процењује да неки аспект околине укључује претњу, губитак или изазов за њене снаге, при чему се јављају карактеристичне промене психофизиолошке равнотеже” [Zotović 2002: 4]. Ово одређење укључује, како наглашава Зотовићева [ibid], два главна схватања стреса у психолошкој литератури – стрес као догађај и као реакци-

ја на догађај. Дакле, кључне компоненте стреса су: одређени догађај или ситуација у спољашњој средини; карактеристична субјективна процена догађаја; измене у психолошком функционисању; физиолошке промене; и доживљај целокупног процеса, при чему се подразумева међузависност чинилаца из домена околине и из домена особе која доживљава стрес, као и променљивост поменутих чинилаца под утицајем текуће трансакције.

И док појединачна акутна појава стреса не мора бити нарочито штетна по организам, и чак у одређеним ситуацијама може бити функционална, сасвим је друга ситуација у случају епизодичног акутног стреса, а још више у случају хроничне изложености стресу. Потоњи се може одредити као „стрес који 'абнормално' истрајава или траје дуго, било због тога што се стално изнова јавља, или епизодично, или непрекидно, било због тога што представља озбиљне претње којима се тешко прилагођава и које је тешко превазићи. То се односи и на свеоколни стрес, услед више-или-мање константних стресора садржаних у животним или радним условима, и на акутно-инцидентне стресоре, чији ефекти настављају да постоје и изван иницирајућег догађаја” [Vaum et al. 1999: 132]. У екстремним условима, као што је рат, стрес може довести до потпуног физичког и психичког краха [Opalić 2007]. Како је изложеност хроничном стресу потенцијално нарочито штетна по квалитет здравља, овде је првенствено фокус на њој. Корисно је напоменути и то да у овом смислу позитивни и негативни догађаји нису исто – док негативни догађаји узрокују нужност адаптације и штетне психофизичке промене, то се не може рећи и за позитивне догађаје, који су с психофизичком ометеношћу само слабо повезани, а углавном нису уопште [Thoits 1983, према: Thoits 1995: 54].

Припадници различитог социоекономског положаја доживљавају различите врсте стреса [Pearlin 1989]. Чак и ако је врста изложености стресорима слична за ниже и више слојеве, последице манифестовања ових стресора могу бити условљене социоекономским положајем. Најзад, ресурси који се могу мобилизовати у циљу превладавања стреса такође могу варирати у зависности од положаја [Pearlin 1989]. Окидачи стреса као и других негативних емоција могу бити најразличитији животни догађаји. Виши социоекономски положај, међутим, може на више начина утицати на то да се утицај оваквих догађаја умањи или спречи. Као што је поменуто, виши положај просто смањује вероватноћу изложености негативним догађајима. Друго, виши положај вероватно значи и више социјалних и психичких ресурса који се могу користити у циљу превладавања стресних ситуација и, самим тим, значи и мању осетљивост на стресна искуства. Тако, појединци нижих положаја могу имати мање могућности да створе и одрже социјалне мреже које би могле да ублаже ефекте стресних догађаја [House et al. 1991]. Исто тако, чак и при једнакој изложености стресорима, емоционално функционисање је по правилу више нарушено код припадника нижих слојева [Kessler 1979]. Између осталих, Тоитсова [Thoits 1995] наводи да, иако постоје варијације у резултатима истраживања друштвеног положаја и изложености стресу, литература сугерише да су припадници нижих слојева посебно осетљиви на стресоре – када се пореди са сличним

нивоима или интензитетом стресних искустава, оне који су на нижим положајима карактерише већа изложеност стресу (али и депресије) него оне на вишим друштвеним положајима.

Нижи приходи, образовање, или богатство могу изазвати и одржати лошије и стресне животне околности, јер су углавном повезани са животом у срединама с већом густином насељености, буком, криминалом, загађењем, дискриминацијом, slabим приступом здравственим установама итд. Насупрот томе, живот у околностима вишег положаја доноси мање опасности и оскудица, више социјалне подршке (којом се могу обезбедити психолошки и материјални ресурси у циљу превладавања стресне ситуације) [Cohen 2004] и других могућности за превладавање тешкоћа [Baum et al. 1999]. Осим тога „упорни и тешки психосоцијални услови доприносе увећаној тенденцији сиромашних да усвајају одређене нездраве облике понашања, да пате од депресије или да су превише заокупљени превладавањем тешке ситуације, што је по себи фактор ризика за болести повезане са стресом међу нискокоходовним групама. [...]. Они на нижим социоекономским позицијама такође имају и мање него остали могућности да приступе информацијама, услугама или технологијама које би их могле заштитити” [Geronimus 2000: 867]. Закључно, нижи социоекономски положај вероватно значи мању могућност задовољења потреба уопште.

Утицај друштвеног положаја на здравље почиње од најранијег животног доба, па чак и пре рођења, јер још у пренаталној фази здравље и благостање мајке могу представљати битан фактор за каснији развој јединке. Даље, оно што деца проживљавају у раном детињству, као и њихов физички, когнитивни и социјални развој, заједно, у великој мери одређују каснија постигнућа у школи и квалитет здравља и живота уопште [Marmot 2010]. Овде је то битно јер је здравље мајке, које је зависно од изложености стресу, и које је од огромног значаја за здравствено стање будуће јединке, повезано са социоекономским положајем.

DRIFT ХИПОТЕЗА

Смер повезаности између социоекономског положаја и здравља може бити и обрнут у односу на досад помињани, односно и квалитет здравља може одређивати друштвени положај. Овакво становиште означава се као хипотеза скретања (*drift hypothesis*). Према овом гледишту, лоше здравствено стање може бити узрок падања на друштвеној лествици и то услед онемогућавања обављања послова, зарађивања, образовања и сл. Другим речима, отежавајући здравствени услови могу онемогућавати узлазну покретљивост. То је лако видљиво у случају депресије. Ово, даље, може још више ослабити квалитет здравља. Међутим, интензитет међусобних утицаја ових варијабли није једнак. Како тврде Линч и сарадници [Lynch et al. 2004: 9–10], на основу анализе великог броја студија, „подаци се слажу око општег закључка да лош социоекономски положај претходи лошијем здрављу [...]. Ово не искључује обрнуту каузалност – да лошије здравље утиче на приходе – али то није примарни механизам који стоји иза пове-

заности између прихода и здравља”. Исто се може рећи и за изложеност стресу, а не само за здравље уопште – како претерана изложеност стресу може знатно утицати на погоршање функционисања у физичком, психичком и социјалном смислу, то може бити фактор који отежава успон на друштвеној хијерархији, а ово може утицати на стварање нових или одржање старих стресних услова итд.

РЕЛАТИВНИ ПОЛОЖАЈ И СТРЕС

Осим становишта да апсолутни положај омогућава да се спречи изложеност стресу или умање његови штетни ефекти, у литератури је врло присутан још један механизам сличне природе. Он се не заснива на апсолутном, већ на релативном положају, и нарочито је применљив на развијена друштва, у којима су изражене релативно веће друштвене неједнакости. Како у развијеним друштвима богатство земље нема значајног утицаја на просечни квалитет здравља становништва (имајући у виду на почетку поменути принцип опадајуће маргиналне корисности богатства за квалитет здравља), многи аутори тврде да након преласка одређене границе богатства главна детерминанта здравља популације постаје степен друштвених неједнакости (најчешће мерен приходовним неједнакостима) [Wilkinson 1992; Duleep 1995; McIsaac & Wilkinson 1997; Wagstaff & Doorslaer 2000; Lynch et al. 2001].

Социјални епидемиолози Ричард Вилкинсон и Кејт Пикет [Wilkinson & Pickett 2010] тврде да друштвене неједнакости узрокују здравствене проблеме путем тзв. статусне анксиозности, што је термин преузет од филозофа Алана де Ботона. Наиме, у развијеним земљама већ дуже од пола века постоји тенденција раста депресије, која је чврсто повезана с анксиозношћу – када се има једно, обично се има и друго, а и психијатри их слично третирају; раст депресије и анксиозности из генерације у генерацију је све већи – он захвата појединце из свих друштвених класа и типова породица [Collishaw et al. 2004, према: Wilkinson & Pickett 2010]. Међутим, у истом периоду је такође откривен, наводе аутори, и раст самопоштовања – осећаја поверења и вредновања себе, поноса, значаја сопствене личности итд. Ова наизглед парадоксална ситуација објашњава се чињеницом да људи постају све више анксиозни поводом тога како их други виде и шта други мисле о њима, што производи њихов одбрамбени покушај да подупру поверење и сигурност у саме себе. Конкретније, аутори наводе разлику између „здрог” и „нездоров” облика самопоштовања, где први значи реално заснован осећај поверења у себе, с рационалном и прецизном перцепцијом својих снага и слабости у различитим ситуацијама, а други укључује порицање својих слабости и константну тежњу да се створи и одржи позитивна слика о себи међу другима, затим прекомерну преокупацију собом, својим успехом и изгледом у очима других, без осећајности за друге, као и лоше реакције на критике које им се упућују.

„Људска бића теже да очувају социјално самопоимање и осетљива су на претње које могу да угрозе њихов друштвени статус или имиџ (...).

Те претње стварају могућност за губитак самопоштовања” [Dickerson & Kemeny, према: Wilkinson & Pickett 2010: 38]. Према Вилкинсону и Пикетовој, ниво лучења кортизола, једног од хормона стреса, посебно расте када људи осећају да други доносе негативне судове о њима. Даље, главни и најмоћнији извори стреса који утичу на здравље спадају у три категорије: низак социјални положај, мањак пријатеља и стрес у раном узрасту. Положај и богатство не утичу само на слику о себи, већ и слику о нама самима у очима других. Тако, раст друштвених неједнакости доводи до раста (статусне) анксиозности. То постаје све израженије у модерним друштвима – с јачањем улоге постигнутог статуса науштрб приписаног. Стресови, изазвани на тај начин, воде до веће смртности унутар популације. Зато је, тврде аутори, унутар модерних друштава интензитет материјалних неједнакости главна детерминанта психосоцијалног, али и здравственог стања појединаца уопште. Теорија статусне анксиозности, дакле, налаже да људи пореде себе с другима у друштву, у врло широком смислу, и осећају се прилично анксиозно по питању своје релативне позиције. Тиме се она ослања на теорију релативне депривације. Тако је пука перцепција лошијег положаја у односу на положај неког другог (а не могућности које потичу из апсолутно бољег положаја) потенцијални узрочник стреса.^{1,2}

ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

Од средине 1990-их, када се навелико отпочело с испитивањем повезаности између социоекономског положаја и изложености стресу, спроведен је веома велики број истраживања у овој области. И поред широког консензуса о међусобној позитивној повезаности, резултати су у одређеној мери измешани. Најчешће коришћен индикатор изложености стресу је ниво лучења кортизола, углавном због својих широких регулаторних утицаја који покривају централни нервни систем и метаболички и имуни систем [Miller et al. 2007]. На пример, Коен и сарадници [Cohen, Doyle & Baum 2006a; Cohen, Schwartz et al. 2006] открили су да је нижи социоекономски положај повезан с вишим нивоима лучења кортизола, независно од расе, старости, пола и телесне тежине. Росмонд и Бјорнторп [Rosmond and Björntorp 2000] открили су да је низак социоекономски положај (мерен занимањем) повезан с већим интензитетом лучења кортизола (али и гојазношћу) и што дуже траје припадност нижим слојевима, то су наведене

¹ Како тврде Вилкинсон и Пикетова, значај социјалног положаја на ментално благостање огледа се у хемијским процесима у мозгу. Серотонин и допамин спадају у хормоне који играју важну улогу у регулацији расположења: код људи, ниски нивои лучења ових хормона повезани су с депресијом и другим менталним девијацијама. Дауд и Голдман [Dowd & Goldman 2006] наводе да многе студије над нељудским приматима показују да животиње нижег положаја, између осталог, имају више нивое лучења кортизола, чешће оболевају од коронарне болести и подложније су инфекцијама. Заговорници идеје да је стрес механизам који на овај начин утиче на здравље углавном се слажу да је реч о механизму који код људи функционише на исти начин као и код других примата.

² За критике упућене Вилкинсону и Пикетовој видети: [Saunders 2010].

последиче више изражене. Већи број година проживљен у сиромаштву у позитивној је корелацији и са дисрегулацијом кардиоваскуларног система [Evans & Kim 2007]. Ли и сарадници [Li et al. 2007] открили су да нижи положај води до готово дуплирања лучења нивоа кортизола при буђењу. Даље, утврђено је да деца која потичу из нижих социоекономских слојева имају значајно више нивое лучења кортизола него деца из виших слојева, а та веза постаје значајна већ на узрасту од шест година. Ниво лучења кортизола код деце значајно је повезан и с мајчином депресијом [Lupien et al. 2000]. Почетна фаза незапослености повезана је с краткорочним, али повишеним лучењем кортизола и већим нивоом укупног холестерола [Arnetz et al. 1991]. Како је социоекономски положај негативно повезан с фреквенцијом стресних животних догађаја и одговора на стрес, многе ствари из социјалног окружења које се перципирају као стресне, као што су злочини, дискриминација заснована на раси/етницитету, недостатак адекватних здравствених услуга, проблеми с транспортом итд, чешће доживљавају појединци нижег социоекономског положаја [Lantz et al. 2005].

С друге стране, Брантштетер и сарадници [Brandtstädter et al. 1991] открили су да је социоекономски положај (мерен степеном образовања и занимањем) позитивно повезан с лучењем кортизола. Такође, што се тиче старости, они су открили да је код жена изражена негативна корелација између нивоа кортизола и старости, док код мушкараца није било значајног утицаја старости; иначе, што се тиче брачног статуса, то истраживање је показало да је код венчаних парова у јутарњим периодима веће лучење кортизола. Такође, Чен и Патерсон [Chen & Paterson 2006] открили су да је нижи социоекономски положај повезан с нижим лучењем кортизола (али и с већом гојазношћу). Кунц-Ебрехт и сарадници [Kunz-Ebrecht et al. 2004], који су проучавали изложеност стресу на послу у односу на пол, открили су да је ниво кортизола при буђењу за оба пола позитивно повезан с великим захтевима на радном месту, и да ова веза опада с растом социоекономског положаја. Једна студија, која је изложеност стресу мерила самопроцењом испитаника, показала је да су припадници виших слојева у већој мери изложени свакодневним стресорима, међутим, они ма који су слабијег интензитета [Grzywacz et al. 2004]. Даље, откривено је да деца између шест и десет година старости, која потичу из домаћинства нижег социоекономског положаја, имају знатно веће нивое лучења кортизола у односу на децу из домаћинства вишег положаја, међутим, ова корелација нестаје на средњошколском узрасту. Такође, мајке нижег положаја имају тенденцију ка вишем степену депресије и нездравих облика понашања, док мајке вишег положаја могу да се више стресирају у вези с пословним или породичним питањима [Lupien et al. 2001]. Једно истраживање показало је да је код жена значајно више лучење јутарњег кортизола у односу на мушкарце, независно од социоекономског положаја [Wright & Steptoe 2005]. Дауд и Голдман [Dowd & Goldman 2006] нису пронашли никакву повезаност између лучења кортизола и статуса.

Чињеница да се резултати ових истраживања разликују може бити последица многобројних фактора. Баум и сарадници [Baum et al. 1999] наводе да проблем може бити у недостатку јасних и кохерентних концептуализација и операционализација. За мерење социоекономског положаја користи се неколико демографских индикатора који се концентришу на занимање, приходе, образовање, итд. Међутим, иако су међусобно повезани, они само делимично представљају околности које се преклапају, а и посредују на различите начине. Ако се као показатељ социоекономског положаја узму приходи домаћинства, реч је о индикатору који наглашава више инструменталне предности, што је другачије него, на пример, степен образовања. Тако, лошије здравље појединаца нижег социоекономског положаја може бити резултат просто немогућности да се приуште услуге или производи који су битни за квалитет здравља [Rahkonen et al. 1997]. Тај механизам се, дакле, разликује од, рецимо, информисаности и свести о питањима битним за здравље, вољом да се понаша у складу са здравим животом итд. Карактеристике које се односе на професије и пословно окружење могу бити јак механизам путем којег социоекономски положај утиче на ниво депресије. Папас и сарадници [Pappas et al. 1993] образовање наводе као индикатор положаја који најбоље објашњава разлике у здрављу.

Још неки од разлога због којих постоје велике варијације у резултатима истраживања могу бити и специјална одабраност и недовољно велики узорци, а у случају истраживања која се фокусирају на лучење кортизола и то што на индивидуалном нивоу постоје велике варијације у лучењу кортизола током дана, које су производ разлика у активности и изложености стимулусима [Dowd & Goldman 2006]. Међутим, уколико се изложеност стресу мери субјективно, ту су такође изражене тешкоће које су иначе повезане са субјективним мерама, видети [Ментус 2017]. Осим наведених, узрок варијација могу бити и стварне разлике између популација, као што је откривено у случају појединих биомаркера. Тако су Мартикаинен и сарадници [Martikainen et al. 2001, према: Dowd & Goldman 2006] открили да је виши професионални статус повезан с нижим нивоима гојазности и вишим *HDL* холестеролом код мушкараца у Енглеској, али у случају мушкараца у Јапану важи супротно.

ИЗЛОЖЕНОСТ СТРЕСУ И КВАЛИТЕТ ЗДРАВЉА

У повезаности између изложености стресу и нарушавања квалитета здравља, како у соматском, тако и у менталном смислу, два биолошка система се сматрају кључним: симпатички нервни систем и хипоталамусно-хипофизно-адренална оса. Лучење адреналина и норадреналина, два главна маркера активирања симпатичког нервног система, повишено је током изложености акутним стресним ситуацијама, а у случају претеране изложености може доћи до слабљења имуног система, хемодинамичких промена, абнормалности срчаних ритмова и до неурохемијског дисбаланса. Друго, примарни маркер активације хипоталамусно-хипофизно-адре-

налне осе, кортизол, повезује се с падом имунитета и растом гојазности, променама крвног притиска, толеранцијом на глукозу, дијабетесом типа 2, преживљавањем рака дојке, когнитивним падом у старости, губитком памћења и ризиком од инфаркта и кардиоваскуларних болести [Cohen, Doyle & Vaum 2006a; Li et al. 2007]. Лечић-Тошевски и сарадници [Lečić-Toševski i dr. 2001] наводе да психички поремећаји узроковани стресом могу бити: акутна реакција на стрес, посттрауматски стресни поремећај, поремећаји прилагођавања и друге неспецификоване реакције на тежак стрес.

Док се на акутни стрес може релативно лако прилагодити, хронична активација хипоталамусно-хипофизно-адреналне осе оштећује спреге које враћају своје хормоне на нормалне нивое.³ Због тога је битан процес алостазе, тј. процес при којем организам појачава, односно утишава поједине виталне функције, као одговор на разне спољашње и унутрашње захтеве, којима се на тај начин прилагођава [Gotovac i dr. 2009]. Уколико се захтеви за одговорима јављају превише интензивно или учестало, постепено долази до тзв. алостатског оптерећења, тј. до исцрпљујућег ефекта по ткива и органе, што организам чини подложнијим болестима, или развија већ постојеће. Иако у ситуацији изненадне опасности стресна реакција, као саставни део алостазе, физиолошким и бихејвиоралним процесима потенцијално омогућава преживљавање, хронични стрес може у великој мери допринети алостатском оптерећењу.

Битно је поменути и понашање повезано са здрављем, као један од механизма путем којег изложеност стресу може утицати на погоршање здравља. Начин исхране, физичка активност или пушење, осим што су у одређеној мери повезани са социоекономским положајем и изложеношћу стресу, у значајној мери обликују квалитет здравља. На пример, већа изложеност стресу без обзира на пол, може бити повезана с већим уношењем масније хране, мањом учесталосту физичких активности и већом потрошњом дувана (мада не нужно и алкохола) [Ng & Jeffery 2003]. Ван Каутер и Шпигл [Van Cauter & Spiegel 1999] наводе да је дужина спавања, која знатно утиче на квалитет здравља, у великој мери зависна од лучења кортизола, што је, опет, зависно од положаја. Пушење, уношење алкохола, прекомерно уношење хране и физичка неактивност облици су задовољстава и релаксације који помажу да се поправи расположење припадника нижих слојева [Rampel et al. 2010]. Иако ови облици понашања могу краткорочно ублажити ефекте стреса, њихове дугорочне последице у том смислу могу бити знатно штетне. Такође је битно поменути да и овде постоји узајамна условљеност – исто као што изложеност стресу одређује понашање у вези са здрављем, ови облици понашања могу одређивати стрес. На пример, пушење путем никотинске зависности може повећати осећај стреса, а физичка активност може довести до неурохемијских промена које смањују депресију и анксиозност и ублажавају осетљивост на стрес уопште [Rampel et al. 2010].

³ Међутим, не само висок ниво кортизола – већ и претерано низак, може бити патоген [Dowd et al. 2009].

ЗАКЉУЧАК

У раду је разматрана улога различитих механизма међусобног утицаја социоекономског положаја, изложености стресу и здравља. Највећи број истраживања указује на позитивну повезаност између социоекономског положаја и квалитета здравља и негативну повезаност између положаја и изложености стресу, као и квалитета здравља и изложености стресу. Резултати истраживања повезаности социоекономског положаја и изложености стресу су у том смислу најмање конзистентни, и то најчешће услед разлика у концептуализацији и операционализацији појмова, специјалне одабраности и недовољне величине узорака и других методолошких питања, као и карактеристика самих изучаваних популација. Осим апсолутног положаја у друштвеној хијерархији, као једне од кључних детерминанти изложености стресу и квалитету здравља уопште, у литератури је присутан и значај релативне позиције у том смислу. Даље, облици понашања битни за квалитет здравља, као што су начин исхране или физичка активност, у великој мери су повезани и са социоекономским положајем и изложеношћу стресу. Којим год механизмима се објашњавао међусобни утицај ових варијабли, закључак који се намеће је да је предност у социоекономском смислу кључна за превенцију и превазилижење стресних ситуација, а самим тим и за квалитет здравља уопште.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је резултат пројеката ОИ 179039 (Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације) и ОИ 179018 (Идентификација, мерење и развој когнитивних и емоционалних компетенција важних у друштву оријентисаном на европске интеграције) које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ментус, Владимир (2017). Валидност и поузданост субјективних индикатора благостања у социолошким истраживањима – мерење задовољства животом, *Социолошки преглед*, LI, 1: 157–180.
- Adler, Nancy E.; Thomas Boyce, Chesney A. Margaret, Sheldon Cohen, Susan Folkman, Robert L. Kahn & Leonard S. Syme (1994). Socioeconomic status and health. The challenge of the gradient, *The American Psychologist*, 49: 15–24.
- Arnetz, Bengt B.; Sten-Olof Brenner, Lennart Levi, Robert Hjelm, Inga-Lill Petterson, Jerzy Wasserman, Björn Petrini, Peter Eneroth, Anders Kallner, Richard Kvetnansky & Milan Vidas (1991). Neuroendocrine and immunologic effects of unemployment and job insecurity, *Psychotherapy and Psychosomatics*, 55: 76–80.
- Baum, Andrew; J. P. Garofalo & Ann Marie Yali (1999). Socioeconomic status and chronic stress, does stress account for SES effects on health?, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896: 131–144.
- Brandstädter, Jochen; Bernhard Baltes-Götz, Clemens Kirschbaum & Dirk Hellhammer (1991). Developmental and personality correlates of adrenocortical activity as indexed

- by salivary cortisol, observations in the age range of 35 to 65 years, *The Journal of Psychosomatic Research*, 35: 173–185.
- Chen, Edith & Gregory E. Miller (2012). “Shift-and-Persist” Strategies, *Perspectives on Psychological Science*, 7(2): 135–158.
- Chen, Edith & Laurel Q. Paterson (2006). Neighborhood, family, and subjective socioeconomic status, how do they relate to adolescent health?, *Journal of Health Psychology*, 25: 704–714.
- Cohen, Sheldon (2004). Social Relationships and Health, *American Psychologist*, 59: 676–684.
- Cohen, Sheldon; William J. Doyle & Andrew Baum (2006a). Socioeconomic status is associated with stress hormones, *Psychosomatic Medicine*, 68: 414–420.
- Cohen, Sheldon; Joseph E. Schwartz, Elissa Epel, Clemens Kirschbaum, Steve Sidney & Teresa Seeman (2006). Socioeconomic status, race, and diurnal cortisol decline in the coronary artery risk development in young adults (CARDIA) study, *Psychosomatic Medicine*, 68: 41–50.
- Dowd, Jennifer, J. & Noreen Goldman (2006). Do biomarkers of stress mediate the relation between socioeconomic status and health?, *Journal of Epidemiology and Community Health*, 60: 633–639.
- Dowd, Jennifer; Amanda Simanek & Allison Aiello (2009). Socio-economic status, cortisol and allostatic load, a review of the literature, *International Journal of Epidemiology*, 38: 1297–1309.
- Duleep, Harriet Orcutt (1995). Mortality and Income Inequality among Economically Developed Countries, *Social Security Bulletin*, 58: 34–50.
- Evans, Gary W. and Pilyoung Kim (2007). Childhood poverty and health, cumulative risk exposure and stress dysregulation, *Psychological Science*, 18: 953–957.
- Geronimus, Arline (2000): To mitigate, resist or undo: addressing structural influences on health, *American Journal of Public Health*, 90: 867–871.
- Gotovac, Katja; Mladen Jergović, Ante Sabioncello, Dragica Kozarić-Kovačić, Dragan Dekaris (2009). Koncept alostatkog opterećenja ili kako pratiti utjecaj kroničnog stresa na zdravlje. U: Dragica Kozarić-Kovačić (ur.) *Stres i zdravlje*, Zbornik sažetaka 4. hrvatskog simpozija o poremećajima uzrokovanim stresom s međunarodnim sudjelovanjem. Zagreb: Klinička bolnica Dubrava.
- Grzywacz, Joseph G.; David M. Almeida, Shevaun D. Neupert, Susan I. Ettner (2004). Socioeconomic status and health, a microlevel analysis of exposure and vulnerability to daily stressors, *Journal of Health and Social Behavior*, 45: 1–16.
- House, James S.; Ronald C. Kessler, Regula A. Herzog, Richard P. Mero & Martha J. Breslow (1991). Social stratification, age, and health, in: Schaie, K. Warner, Blazer Dan, and James S. House (eds.) *Aging, health behaviors, and health outcomes*. Hillsdale: Erlbaum.
- Kessler, Ronald C. (1979). Stress, Social Status, and Psychological Distress, *Journal of Health and Social Behavior*, 20: 259–272.
- Kunz-Ebrecht, Sabine R.; Clemens Kirschbaum & Andrew Steptoe (2004). Work stress, socioeconomic status and neuroendocrine activation over the working day, *Social Science and Medicine*, 58: 1523–1530.
- Lantz, Paula M.; James S. House, Richard P. Mero & David R. Williams (2005). Stress, Life Events, and Socioeconomic Disparities in Health, Results from the Americans’ Changing Lives Study, *Journal of Health and Social Behavior*, 46: 274–288.
- Lečić-Toševski, Dušica; Saveta Draganić-Gajić, Olivera Vuković i Jelena Stepanović (2001). Stres i telesne bolesti, *Psihijatrija danas*, 33: 149–173.
- Li, Leah; Chris Power, Shona Kelly, Clemens Kirschbaum & Clyde Hertzman (2007). Life-time socio-economic position and cortisol patterns in mid-life, *Psychoneuroendocrinology*, 32: 824–833.
- Lupien, Sonia J.; Suzanne King, Michael J. Meaney & Bruce S. McEwen (2000). Child’s stress hormone levels correlate with mother’s socioeconomic status and depressive state. *Biological Psychiatry*, 48: 976–980.

- Lupien, Sonia J.; Suzanne King, Michael J. Meaney and Bruce S. McEwen (2001). Can poverty get under your skin? Basal cortisol levels and cognitive function in children from low and high socioeconomic status, *Developmental psychopathology*, 13: 653–676.
- Lynch, John; Smith Davey, George, Sam Harper, Marianne Hillemeier, Nancy Ross, George A. Kaplan & Michael Wolfson (2004). Is Income Inequality a Determinant of Population Health? Part 1, a Systematic Review, *Millbank Quarterly*, 82: 5–99.
- Lynch, John, Davey Smith, George, Hillemeier, Marianne, Shaw, Mary, Raghunathan, Trivellore, & Kaplan, George (2001). Income Inequality, the Psychosocial Environment, and Health, Comparisons of Wealthy Nations, *Lancet*, 358, 194–200.
- Marmot, Michael (2004). Tackling Health Inequalities Since the Acheson Inquiry. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 58: 262–263.
- Marmot, Michael (2010). *Fair Society, Healthy Lives*. London: University College 7.
- Martikainen, Pekka; Masao Ishizaki, Michael Marmot, Hideaki Nakagawa & Sadanobu Kagamimori (2001). Socioeconomic differences in behavioural and biological risk factors: a comparison of a Japanese and an English cohort of employed men, *International Journal of Epidemiology*, 30: 833–838.
- McIsaac, Sandra J. & Richard Gerald Wilkinson (1997). Income Distribution and Cause-Specific Mortality, *European Journal of Public Health*, 7: 45–53.
- Miller, Gregory; Edith Chen & Eric Zhou (2007). If it Goes Up, Must it Come Down? Chronic Stress and the Hypothalamic-Pituitary-Adrenocortical Axis in Humans, *Psychological Bulletin*, 133: 25–45.
- Ng, Debbie M. & Robert W. Jeffery (2003). Relationships between perceived stress and health behaviors in a sample of working adults. *Health Psychology*, 22: 638–642.
- Oakes, Michael & Jay Kaufman (2017). *Methods in social epidemiology*. Jossey-Bass A Wiley Brand: San Francisco.
- Opalić, Petar (2007). Stres, u: Aljoša Mimica i Marija Bogdanović (prir.): *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pampel, Fred C.; Patrick M. Krueger & Justin T. Denney (2010). Socioeconomic Disparities in Health Behaviors, *The Annual Review of Sociology*, 36: 349–370.
- Pappas, Gregory; Susan Queen, Wilbur Hadden & Gail Fisher (1993). The increasing disparity in mortality between socioeconomic groups in the United States, *New England Journal of Medicine*, 329: 103–109.
- Pearlin, Leonard (1989). The Sociological Study of Stress, *Journal of Health and Social Behavior*, 30: 241–256.
- Rahkonen, Ossi; Eero Lahelma and Minna Huuhka (1997). Past or present? Childhood living conditions and current socioeconomic status as determinants of adult health, *Social Science & Medicine*, 44: 327–336.
- Rosmond, Roland & Per Björntorp (2000). Occupational status, cortisol secretory pattern, and visceral obesity in middle-aged men, *Obesity*, 8: 445–450.
- Saunders, Peter (2010). *Beware False Prophets, Equality, the Good Society and the Spirit Level*. Policy Exchange: London.
- Stronks, Karien (1997). *Socio-Economic Inequalities in Health, Individual Choice or Social Circumstances?*. Erasmus University: Rotterdam.
- Thoits, Peggy (1995). Stress, coping, and social support processes, Where are we? What next?, *Journal of Health and Social Behaviour*, Extra Issue, 53–79.
- Van Cauter, Eve & Karine Spiegel (1999). Sleep as a mediator of the relationship between socioeconomic status and health, a hypothesis, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 896: 254–261.
- Wagstaff, Adam & Eddy Doorslaer (2000). Income Inequality and Health, What does the Literature Tell Us?, *Annual Review of Public Health*, 21: 543–567.
- Wilkinson, Richard (1992). Income distribution and life expectancy, *British Medical Journal*, 304: 165–168.
- Wilkinson, Richard (1996). *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. Routledge: London.

- Wilkinson, Richard & Kate Pickett (2010). *The spirit level: why more equal societies almost always do better*. Allen Lane: London.
- Wright, Caroline E. & Andrew Steptoe (2005). Subjective socioeconomic position, gender and cortisol responses to waking in an elderly population, *Psychoneuroendocrinology*, 30: 582–590.
- Zotović, Marija (2002). Stres i posledice stresa: prikaz transakcionističkog teorijskog modela, *Psihologija*, 35(1–2): 3–23.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

STRESS EXPOSURE AS A MECHANISM OF THE IMPACT OF
SOCIO-ECONOMIC STATUS ON HEALTH QUALITY

by

VLADIMIR MENTUS
Institute of Social Sciences
Centre for Sociological and Anthropological Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
vmentus@idn.org.rs

TATJANA MENTUS
University of Belgrade
Faculty of Special Education and Rehabilitation
Visokog Stevana 2, Belgrade, Serbia
mentust@gmail.com

SUMMARY: The subject of this paper is stress exposure as one of the mechanisms through which the socioeconomic status may affect the health. First of all, the nature of the relationship between the socioeconomic status and the health quality, as well as possible mechanisms of relationship between them in general are presented. Then, an overview of the relationship between socioeconomic status and stress exposure is provided, as well as previous research results in this field. Finally, mechanisms by which stress exposure may affect health quality are presented. The largest number of studies indicates a positive correlation between socioeconomic position and health quality and a negative correlation between status and stress exposure, as well as health quality and stress exposure. The results regarding the relationship between socioeconomic status and stress exposure are in this respect the least consistent, mostly due to differences in the conceptualizations and operationalizations, poor representativeness of samples, and other methodological issues, as well as the characteristics of the examined populations themselves. Further, behaviors relevant to health quality, such as diet or physical activity, are to a great extent related to socioeconomic status and stress exposure. Whatever the mechanisms by which the interaction between these variables is explained may be, the socioeconomic status is probably the key for prevention and overcoming stressful situations, and thus, for health in general.

KEYWORDS: socioeconomic status, health, stress, differential exposure hypothesis, differential vulnerability hypothesis, status anxiety

ЕКОНОМИСТА НИКОЛАЈ ВОЗНЕСЕНСКИ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ПОБЕДИ СССР-А У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

ИВАН ПАЈОВИЋ

Булевар Зорана Ђинђића 82
Београд, Србија
pajkosh@gmail.com

САЖЕТАК: Рад представља ретроспективу рада економисте Николаја Алексејевича Вознесенског, научника и економског делатника који се истакао радовима о закону вредности, тржишту и добити у социјализму. Рад сагледава значај његовог утицаја на економију Совјетског Савеза пре, а нарочито у току Другог светског рата. Рад презентује квантификаторе о развоју Совјетског Савеза пре почетка рата и податке које су значајни за ток рата и победу СССР-а. Вознесенски је као економски стручњак и државни функционер био кључна фигура у евакуацији совјетске привреде и њеном поновном стављању у функцију у сврху одбране земље и коначне победе над немачким агресором. Несумњива је, можда чак и пресудна, његова велика заслуга за коначну победу Совјетског Савеза. Иако необично заслужан, доживео је репресију и стрељан је под непотпуно разјашњеним околностима. Премда је био економиста израженог марксистичког опредељења и социјалистичког погледа на привређивање, Вознесенски је неправедно запостављена личност у историји светске економије и економске мисли.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Совјетски Савез, привреда, евакуација, планирање

*Ми ушврћујемо количину и расподелу народног богајствa,
а у ишаквом йослу не йосйоје сийнице.*

Николај Алексејевич Вознесенски

Личност Николаја Алексејевича Вознесенског (18. 11/1. 12. 1903 – 1. 10. 1950), совјетског политичког и државног делатника и истакнутог економисте, доктора економских наука (1935), академика АН СССР (27. 9. 1943) и лауреата Стаљинске премије (1947), вишеструко је значајна. И то како гледано из угла историјске, тако и економске науке. С историјског становишта, његова личност је значајна јер осветљава кључне разлоге победе

СССР-а над нацистичком Немачком. Разлози победе нису искључиво војне природе, већ је и економски аспект био једнако значајан, то јест, без оба аспекта борбе не би било ни победе. Економски аспект победе налази се у совјетском систему индустријске производње, ангажовања (мобилизације) ресурса, расподеле рада и добара, транспорта итд., који се доктринарно и концепцијски битно разликовао од економског система западних капиталистичких земаља. Тај систем се у рату показао као издржљив, одржив и ефикасан, усмерен ка циљу ратне победе. Идејно и стваралачки, предводник тог система у доба рата био је Вознесенски. Из тог разлога оправдано је направити ретроспективу његовог рада и дати суд о његовој историјској улози. Због познатих разлога повезаних с репресијама у Совјетском Савезу, између осталог и на прелазу из 1940-их у 1950-е, тај суд још увек не може бити коначан, посебно када се има у виду и неизвесна судбина његовог последњег дела, рукописа *Политичка економија комунизма*, који је по званичној верзији спаљен, али о коме и даље круже различите приче.

КАРИЈЕРНИ УСПОН НИКОЛАЈА АЛЕКСЕЈЕВИЧА ВОЗНЕСЕНСКОГ

Револуција је омогућила Николају Вознесенском, човеку пореклом из нижих слојева, да постане практично други човек СССР-а. Многи су га сматрали Стаљиновим наследником. Рођен је 1903. године у селу Тјоплое у Чернском округу, у Тулској губернији Руске империје. Каријеру је започео као комсомолски руководилац у свом селу, а пут ка врху омогућило му је чланство у обласном револуционарном комитету. Већ са 16 година, 1919, постао је шеф месне комсомолске организације. Са 17 година постао је члан Тулског губернијског совјета Комсомола и успешан руководилац финансијских послова, иако без икаквог образовања, нарочито не економског. Међутим, будући да је рођен у породици управника шумског привредног газдинства, нема сумње да је долазио у контакт с одређеним појмовима и механизмима везаним за финансијско пословање. Из те скромне породице као економски стручњак поникао је и његов старији брат Александар, који је у време рата био ректор Лењинградског универзитета и који је организовао евакуацију те институције из немачке блокаде у град Саратов. То није био његов једини успех: после повратка Универзитета у Лењинград не само да је у кратком року нормализовао рад универзитета, већ је организовао четири нова факултета, 12 научних института и више од 40 нових катедри. После ових великих успеха позван је у Москву на место министра просвете. Живот ће му се окончати стрељањем, исте 1950. године, када је стрељан и Николај.

Николај Вознесенски завршио је образовање што је сличило студијама у трајању од три године на, за данашње услове, чудном Московском комунистичком универзитету „Свердлов”, а који је утемељен како би се од комсомолских кадрова стварали будући комунистички руководиоци и чиновници. Већ 1924. нашао се на првој линији економске борбе, у гра-

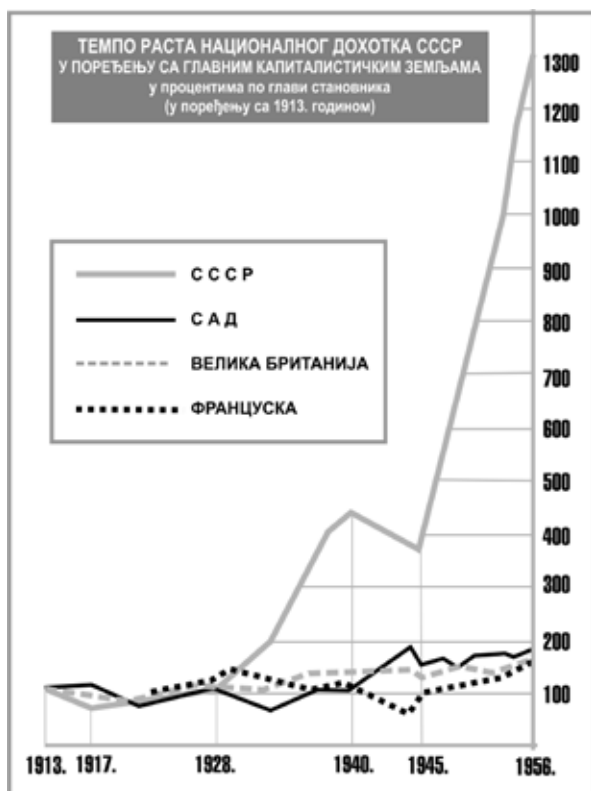
ђанским ратом разореном и глађу изнуреном Донбасу. Овако погођен, овај значајни индустријски рејон није могао да обезбеди експлоатацију стратешки важног угља за изоловани Совјетски Савез. Друге земље су одбијале да признају СССР и да с њим тргују. Без угља који би сама производила, земља би била потпуно парализована: станови не би могли да се греју, индустрија да ради, речни и железнички саобраћај били би мртви. Тада први пут на привредну сцену ступа млади Николај Вознесенски и за четири године организује ефикасну производњу у рударским окнима Јанакјево и Артјомовски. Изузетни радни успеси и организационе способности нису остали непримећени: упућен је на усавршавање научне квалификације и стручних способности на Универзитет црвене професуре, где су образовани кадрови за универзитетске професоре. Држави су били неопходни сопствени, аутентични совјетски професори, будући да су стари кадрови у души били противници новог поретка. На овом Универзитету Вознесенски пише своје прве научне радове у којима се фокусира искључиво на социјалистички тип економије и његове проблеме, не обраћајући превише пажњу на капиталистички тип. Ипак, били су му познати радови до тада већ познатих економиста: Кондратјева, с његовом теоријом економских циклуса капиталистичке економије, и Чајанова, с његовом идејом тзв. моралне економије. Судбина му је дала прилику коју сваки истински економиста жели – да примени своје идеје у пракси. Свако своје деловање на новим функцијама поткрепљивао је научним радовима, што га је за кратко време довело међу водеће економисте у земљи. Лењинград је у његовом животу одиграо судбоносну улогу. У овај град дошао је 1935. из Донбаса. Добио је две важне функције: председника градске комисије за планирање, што је одговарало његовој економској стручности, и заменика председника Извршног комитета Лењинградског градског совјета, што је била значајна политичка функција. Од ове тачке започињу муњевити каријерни узлет и почетак добрих односа са Стаљином. Одатле је премештен у Москву на место заменика председника Државне комисије за планирање при Совнаркому (тј. влади), где проводи годину и по, а потом у јануару 1938. постаје главни руководиоца свемоћног Госплана¹, што остаје, с кратким прекидом, пуних 10 година. Остаће тајна да ли је био узнемирен чињеницом да су два његова претходника на том месту, Смирнов и Межлаук стрељани.²

¹ Госплан (Государственный плановый комитет Совета Министров СССР) – државни орган који је израђивао општедржавни план развитка националне економије СССР и вршио контролу испуњења национално-економских планова. У савезним републикама и аутономним областима постојале су државне, у областима обласне, у рејонима рејонске, а у градовима градске комисије за планирање. Као занимљивост, здање Госплана у Москви налази се на месту где је 1928. порушена Црква Свете Параскеве српске, у Улици Охотни рјад бр. 1.

² Смирнов Генадиј Иванович био је совјетски државни делатник, економиста. Од 1930. до 1934. био је начелник Одељења за капиталну изградњу у саставу Госплана, председник Госплана од фебруара 1937. до јула 1938. Објављивао је научне публикације на тему капиталног грађевинарства и економског планирања. Од стране Војне колегије Врховног Суда СССР осуђен је 28. јул 1938. на смрт стрељањем. Рехабилитован је 1956; Межлаук Валериј Иванович био је совјетски партијски и државни делатник. По струци је био филолог и правник. Обављао је државне руководеће функције на разним нивоима. Председник Госплана био је од

РАЗВОЈ ЕКОНОМИЈЕ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА У ПРВЕ ДВЕ ПЕТОЛЕТКЕ

Економија СССР-а у савремено доба готово обавезно се извргава апсолутној критици и негативним оценама као неефикасна, неспособна за конкуренцију, чак и социјално неправедна. Међутим, ако се пажљиво анализира, овакве оцене, у највећем броју случајева, односе се на економију последњих тридесетак година постојања ове земље, то јест на период када су управљали Хрушчов, Брежњев и Горбачов. Упоредни темпо раста националног дохотка СССР и водећих западних земаља у периоду 1913–1956. приказан је на Слици 1.

Слика 1. Раст националног дохотка СССР и водећих капиталистичких земаља 1913–1956.

Извор: [Сталинская экономика. Необходимые и достаточные условия ренессанса]

априла 1934. до фебруара 1937. и од октобра до децембра 1937. Био је један од главних теоретичара и организатора система планирања и расподеле добара. Аутор је дела *О планирању и мерама његовог побољшања*. Под његовим руководством спровођена је индустријализација СССР. Био је уредник листа *За индустријализацију*. Оптужен је за контакте са немачким властима и за руковођење летонским контрареволуционарним подземљем. Осуђен је на смрт и стрељан 29. јула 1938. године.

Учешће предреволюционарне Русије у укупној светској привреди износило је око 4%. У 1937. оно је нарастало на 10%, а до средине 1970. достигло је 20% и на том нивоу се одржало до почетка тзв. Перестројке. Најдинамичнији периоди развоја СССР биле су 30-е и 50-е године 20. века, то јест године такозване *Стаљинске економије*.

Главне одлике економије Стаљиновог доба биле су: аутаркична, мобилизациона, милитаризовано али и социјално усмерена. Држава има доминирајућу позицију и контролу над свим сферама економије. У Стаљиново време говорило се да економија представља односе између људи, за разлику од данашњег времена, у ком се изричито тврди да је економија наука о расподели ресурса. Планска совјетска економија имала је за циљ укупни напредак земље и задовољење потреба становништва, за разлику од савремене неолибералне идеологије која заговара стварање „савршеног потрошача”.

Економски систем у Совјетском Савезу није био једнообразан од победе Октобарске револуције до краха СССР 1991. године, већ је прошао кроз неколико фаза [Катасонов 2014: 6–7]:

1. прва фаза може се назвати „ратним комунизмом”, започиње с Октобарском револуцијом и грађанским ратом, завршава се када большевички руководиоци крајем 1921. доносе прве одлуке о функционисању економије;
2. друга фаза, позната као Нова економска политика (НЕП), траје до краја 1929. и завршава се започињањем тзв. „Прве петолетке”;
3. трећа фаза, економија СССР 1930-их година, углавном се дефинише као мобилизациона економија (у смислу мобилизације ресурса и могућности) или период индустријализације, завршава се почетком Великог отаџбинског рата. У периоду од Прве петолетке до 1940. године формирано је око 9.000 предузећа, тј. оснивано је у просеку око два предузећа дневно, што је практично омогућило да СССР постигне за 10 година онај степен индустријализације за који је земљама запада било потребно цело столеће;
4. четврта фаза: ратна економија. Са започињањем рата економија се прилагођава насталом стању. У историји СССР то је посебан период социјалистичке економије. По мишљењу Вознесенског, овај период је дефинисан као посебна област економије социјализма – политичка економија Отаџбинског рата;
5. пета фаза, односно период после рата до 1950, назива се периодом обнове ратом уништене економије. Постоји мишљење да се овај период завршава већ са 1948. годином;
6. шеста фаза: демонтиража модела Стаљинове економије, која је после смрти Стаљина 1953. наставила да функционише по инерцији. Почетак разградње овог модела почиње политички од Двадесетог конгреса КПСС 1956, тј. са процесом тзв. „дестаљинизације”;
7. седма фаза је период тзв. Хрушчовљевих експеримената, а назива се још и неумишљеном демонтиражом социјализма;

8. осма фаза, тзв. Косигинове реформе, које су спровођене у време владе Алексеја Николајевича Косигина од 1965. до 1969. Заправо, оне би пре требало да се зову „Либерманове реформе”. До тада непознати економиста из Харкова, Либерман, објавио је чланак на економске теме у „Правди”, који је потом разматран на Политбироу, и тако су инициране промене. Реформе су се односиле на пребацивање акцента совјетске економије с тешке и војне индустрије на лаку индустрију и производњу робе широке потрошње, као и потенцирање робно-новчане размене. Међутим, сматра се да се у овом периоду први пут појављује капитал из сенке и из сфере криминала, који је у доба Стаљинове владавине потпуно угушен. Период од наредних 16 година (1969–1985) сматра се периодом привредне стагнације;
9. девета фаза, од 1985. до слома СССР 1991, „Перестројка” Михаила Горбачова. Најжешћи критичари ове фазе економије СССР називају је периодом легализације криминалног капитала који се појавио у доба Косигина.

Уколико се по страни оставе идеолошке предрасуде, а као мерило узму квантификатори, показује се да су два периода економског развоја Совјетског Савеза нарочито импресивна: период индустријализације „стаљинских петолетки” од 1930. до 1940. и период ратне економије. Посматрајмо најпре период петолетки (табеле 1–3).

Табела 1. Најважнији индустријски показатељи СССР од 1928. до 1940. (у милијардама рубаља, с неизмењеним ценама)

Година	1928.	1932.	1937.	1940.
Национални доходак СССР	25	45,5	96	128
Капитална улагања у привреду СССР	3,7	18	30	43
Основна средства предузећа (без обрачуна вредности припадајуће стоке)	140	285	564	709
Бруто индустријска производња	21,4	43	95,5	138,5
Производња капиталних добара (средстава за производњу)	8,5	–	–	84,8

Извор: [Вознесенский 1948].

Из Табеле 1 види се да су у посматраном периоду (око две и по петолетке):

- национални доходак СССР порастао за више од 500%,
- капитална улагања порасла скоро 1.200%,
- основна средства предузећа (без обрачунате вредности грла стоке у власништву) увећана за 500%,
- бруто индустријска производња повећана за 650%,
- производња капиталних добара (средстава за производњу) повећана за 1.000%.

Под утицајем индустријализације и друштвених промена, совјетска пољопривреда такође се кретала напред, као и производња робе широке потрошње.

Табела 2. Производња робе широке потрошње у СССР од 1928. до 1940. (у милијардама ондашњих рубаља, с неизмењеним ценама), пољопривреда и сточарство³

Година	1928.	1940.
Производња робе широке потрошње	12,9 млрд. руб.	53,7 млрд. руб.
Бруто пољопривредна производња	15 млрд. руб.	23 млрд. руб.
Површине под усевима	113.000.000 ha	150.000.000 ha
Бруто производња житарица	72 милиона тона	116 милиона тона
Број грла стоке у колхозном власништву		
Коњи	0,3 милиона грла	14,5 милиона грла
Крупна рогата стока	0,3 милиона грла	21 милион грла
Овце и козе	0,5 милиона грла	41,9 милиона грла
Свиње	0,1 милиона грла	8,2 милиона грла

Извор: [Вознесенский 1948].

На основу података из Табеле 2 у којој су представљени подаци о производњи робе широке потрошње, а која је увећана за више од 400%, може се закључити да је лични стандард грађана од 1928. до 1940. године значајно порастао.

Из датих података види се значајан пораст грла коња, крупне и ситне стоке, која су скоро потпуно уништени због грађанског рата, али и због пљачке и одвођења од стране интервенциониста и страних окупатора. Количине су изражене искључиво за колхозна,⁴ тј. грла у кооперативном власништву. Треба имати у виду да су сељаци, радно ангажовани у колхозима, имали право да држе одређени број стоке у приватном власништву, за своје потребе, до мере која не допушта нарастање њеног броја, тј. нивоа који подразумева формирање капитала. И тај број стоке у посматраном периоду значајно се увећао, али за њега не постоје званични подаци.

Теретни промет железничког саобраћаја увећавао се пропорционално индустријској експанзији. У 1928. он је износио 93 милијарде ткм (тонских километара),⁵ а у 1940. години 415 милијарди ткм.

Промет робе на мало државне и кооперативне трговине, за две и по петолетке, нарастао је са 11,8 милијарди рубаља у 1928. на 175,1 милијарду рубаља у 1940. години [Вознесенский 1948: 13].

Државне финансије СССР пропорционално су се увећавале с растом производних потенцијала.

³ У оригиналном извору тежинске мере означене су пудом, а у табели су прерачунате у тоне.

⁴ Колхоз се сматрао обликом пољопривредне кооперативе, задругарства у СССР.

⁵ Тонски километар је мера која се употребљава у превозу терета и показује транспортни учинак теретних возила. Добија се као производ масе превезеног терета (у тонама) и пређене раздаљине (у километрима).

Табела 3. Приходи и расходи буџета СССР 1928–1940. год. у милијардама рубаља

Година	1928.	1940.
Приходи државног буџета	7,3	180
Расходи државног буџета	7,3	174

Извор: [Вознесенский 1948].

Како се види из Табеле 3, текући приходи државног буџета СССР уочи рата превазилазили су текуће расходе, тј. буџет је остваривао одређени суфицит. И поред раста производње и промета, количина новца у оптицају уочи рата приметно се смањила. Оно је изазвано озбиљним убрзањем обрта роба, а следствено томе и новчаница. Совјетски новац, иако је имао основну функцију праћења токова производње и дистрибуције друштвеног производа, повећавао је заинтересованост становништва за стицање већих готовинских прихода и личну акумулацију.

На територији СССР 1940. године живело је 193 милиона људи. Број становника брзо се увећавао, а нарочито градско становништво, које се у односу на 1913. увећало 2,4 пута. У градовима је 1926. живело 26 милиона људи, а 1940. њихов број је достигао 61 милион, то јест повећало се учешће са 18% у 1926. на 32% у 1940. У истом периоду сеоско становништво увећало се са 121 на 132 милиона људи.

Социјалистичка револуција из корена је изменила класни састав становништва СССР. У царској Русији до 1913. радници и градски службеници чинили су тек 17% укупног становништва, а 1939. у СССР 48%, то јест готово половину становништва. Колхозни пољопривредници и кооперативне занатлије у царској Русији нису постојали, а у СССР 1939. они су чинили 46% становништва. Самостални сељаци и некооперирани радници и занатлије пре Револуције чинили су 65%, а 1939. тек 2,6% становништва.

У току социјалистичког развоја на готово пустим местима изграђено је 364 нова индустријска града.

Бруто производња крупне индустрије СССР 1940. превазилазила је 11,7 пута ниво индустријске производње Русије из 1913. а машиноградња и обрада метала 41 пут. Основна војна машиноградња у истом периоду порасла је 80 пута. Производња аутомобила, трактора, алуминијума, магнезијума и каучука пре Револуције није ни постојала.

ЕВАКУАЦИЈА И ПОБЕДА – НАЈВЕЋИ УСПЕСИ У ДОБА РАТА

Судар два колоса, Немачке и СССР-а, био је и судар два економска концепта, то јест, према речима Вознесенског [Вознесенский 1948: 5]:

У жесћоким и крвавим борбама догађало се одмеравање животињских способности социјализма и фашизма, завршивши се пољитичком, војном и економском победом социјалистичке државе.

Такве ударце и губитке какве је издржао Совјетски Савез у првим месецима рата вероватно не би издржала ни једна држава. Међутим, у односу на друге земље, СССР је имао више компаративних предности, које су биле пресудне: велику територију, велике ресурсе, добро организовану привреду, и што је такође важно – људе, као што је био Николај Вознесенски.

Наредбом Државног комитета одбране (ГКО) СССР од 7. августа 1941. године № 421 „О поступку размештања евакуисаних предузећа”, Госплану је дат задатак обезбеђења евакуације и мобилизације индустрије СССР. Конкретно, посебна пажња обрађана је на то да се при размештању евакуисаних предузећа предност да авиоиндустрији, производњи оружја и муниције, тенкова и оклопних аутомобила, хемије, црне, обојене и специјалне металургије. Николај Вознесенски био је именован за опуномоћеника ГКО за питања испуњења привредног плана производње оружја и муниције. У периоду јул–новембар 1941. на исток СССР-а пребачено је више од 1.500 индустријских предузећа и 7,5 милиона људи: радника, инжењера, техничара и других специјалиста. Поред премештања у источна подручја, део индустрије пребачен је и у јужна: Казахстан, Узбекистан, Таџикистан.

Вознесенски је нарочиту пажњу обратио на ратну економију царске Русије у доба Првог светског рата, поредећи је с решењима које је он предузимао у време Другог светског рата. Приватно власништво над средствима производње у предреволюционом периоду, уз низак степен развоја производних субјеката, као и зависност од иностраног капитала и увоза, створили су Русији неразрешиве тешкоће у вођењу рата 1914–1918. Не случајно, Вознесенски наглашава речи А. А. Маниковског, руководиоца Главне артиљеријске управе руске армије у рату 1914–1918. године [Маниковский 1937: 556]:

Из целог низа докумената види се да се о припремању залиха муниције у току самог рата почело мислити тек после његовог објављивања. То је био наш главни зрех и наша главна несрећа: ми смо припремали да се савремени рат може водити само на рачун припремљених залиха у време мира. Зато се и нисмо у војној мери бринули о развоју наших фабрика, државних и приватних, и нисмо саставили план техничке (фабричке) мобилизације. Као резултат, у време рата морали смо прибећи низу исхићених и нецелисходних импровизација.

Вознесенски је очигледно учио на туђим грешкама. Он тврди да је управо благовремено припремање војноиндустријских предузећа и њихова благовремена евакуација омогућила крајњи исход, тј. победу СССР-а. Као потврду, наводи податке да је армија царске Русије добила на располагање укупно 55,6 милиона артиљеријских пројектила и мина свих калибара, а совјетска армија у Другом светском рату од своје наменске индустрије на располагању је имала 775,6 милиона артиљеријских пројектила и мина, то јест 14 пута више [Вознесенский 1948: 87].

По његовом мишљењу, совјетски начин привређивања показивао је несразмерне предности, јер је упркос огромним губицима на почетку рата, не само у материјалним добрима већ и у територији, плодној земљи, низу индустријских и пољопривредних области, обезбедио снабдевање фронта војном техником, храном и одећом. Управо је државно располагање основним средствима производње обезбедило брзо престојивање националне привреде СССР с мирнодопског на ратни режим рада.

Као последица борбених дејстава и окупације у време рата, потпуно или делимично уништено је 1.710 градова и градских насеља (60% укупног броја), више од 70.000 села, око 32.000 индустријских предузећа. Окупатор је уништио око 60% предратног капацитета ливења челика, 70% производње угља, 40% производње нафте и гаса, 65.000 километара железничких пруга, а 25 милиона људи остало је без крова над главом. Губици у пољопривреди били су катастрофални: уништено је 100.000 колхоза и совхоза, заклано или одведено у Немачку 7 милиона коња, 17 милиона грла крупне рогате стоке, 20 милиона свиња, 27 милиона оваца и коза. У току рата земља је изгубила негде око 1/3 свог националног богатства [Вознесенский 1948: 169].

Упркос великим територијалним и материјалним губицима с почетка рата, индустрија СССР-а била је способна да намири потребе ратне привреде. Само у источним рејонима СССР-а 1943. године произведено је више него на територији целе Русије 1915. године: угља 2,3 пута, челика 2 пута, ваљаних производа црне металургије 1,7 пута, бакра 4,1 пут, олова 59 пута, цинка 18,8 пута. До почетка рата производило се 3,5 пута више нафте него у периоду пре Револуције.

Уочи Првог светског рата Русија је имала највећи бруто производ житарица – око 4,9 милијарди пудова хлебног жита (тј. 78,4 милиона тона). Пред почетак Другог светског рата СССР је производио 7,3 милијарде пудова (116,8 милиона тона) хлебног жита [Вознесенский 1948: 24].

У историји ратне економије СССР 1943. година представља моменат судбинског прелома: те године остварене су до тада најкрупније војне победе, учвршћена и развијена ратна привреда, уз драстичан раст проширене репродукције. Значајно је повећан бруто национални производ у поређењу са 1942. годином, повећана индустријска потрошња, акумулација, повећана основна и обртна средства националне економије.

Поредећи ратне привреде САД и СССР, Вознесенски износи мишљење да је капиталистичка економија САД на таквом нивоу развоја да владајући положај заузимају капиталистички монополи и финансијски капитал, што је у току Другог светског рата дошло још више до изражаја. Своју тврдњу износи на основу података који говоре да је нпр. 1944. године 75% свих војних наруџбина добило 100 најкрупнијих капиталистичких монопола, а 30 суперкрупних капиталиста-монополиста добило је 49% свих војних наруџбина, поставши тако свеовласним господарима војне економије САД. У СССР покретачка сила војне економије је социјалистичка држава, која се ослања на морално-политичко јединство и патриотизам свога народа. У САД, напротив, покретачку силу представљају капитали-

стички монополи, за које рат представља идеалан профитабилни моменат и начин освајања светских тржишта. Приход капиталистичких монопола у САД порастао је са 6,4 милијарде долара 1939. на 24,5 милијарди долара 1943. године, а за четири године рата укупно су износили 87 милијарди ондашњих долара. Вознесенски оповргава идеје одређених економиста о превасходној улози државе САД у одлучивању по питању војне економије. Буржоаску државу САД карактерише клијентелистичка симбиоза државног апарата, пре свега његове врхушке, са шефовима и агентима капиталистичких монопола и финансијског капитала. Дакле, снага капиталиста-монополиста у САД лежи између осталог и у томе што су они ставили државу САД у своју службу, а не обрнуто.

Предузимање мера мобилизационе ратне привреде

Програм престројавања мирнодопске привреде на услове ратне производње одредио је Државни комитет одбране (ГКО) на чијем је челу био Вознесенски. У оквиру овог програма предузете су следеће мере:

1. Мобилизација производних снага индустрије, радника и инжењерско-техничких кадрова за потребе рата. Индустријска постројења престројена су на производњу за војне потребе; војна индустрија појачана је прикључивањем предузећа других грана привреде; прекинута је производња низа производа за цивилне потребе у циљу усмеравања производних капацитета, радне снаге и материјалних ресурса за потребе ратне производње; повећан је проценат висококвалитетних производа металске индустрије, авионског горива, специјалних хемикалија; повећана је производња хране, текстила и других производа лаке индустрије намењених потребама армије; сировине и материјали плански су прерасподељени за потребе ратне производње; расподела и нормирање расхода метала, горива, електричне енергије и других видова сировина и материјала строго су централизовани; радници и инжењерско-технички кадар премештени су на исток заједно с техничким ресурсима; грађевински радови у новим источним производним рејонима вишеструко су убрзани; убрзао се рад на усавршавању процеса производње, нпр. производња специјалних челика у Сименс-Мартиновим пећима, ваљање оклопних плоча, производња ферофосфора и ферохрома; убрзано је унапређивана масовна производња машина.
2. Мобилизација материјалних ресурса пољопривреде и рада у колхозима за потребе армије и градова који снабдевају фронт ратном техником; спроведена је евакуација говеда, пољопривредних машина и трактора из рејона које је касније заузео окупатор и оних који су у близини фронта; повећане су површине под житарицама, кромпиром и поврћем у источним рејонима, пре свега на Уралу, у Поволжју и у Западном Сибиру; премештени су усеви техничких култура на исток; појачана је радна дисциплина у колхозима, делимично је повећана радна норма и број радних дана колхозницима; испланирана су

повећања производње mesa и вуне и уведене додатне доставе житарица и mesa за потребе армије; организоване су фарме при индустријским постројењима; организован је општи развој баштованства код радника и службеника.

3. Мобилизација транспорта и прилагођавање ратним наменама; уведени су редови возње који обезбеђују приоритетни и најбржи транспорт за војне потребе; ограничавање цивилног путничког транспорта; испланирано је повећање количина транспортног товара и усклађено са централизованим планом производње; појачана је пропусна способност железница на Уралу и у најважнијим железничким чвориштима: Чељабинском, Свердловском, Тагиљском, Новосибирском и Кировском железничком чворишту; изграђен је низ железничких пруга уз Волгу, у источним и северним рејонима земље; изграђена је Воркутинска железничка пруга; изграђен је нови железнички пролаз из Закавказја ка Астрахану; железнички и водни транспорт стављен је под војну управу; у саобраћају је уведено војно правило службе и дисциплине.
4. Мобилизација грађевинских кадрова и технике у сврху изградње војних фабрика и са њима кооперативних предузећа; измењене су грађевинске норме и прилагођене условима рата; скраћени су рокови изградње.
5. Мобилизација радне снаге; преквалификација радника и припрема нових кадрова; у рад је укључено до тада незапослено становништво; уведена је обука радничких кадрова непосредно у производњи;
6. Мобилизација резерви хране у сврху непрекидне опскрбе градова; преустројена је државна трговина на мало: уведено је нормирано снабдевање становништва храном и потрештинама (увођење талона за снабдевање); обезбеђено је посебно снабдевање радника и инжењерско-техничких кадрова у водећим гранама привреде.
7. Мобилизација средстава грађана и ресурса привреде за финансирање вођења рата; повећан је удео војних расхода у државном буџету; коришћена је емисија новца као додатни извор финансирања ратне привреде.
8. Престројавање државног апарата ради обезбеђивања мобилизације свих снага за потребе вођења рата; уведена су нова министарства за ратну привреду, међу њима Наркомат (министарство) тенковске индустрије и Наркомат за минобачачко наоружање; формирана је оперативна контрола ратних наруџбина Државног комитета одбране (ГКО).

Набројане мере испуњене су у току другог полугодишта 1941. и првог полугодишта 1942. године. Само недељу дана после напада на Совјетски Савез, влада је донела први план за ратне прилике под називом „Мобилизациони привредни план” за III квартал 1941. У том плану већ је разматрана концентрација капиталних ресурса и радова на изградњу војних привредних постројења у рејонима Поволжја, Урала и Западног Сибира.

Последња два месеца 1941. године била су најтежа и најкритичнија у историји војне економије и пре свега привреде СССР. У том периоду на

исток евакуисане фабрике и предузећа већ су престали са производњом у старим рејонима, а још се нису покренуле у новим позадинским рејонима. То је период у којем је привреда СССР претрпела највеће, колосалне губитке, услед привремене окупације низа производних рејона. На територији која је била окупирана до новембра 1941, до почетка рата налазило се 40% становништва земље, производило се 63% предратне производње угља, 68% производње гвожђа, 58% ливења челика, 60% целокупне производње алуминијума. На земљаним површинама које су до новембра 1941. окупирали Немци, производило се 38% целе бруто производње житарица, 84% шећера, налазило се 38% грла крупне стоке и 60% свиња. Дужина пруга на окупираној територији чинила је 41% укупне дужине свих пруга СССР. Као резултат окупације, али и евакуације, из строја су избачене 303 фабрике муниције. Због војних губитака и евакуације бруто индустријска производња од јуна до новембра 1941. смањила се 2,1 пут. Од новембра до децембра 1941. привреда није добила ни тону угља из Доњецког и Подмосковског басена, продукција црне металургије смањила се 3,1 пут, производња обојених метала за чак 430 пута, производња кугличних лежаја (без којих нема производње ни тенкова, ни авиона, ни аутомобила) за 21 пут [Вознесенский 1948: 43]. Наизглед, то су биле околности које не дају никакве могућности за даље успешно вођење рата и ратне привреде.

Међутим, када је цео свет сваког дана очекивао крах Совјетског Савеза, ситуација је почела да се мења у другом правцу. Мало по мало, планови о проширеној репродукцији почели су да дају резултате. Под проширеном репродукцијом подразумева се раст целокупног друштвеног производа, повећање средстава производње (машина, оруђа и алата за рад), повећање броја радника и масе зарада, али и издвајање извесног дела друштвеног производа (прихода) за потребе акумулације и капиталних пројеката. Од момента критичне тачке пада производње крајем 1941, у току целе 1942. године индустријска производња расте из месеца у месец, да би на крају године нарасла скоро двоструко. У 1943. години бруто производња повећала се за 17% у односу на претходну годину. За прве три године рата у источним рејонима обновљен је рад старих и уведено у рад нових 2.250 крупних индустријских постројења. У ослобођеним деловима земље у погон је враћено више од 6.000 предузећа. Пуштено је у промет нових 5.860 километара железничких пруга.

Све у свему, на самом крају рата, у закључној бици за Берлин априла 1945. са совјетске стране учествовало је 41.000 артиљеријских и минобачачких цеви, 8.400 авиона, више од 6.300 тешких и средњих тенкова. Ово оружје било је прави показатељ успешности совјетског начина привређивања у доба рата.

Пољопривреда у доба рата

Квантитативни показатељи у пољопривреди такође говоре о изузетном напретку, чак и у најтежим условима рата и окупације дела територије,

Украјине и Северног Кавказа, који су се сматрали житницама СССР-а. Јасно се уочава велика разлика у укупним приносима у три периода производње житарица.

Табела 4. Производња меркантилног жита од 1914. до 1944. (мере су у оригиналном извору дате у пудовима, овде су представљене у тонама)

Период	1914–1917.	1918–1921.	1941–1944.
Производња меркантилног жита	22.384.000 t	14.720.000 t	68.224.000 t

Извор: [Вознесенский 1948].

Овакав раст меркантилне пољопривреде постао је могућ пре свега захваљујући масовној механизацији рада, али и планско-административним мерама и специфичном начину организације совјетске пољопривреде. У царској Русији 72% укупне количине меркантилног жита налазило се у рукама велепоседника и богатих сељака, док је у СССР-у производња меркантилног жита била концентрисана у социјалистичким предузећима: колхозима и совхозима. Значајан је још један разлог: распоред подручја производње житарица. До почетка Првог светског рата у Русији је 25% жита давала Украјина, 12,6% подручје Северног Кавказа и 12% Поволжје. Сибир, Урал и Казахстан давали су укупно 18% свих ресурса жита. Међутим, када се Украјина 1914–1915. нашла на првој линији фронта, а потом постала и поље ратних дејстава, ситуација с исхраном становништва веома се погоршала, а у доба грађанског рата нашла се пред потпуном катастрофом. У време Другог светског рата значајно су повећана подручја под житом у источним деловима земље (Урал, Казахстан, Сибир), што је било спасоносно за преживљавање, јер су се у том периоду потребе армије и градског становништва значајно повећале.

Саобраћај и транспорт у доба рата

Економско и војно функционисање земље незамисливо је без развијеног саобраћаја и транспорта који непрекидно функционишу. Совјетски Савез је обухватао територију површине 22,3 милиона квадратних километара, па је сложена совјетска економија животно зависила од степена развоја саобраћаја. Робама производне и потрошачке намене било је потребно у просеку да пређу 700 километара од подручја производње до подручја употребе. Три петолетке развоја у СССР-у учиниле су да железнички саобраћај постане најнапреднија грана совјетске привреде. У односу на 1920. промет терета на железницама порастао је 36 пута, на рекама 7 пута, на мору 11,6 пута и на друмовима 89 пута.

До револуције Русија је располагала железницама у дужини од 58,5 хиљада километара, а 1940. године 105,3 хиљаде километара, са значајно повећаном пропусном моћи.

Слика 2. Раст транспорта терета у СССР 1913–1956.

Извор: [Сталинская экономика. Необходимые и достаточные условия ренессанса]

У првом периоду рата железнички и водни саобраћај озбиљно је умањен. Просечни дневни утовар на железницама 1942. смањено се на свим мрежама СССР 2,3 пута у односу на 1940, а превоз терета унутрашњим водним транспортом за 1,8 пута. Узрок томе је немачко заузеће великих подручја на којима се до почетка 1943. налазило 40% дужине укупних пруга, затим многих речних система и значајног дела Балтичког и Црног мора.

Од 1943. у сфери транспорта наступио је период озбиљног побољшања. Експлоатациона дужина железница увећала се за 19.000 километара, бродска флота нарасла је на 2.000 јединица, а вагонски парк на 56.000 јединица. Просечни дневни утовар повећао се на 3.000 вагона на дан. Превоз товара на унутрашњем водном транспорту увећао се у 1943. на 556 милиона тонских километара. У току рата пуштено је у промет 10.000 нових пруга, и то: Северопечорска, Сорочкаја–Обозерскаја, Свијажск–Уљановск–Вољск–Саратов–Стаљинград, Московска Велика кружна пруга, Акмолинск–Картали, Орск–Кандагач–Гурјев, Кизљар–Астрахан, Комсомолск – Совјетскаја Гавањ.

Изнети показатељи само су део укупних постигнутих успеха у сфери транспорта у ратном времену и служе као илустрација напора и успеха који су постигнути захваљујући плановима и контроли Госплана.

ДОСИЈЕ ВОЗНЕСЕНСКИ И РЕПРЕСИЈА

У првим поратним годинама Вознесенски је добио значајна признања за свој рад у време ратних услова. У периоду 1946–1949. био је заменик Председника Совмина (владе) СССР, депутат Врховног Совјета СССР 2. сазива, лауреат Стаљинске премије (1948). Заузимао је важне положаје у више привредних подухвата, између осталог у комисији за обезбеђење ногинског завода № 12 (савремени ОАО „Машиностроительный завод”, Електростал) опреме за топљење уранове руде, о чијем значају нема потребе много говорити. Ипак, пут политичке каријере у тоталитарном друштву по правилу је неизванан. Ретко ко је од совјетских руководиљаца из 1920-их година дочекао старост. Свако ко се налазио близу врха био је потенцијална жртва, мета терора. Повод за уклањање могло је бити било шта: подозрење, дојава, интрига, сувишна активност, али и насупрот томе – пасивност, интелигенција, таленат, али и неталентованост. Пресуда је увек била једна, и то без могућности приговора или жалбе.

Председник Госплана Вознесенски смењен је са свих положаја, искључен из Политбироа ЦК и Комунистичке партије, ухапшен 27. октобра 1949, а стрељан 1. октобра 1950. заједно са шесторицом виших руководиљаца Лењинграда, ЦК ВКП(б) и Совмина РСФСР. Последње речи су му биле: *Нисам крив за злочине који ми се стињавају на шереји. Молим да се њо ирене се стињају.* Рехабилитован је 1954. године.

Представници совјетске економске науке доживели су три таласа репресије. У првом, крајем 1920-их година, настрадали су светски познати економисти Кондратјев (теоретичар периодичних економских циклуса) и Чајанов (творац термина „морална економија”)⁶, затим је крајем 1930-их стрељана читава група економиста који су школовани у Совјетском Савезу, а крајем 1940-их ред је дошао чак и на такву огромну личност, најпознатијег научника и државника, Николаја Вознесенског. Оптужен је за

⁶ Морална економија – појам везан за историјску антропологију и друштвену историју. Први су је у употребу увели совјетски економиста Александар Чајанов и његове колеге. Они су двадесетих година 20. века доказали да је породично сеоско газдинство, типично за Русију, било усмерено не на искључиво стицање добити, већ на прибављање потребних средстава за опстанак и живот његових чланова. Касније је тај термин употребљавао енглески историчар Едвард Палмер Томпсон. Према његовом схватању морална економија укључивала је народна схватања шта јесте а шта није прихватљиво. Термин је представљао традиционалне друштвене норме о газдовању, управљању, дужностима и посебним обавезама неких чланова друштва. Укупност ових схватања Томпсон назива „моралном економијом сиромаштва” (енгл. *moral economy of the poor*). Груба нарушавања основних моралних схватања која се тичу производње и трговине изазивала су немире исто толико често колико и ускраћивање стварних потреба. Анализирајући захтеве бунтовника и њиховог деловања, долази се до закључка да је њихов главни циљ представљао успостављање строгог поштовања норми „моралне економије”. Антрополог Џејмс Скот популаризовао је овај концепт у књизи *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*.

скривање службених докумената, смишљено опструирање државног плана и тајно формирање Комунистичке партије Русије, која би у перспективи уклонила КПСС. Тврди се да је Стаљин на гомили докумената који су наводно доказивали кривицу Вознесенског написао: *Не верујем*. Међутим, неко је ипак успео да убеди вожда. После такозваног Лењинградског процеса 1950. Вознесенски је осуђен на смрт и само сат времена после суђења стрељан. Рехабилитован је 1954, годину дана после Стаљинове смрти.

Професорка историје на Економском факултету Московског државног универзитета (МГУ) А. Кузмич, која је радила у партијском архиву, потврдила је да је лично видела фасциклу с досијеом Вознесенског, на којој је Стаљин написао „Не верујем!”. Међутим, када су му Маљенков, Берија и Хрушчов потврдили доказе из досијеа, вожд дуго није могао да дође к себи.⁷

Стаљин је високо ценио Вознесенског као стручњака, али оно што је било наведено у досијеу „Случај радника Госплана” имало је свој смисао. Сасвим је друго питање – колико је сâм председник Госплана Вознесенски био крив за то што је од 1944. до 1948. године из сефова његове институције нестало 236 тајних докумената. Или за то што су одређеним секторима привреде „по другарски” снижавани, а противницима вештачки повећавани планови производње. Упркос Стаљиновом наређењу да се поново темељно провери случај Вознесенског, Берија и остали очигледно нису били заинтересовани за проналажење истинских криваца. Судбина Вознесенског очито је унапред одређена. Према сведочењима савременика, Стаљин је још дуго жалио губитак таквог стручњака. Остала је до данас загонетка ко је заиста однео из сефова Стаљиновог најближег човека екстра-тајна документа о политици и економији Кремља.

Међутим, то је једна од верзија догађаја, премда је можда и квадратић у укупном, не тако једноставном мозаику биографије Вознесенског. Постоје и друга сведочанства о сукобу Стаљина и Вознесенског, на чисто доктринарном плану.

За само годину дана однос Стаљина према Вознесенском драстично се променио. Сматра се да је један од разлога за то позната дискусија на прелому 40-их ка 50-им годинама о економским проблемима социјализма. Дискусија је изазвана расправама у Политбироу које је иницирао Вознесенски. Већ тада је он декларативно тражио прелаз на слободнији вид економије, која је за време рата потпуно била престројена за војне потребе (по принципу: *наређење–извршење*, а за неизвршење затвор или стрељање).

Стаљин је окупио на саветовање економисте из целе земље... Дискусија, стоља гледано, ишцала се ирилично аистрачној ишњања: функционишу ли економски закони вредности у социјализму? Међуштим, суштина је била у ишњању: може ли власи на своју руку и ио соистивеној вољи командоваиши свиме: ресурсима, ценама, људима,

⁷ Изјава у чланку: [Николай Добруха: „Тайна преемника Сталина: страну должен был возглавить Вознесенский”. Недељни часопис *Аргументы и факты* № 51, 16.12.2009].

одређивајући пропорције у привреди, ниво и облик животног стандарда, итд. Јасно, Стаљин се чврсто држао прве од речених тачки гледишта [Бурлацкий 1990: 78].

И у Стаљиново време постојао је сектор „сиве економије”, тј. економије из сенке, која се у економским уџбеницима уопште и не помиње. Она се формирала као резултат разних спекулација, пре свега робама државне трговине. Постојало је и „цурење”, тј. крађа новца из фондова, крађа сировина и друге имовине у државним предузећима, фалсификовање новца, незаконите операције страним валутама, шверц роба, итд. Са подземним капиталистичким делатностима држава је водила активну борбу још од времена НЕП-а. Према проценама страних истраживача, 1928. у СССР-у је на нелегалан капитал отпадало свега 5% укупног обрта личног капитала, а до 1930. године борба је вођена само са остацима те појаве. Уочи рата то скоро да и није постојало, постојала је само спекулација робама личне потрошње.

Два важна стуба Стаљинове економије била су: државни монетарни монопол и државни монопол над спољном трговином, два монопола која су у чврстој међусобној вези. Међутим, Стаљин је такође строго пазио да се не појаве никаква робно-новчане „рупе” у државном сектору економије, посебно у одељку А.⁸ То јест, није допуштао да се води никаква робно-новчана трговина средствима за производњу (нпр. колхозни нису поседовали тракторе, већ су их добијали на бесплатно коришћење од машинско-тракторских радионица које су постојале при сваком колхозу и биле у власништву државе, за разлику од колхоза, који је био кооператива). Он је схватао да кроз такве „рупе” може да се провуче дух капитализма, којег је потом тешко или немогуће обуздати.

Можда је доктринарни сукоб био иницијална каписла сукоба, а оптужбе из Лењинградског процеса механизам уклањања. Стаљиново „жаљење” је могло бити глума, такозване „крокодилске сузе”. Човек који је покушао да унесе неке видове слободе у командно-планску економију морао је да оде са сцене.

ЕПИЛОГ

У току рата економија СССР-а не само да је издржала, већ је просто збрисала немачког агресора, превасходно захваљујући планирању под руководством Николаја Вознесенског.

Вознесенски је у току рата био члан Државног комитета одбране (ГКО), руководио је евакуацијом авиационе, тенковске индустрије, црне металургије, наоружања и муниције на исток. Од 1943. улази у састав Комитета обнове ратом уништене националне економије. После рата био је на челу припреме петогодишњег плана обнове и развитка националне економије, перспективног Генералног плана развоја на 15–20 година. Његове здраве

⁸ У одељак А спадају све гране индустрије које производе средства за производњу, а такође и сировине које се користе за производњу робе широке потрошње.

претпоставке и тачне процене наилазиле су на тако велико одобравање Стаљина, да га је он после рата именовоа за свог заменика у Савету министара СССР. Овај чин такође је повод да се и данас с његовом смрћу повезују разне конспиролошке теорије, у које су, наводно, уплетени и сâм Стаљин и готово сви његови сарадници. О квалитетима Вознесенског маршал Совјетског Савеза А. М. Васиљевски у својим сећањима наводи:

Николај Алексејевич Вознесенски је изванредно познавао националну економију, имао је тачне податке о њеном функционисању и у свом расуђивању, проценама, збого никога није згрешио... Николај Алексејевич је био особа солидног и јарког карактера, изузетан пример државних и економских кадрова лењинске школе [Василевский 1978].

Вознесенски је приликом одсуствовања већ остарелог вође председавао седницама владе, што је иритирало представнике такозване „старе гарде” (Микојана, Маљенкова, Берију, Булгањина, Хрушчова и др.), која је осећала да се ближи моменат Стаљинове смрти и нове поделе власти. Било им је познато да је Стаљин неформално већ одредио своје наследнике: по политичкој линији Алексеја Кузњецова, а по економској тада већ академика Вознесенског.

У слободно време Вознесенски је писао капитално дело *Политичка економија комунизма*. Шта се догодило с рукописом те књиге није познато. Када је Вознесенски ухапшен, одузето му је око 800 листова рукописа којима се потом губи траг. Према званичној верзији рукопис је уништен. Међутим, судбина књиге (рукописа) ипак није позната ни после више од пола века од трагичних догађаја. После његовог завршетка (по речима професора економског факултета МГУ Александра Кошелева) Стаљинов секретар Поскребишев наводно је у име војда затражио рукопис. И када је Вознесенски погубљен, тобоже су дословно из рукописа узете главе које су одједном постале основ Стаљинове брошуре *Економические проблемы социализма в СССР...* Са своје стране, бивши заменик председника КГБ генерал Бобков тврдио је да су у време када је он учио у Вишој школи КГБ *политекономию* спремали по том рукопису, она је коришћена службено с ознаком ауторства Вознесенског. Млађа кћерка Вознесенског, Наталија, пак изјављивала је за штампу да су неке главе књиге ипак сачуване и да су наводно коришћене за брошуре које је потписивао Стаљин.⁹

Николај Вознесенски објавио је 1948. своју најпознатију књигу *Рајна економија СССР у току Ойацбинског рајна (Военная экономика СССР в период Отечественной войны, 1948)*. За њу је добио Стаљинову награду првог степена уз 200.000 рубаља, које је Вознесенски поклонио домовима за ратну сирочад. Кружили су гласови како је рукопис награђене књиге прегледао лично Стаљин и у њега уносио примедбе и исправке, чак читаве пасусе, које аутор није смео да не прихвати. Упркос таквом Стаљиновом утицају, дело није могло избећи да незванично буде проглашено за штетно и антмарксистичко. Припадници „старе гарде” никако нису

⁹ Видети опширније, на пример у: [Добрюха 2010].

могли да прихвате став Вознесенског како је време управљања типа „изврши или умри” прошлост. За њих је политика била на првом месту, а економија на другом. Такав редослед нису желели да мењају, а онај ко је другачије мислио био је, наравно – непријатељ и морао је бити уклоњен.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бурлацкий, Фёдор Михайлович (1990). *Вожди и советники*. Москва: Политиздат.
- Вознесенский, Николай Алексеевич (1948). *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*. Москва: ОГИЗ Государственное издательство политической литературы.
- Добрюха, Николай (2009). Тайна преемника Сталина: страну должен был возглавить Вознесенский, *Аргументы и факты* № 51, 16. 12. 2009.
- Добрюха, Николай (2010). Сталин назвал его своим преемником, подарил розу и... расстрелял, *Комсомольская правда*, 30. 9. 2010.
- Катасонов, Валентин Юрьевич (2014). *Экономика Сталина*. Москва: Институт русской цивилизации.
- Маниковский, Алексей Алексеевич (1937). *Боевое снабжение русской армии в мировую войну*; Переработал и дополнил Е. З. Барсуков, Москва: Государственное военное издательство наркомата обороны Союза ССР.
- Симонов, Константин Михайлович (1989). *Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. (фрагмент о том, как вел себя Вознесенский со Сталиным)*. Москва: „Книга”.
- Scott, James C. (1977). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale: Yale University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Василевский, Александр Михайлович (1978). *Дело всей жизни*. – Москва: Политиздат. Доступно на: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vasilevsky/index.html>. Приступљено: 21. 5. 2017.
- Сталинская экономика. Необходимые и достаточные условия ренессанса. Доступно на: <http://origin-life.ru/blog/43279232730/Stalinskaya-ekonomika.-Neobhodimyye-i-dostatochnyye-usloviya-ren>. Приступљено: 21. 5. 2017.

ECONOMIST NIKOLAI VOZNESENSKY AND HIS CONTRIBUTIONS
TO USSR VICTORY IN THE SECOND WORLD WAR

by

IVAN PAJOVIĆ
Bulevar Zorana Đinđića 82
Belgrade, Serbia
pajkosh@gmail.com

SUMMARY: The paper is a retrospective presentation of the work of Nikolai Alekseevich Voznesensky – an economist, scientist and economic activist who was notable for his work on the law of value, market and profit in socialism. This work examines the significance of its impact on the economy of the Soviet Union before and especially during the Second World War. The paper presents the quantifiers of the development of the Soviet Union before the war, and data that are significant for the course of the war and the Soviet victory. Voznesensky as an economic expert and a state official was a key figure in the evacuation of the Soviet economy and its reestablishment for the purpose of national defense and the final victory over the German aggressors. His great merit for the final victory of the Soviet Union is undeniable, perhaps even crucial. Although undoubtedly meritorious, he underwent repression and was executed under unclear circumstances. Although he was a Marxist economist with socialist views of economic activity, Voznesensky is unjustly neglected figure in the history of the world economy and economic thought.

KEYWORDS: Soviet Union, economics, evacuation, planning

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРАКСА У ВИЗАНТИЈИ ОД *ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ЗАКОНА ДО ГЕОПОНИКЕ*

ЗОРАН Д. СИМОНОВИЋ
zoki@medianis.net

БРАНКО МИХАИЛОВИЋ
brankomih@neobee.net

Институт за економику пољопривреде
Волгина 15, Београд, Србија

САЖЕТАК: У раду се говори о два најпознатија византијска извора из пољопривреде: *Земљорадничком закону* и *Геојоници* (енциклопедији из пољопривреде). На основу тих извора, који обухватају период од 8. до 10. века, аутори су покушали да открију да ли су се десиле промене у византијској пољопривредној пракси. У датој анализи може се приметити да се текстови из *Земљорадничког закона* односе углавном на законску регулативу и на обичајно право. На основу тога аутори сматрају да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривредну производњу. С друге стране, *Геојоника* је на неки начин научно истраживање, које на првом месту садржи приказ стања у пољопривредној пракси, са значајним додатком који се огледа у виду сублимирања до тада познатог знања. Посебан значај представљају лична искуства самог редактора, дата кроз цео текст, која садрже предлоге за побољшање производње. Аутори сматрају да се значај *Геојонике* огледа у томе што се на основу редакторових текстова могу пратити промене у византијској пољопривредној пракси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: привреда, пољопривредна пракса, производња, *Земљораднички закон*, *Геојоника*

Наше знање о приликама у пољопривреди Византије у периоду од 7. до 9. века веома је оскудно. Разлог за то треба тражити у чињеници да није остало много сачуваних извора који се баве овом проблематиком. Најбоље сачувани извор из тог периода је *Земљораднички закон*, настао највероватније у периоду између 8. и 9. века. Због недостатка информација прецизно датирање закона није утврђено. Сâм текст закона углавном

се односи на својинске односе између суседа у руралној заједници. С ове временске дистанце не може се са сигурношћу одредити да ли је закон донесен за целу територију Царства или се примењивао само на неки одређени регион [Brubaker and Haldon 2011: 568–569]. Управо мали број сачуваних писаних извора из тог периода отежава проучавање и сагледавање аграрне праксе Византије. Време раног средњег века у Византији, које обухвата период од 7. до 9. века, обележавају својеврсна транзициона кретања у својинско-земљишним односима, која доводе до пропадања старе земљишне аристократије и до развитка новог војног племства. У периоду раног византијског феудализма долази до јачања провинцијске администрације која својим мерама доводи до консолидовања и јачања привредног живота. Овај период транзиције византијских социјалних структура обележава независни поседник земље који производи на својој земљи, за себе, а плаћа порез директно држави [Harvey 2002: 14].

Ситуација у сагледавању и проучавању византијске пољопривредне праксе променила се набоље захваљујући *Геојоници*, која је настала у 10. веку. *Геојоника*¹ је једина сачувана енциклопедија из пољопривреде на грчком језику. Настала је као део великог енциклопедијског пројекта византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959). Увод дела посвећен је цару, али није, како се раније мислило, његов рад. Већина поглавља ове енциклопедије написана је пре Константинове владавине. Име аутора, односно редактора дела није познато [видети у: Симоновић 2016: 797–798]. Захваљујући свеобухватности, *Геојоника* је главни извор за проучавање пољопривреде Византије у 10. веку. Најбољи доказ ове тврдње је чињеница да нема довољно информација о пољопривреди у *Земљорадничком закону*, нити у радовима историчара и хроничара тог доба.

СОЦИЈАЛНА, ИСТОРИЈСКА И ЕКОНОМСКА ПОЗАДИНА ПРИЛИКА У ВИЗАНТИЈСКОЈ ПОЉОПРИВРЕДИ

Земљораднички закон углавном се бавио принципима аграрних односа који су утемељени на два развојна процеса. Први се ослањао на законску регулативу, а други на обичајно право које се постепено канонизовало. Привредни живот Царства у периоду 7. и 8. века обележавају мала независна сељачка имања. Сељаци на оваквим имањима нису били потпуно слободни јер су морали да плаћају порезе, односно налазили су се у зависном односу према држави. О питању слободних сељака Максимовић истиче следеће „иако су извори и у овом домену недовољни, прилично је сигурно да су овакви сељаци располагали властитом земљом, као и да су живели у сеоским општинама. Извесна добра (шуме, ливаде, итд.) уживали су заједнички у оквирима општине, као што су и порезе плаћали заједнички према подацима из пореских спискова, у сваком случају најкасније од VIII века” [Максимовић 2001: 29–30]. Дакле, можемо да

¹ Геопоника – георо’ника – латински у односу на грчку реч *γεωπονικά* која је настала од речи *γε* – земља и *йонеο* – радити; 1) Заједно ове две речи чине реч земљорадња. 2) Скуп знања која су у вези са радом у пољу и врту.

приметимо да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривреду у ширем смислу. Из читања овог текста можемо да уочимо његов само делимични утицај на сагледавање прилика у византијској пољопривреди, управо из разлога што не даје њену свеобухватну слику.

Подаци у *Геојоници* откривају, с једне стране, стање пољопривреде у X веку, а с друге омогућавају да уочимо читав низ промена које су настале у пољопривреди [Guignard 2009: 243–244]. *Геојоника* представља компилацију информација о пољопривреди које су настале у грчком и римском свету кроз разна искуства стечена експериментисањем, с нагласком на доброј пракси, али с истакнутом свешћу о естетици, као што је расправа о планирању и уређење природне околине села. *Геојоника* је по замисли свога редактора требало да представља енциклопедијски рад, у којем је дата свеобухватна слика о гранама пољопривреде, и то на првом месту земљорадњи, виноградарству, винарству, гајењу маслина, воћарству, повртарству, живинарству, пчеларству, узгоју коња и стоке и рибарству. Редактор је у ту сврху искористио метод сакупљања претходно написаних радова и зборника, који су се широко користили у књижевној и научној пракси Византије у 10. веку [Липшиц 1960]. У том смислу *Геојоника* представља складну и свеобухватно урађену енциклопедију која садржи 20 књига, распоређених по гранама пољопривреде.

Време настанка *Геојонике* представља доба пуног развоја византијског феудализма. То је време када су велики земљишни поседи константно проширивани отимањем малих поседа „слободним” заједницама сељака. С политичког становишта, прилике у држави почеле су да се стабилизују. До побољшања тих прилика долази управо за време владавине цара Македонске династије. Држава и друштво почињу полако али сигурно да улазе у период сигурности и благостања. Почиње својеврсна обнова економије и долази до привредног раста.

ЗЕМЉОРАДЊА

На основу текста *Геојонике* можемо да сазнамо доста о узгоју разних усева који су се гајили у Византији. Редактор *Геојонике* даје детаљне информације о томе како и где расту разни усеви, као и како да се повећа њихов принос.

У тексту *Геојонике* описана је примена техника које су се користиле за природно побољшање квалитета земљишта кроз употребу природних ђубрива. Тако сазнајемо да је потребно да се ђубрење ради на јесен. Тада је најбоље земљиште нађубрити крављим или коњским ђубривом. Један од начина помоћу ког се враћала изгубљена плодност земљишта био је паљевински систем. Земљиште предвиђено за сетву житарица добијало се тако што се шумски прекривач најпре крчио а потом палио. Након пожара земљу би прекрио дебео слој пепела. На овакав начин припремљено тле могло је да даје добар род неколико година ако се на њему саде житарице. Када се земљиште исцрпило земљорадници су га напуштали и

прелазили су да крче други део шума. На напуштеном земљишту остављало се да поново шума порасте. Ватра се правила уз помоћ металних кресива.

У земљорадњи се усавршава метод обраде земље преласком на вишепољни систем. Дуго је систем обрађивања земље био двопољни плодоред који су сачињавале житне културе, укључујући и сува сочива и угар.² Двопољни плодоред састојао се од два поља од којих је једно засејано, а друго лежи на угару. Недостатак оваквог начина обраде земље је што се за сетву користи само половина постојећих ораница. Тропољни плодоред је укључивао поделу обрадиве земље на три дела, три поља. Прве године се на једном делу сеје жито (пшеница, јечам или зоб), на другом делу окопавине, а на трећем делу се не ради ништа, него се оставља на угар. Следеће године на земљишту где се сеје жито, сеју се окопавине³, тамо где су биле окопавине тај део се ставља на угар, а на оном делу на ком претходне године није ништа сејано, сеје се жито. Треће и наредних година обрада земље врши се истим редом у истој смени култура. Примена тропољног плодорада знатно је допринела побољшању продуктивности тла [Симоновић 2003: 99–100].

У *Геојоници* су дате информације о темељном и поновљеном орању, урађеном с различитим пољопривредним оруђима (тешки и лаки плугови, лопате итд), који су коришћени у зависности од природе посла и особина земљишта. У 10. веку од оруђа и алата употребљавали су се двокрака мотика (грнокоп), лопата, нож, секира. Ови алати коришћени су пре свега за крчење и баштенске радове. Секире су имале двоструку улогу, служиле су као оруђе, али и као оружје. Од алата такође су се користили и ашови, грабуље, клинови и друго [Поповић 1988: 198].

Табела 1. Упоредни преглед појединих алата

<i>Земљораднички закон</i>	<i>Геојоника</i>
Плуг	Плугови (тешки и лаки)
Мотика	Мотика
Лопата	Лопата
Срп	Срп
Калемар	Калемар
Секира	Секира
Нож	Нож

Израдили: Аутори према текстовима из *Земљорадничког закона* и *Геојонике*.

Рало као ораћа справа познато је још од античких времена. Римљани су уместо рала почели да користе плуг. Између рала и плуга постоји разлика. Словенско рало било је састављено од једног стабла чији је корен при врху био заострен у виду куке. Покретањем рала оно је рило и донекле

² Ставити земљу на угар значи не обрађивати је те године.

³ Окопавине су културе које се обрађују мотиком: купус, пасуљ, репа итд.

разбацивало земљу. Током 7. века ралу се додаје на крају куке гвоздена лопатица која је добила назив раоник а на горњем делу стабла додаје се дршка за управљање. Приликом покретања рала земљорадник је користио вучну снагу животиње (стоке) [Каждан и Литварин 1998: 68]. Прелазак рала у плуг представља велики помак у погледу усавршавања метода обраде земље. Оваква врста плуга улазила је 12 цм у дубину земље [Bryer 2002: 107]. Постојала је и справа слична дрљачи која је служила за изравнавање и нивелисање терена.

Годишњи календар о раду у пољопривреди који се налази у *Геојоници* пружа доста информација које радикално мењају слику познату из других извора. Треба рећи да питања везана за ратарство нису довољно добро обрађена од стране редактора. Када се чита текст може се уочити да редактор фаворизује само оне сфере пољопривреде које је он лично проучавао и наравно описао их с више детаља. Међу ауторовим текстовима нема описа поступака који се примењују приликом орања, што указује на незаинтересованост за ову проблематику. Али, и поред тога добија се доста комплетна слика и о томе, мада с неким противречностима у вези са пољопривредним радовима, који се могу објаснити различитим климатским условима који су владали у провинцијама описаним у енциклопедији.

Дакле, према овом календару, у неким областима у јануару се врши ђубрење луцерке. Процес развоја семена зависи од сунчеве светлости и од тога да ли се ораница заоравала у октобру. У подручјима близу мора, због обиља заслањеног земљишта, најбоље је да се у то време предузму мере у циљу побољшања квалитета земљишта, и то орањем лаким плугом и сађењем пасуља и пшеничних мекиња.

У фебруару је потребно претходно припремити земљу за производњу летњих усева и то је најбоље учинити три месеца пре сејања пшенице. Исто тако, треба поступити и приликом садње сусама⁴ и конопље.

Главни послови плугом раде се у марту. На пример, у марту се оре за први род пшенице која је бела и дугуљаста и позната је као *александријска*. Истовремено, на земљишту с којег је раније уклоњена жетва житарица (пшеница), поново се сеје пшеница која се користи у производњи хлеба. Приликом радова у пољу у ратарству, током сетве коришћен је систем плодореда у комбинацији с другим пољопривредним културама. Као што смо већ истакли, овај метод је био познат и широко распрострањен у Византији.

У марту, као и у претходном месецу, сади се сусам и конопља. У *Геојоници* се такође помињу сетве проса и јечма, које се врше на одговарајућим земљиштима. Истовремено у марту сејана су поља с луцерком, и то у другом орању плугом.

У неким областима, у мају и јуну припремају се поља за нове усеве. Током ових месеци, према редактору *Геојонике*, треба припремити терен ђубрењем с природним ђубривом односно стајњаком, и то ако се сеју

⁴ Сусам води порекло из тропске Азије и јужне Африке. Припада породици махунарки. Од његовог семена се од античких времена справља уље, које се користи за исхрану и осветљење.

житарице. Биљку *вучјак*⁵ покосити до средине маја. Поље се оре плугом тек када се покоси *вучјак*. Много пажње редактор посвећује уништавању корова. У јуну се сеју и сточне траве (*џрахорица*). Након кошења одмах се предузимају мере да се од ливаде направи ораница и то орањем плугом. У том смислу, у *Геојоници* је написано следеће: „Ако се у земљи налази много корења, посеј на њој обрнику, покоси је у цвату, поори земљу како би покрио то што је пожњевено, затим посипај по њој ситно ђубриво и остави тако. После дванаест дана поново поори и посеј оно што се може посејати на тој земљи, додајући семењу малу количину сочива” (III, 10, 8–9) [Dalby 2011: 108]. У јуну почињу припреме за прву вршу: „Почев од девог дана пре јулских календи треба кренути са вршом зато што тих дана нема ни кише, нити росе” (III, 6, 8) [Dalby 2011: 108]. У јулу добро је: „преорати земљу са које су побране махунарке: одмах после жетве треба поорати земљу да се не осуши” (III, 10, 5) [Dalby 2011: 108]. Током лета до краја августа најбоље је обавити вршу житарица: „До девог дана пре септембарских календи обавићемо вршу зато што тих дана нема ни росе, ни кише” (III, 11, 9) [Dalby 2011: 108].

Од почетка јесени, односно од краја септембра, може се почети са сејањем биљке *вучјак*, посебно на сувом терену. Од тада почиње период погодан за сејање житарица, нарочито јечма, а затим и пшенице (III, 13, 9–10). Крајњи датум за сетву житарица према *Геојоници* је крај децембра (II, 14) [Dalby 2011: 81–82]. У овом дугом периоду, терен и климатски услови утичу на календарску различитост сетве на појединим сеоским газдинствима. У децембру се предузима читав низ радњи. Тако на пример: „У децембру се такође може садити винова лоза. У новембру и децембру је потребно, чим младо вино престане да превире, очистити га и истрљати пискавицом или чистим рукама нечистоћу и пену са грлића бокала. У децембру и новембру је добро садити младице свог дрвећа које рано цвета, а такође калемити дрвеће и сећи када је млад месец дрва за градњу. Треба такође окопати младу винову лозу, а нађубрити старију; није обавезно ђубрити младу. Пошто се уберу плодови, маслине треба на време резати зато што ће на младим изданцима род бити већи. Сада је право време да се окопају маслине и остало дрвеће и да се око слабијег дрвећа положи довољна количина козјег ђубрива или да се полије са 20 чаша талога од маслина. Сада је добро садити кестење и право је време да се сеју махунарке” (III, 15, 1–7) [Dalby 2011: 108].

Преглед најважнијих радова на пољу, с којима нас упознаје редактор, указује на присуство сложеног система ратарских култура, у чијој обради се користило релативно интензивно орање с коришћењем техника које су биле познате у античко време и средњем веку, а доприносиле су повећању приноса усева. Ратарство је у раном средњем веку имало екстензиван карактер. Током тог периода дошло је до напуштања метода који су важيلي у пољопривреди у време постојања Римског царства. Разлоге за то треба тражити у опадању становништва, земље је било много, а исцр-

⁵ *Вучјак* или *лупина* (*Lupinus polyphyllus*) гајио се још у старом Египту и старом Риму, углавном због семена које се користило за исхрану стоке.

пљена земља се остављала без обраде јер се могла обрађивати друга земља. Због оваквог начина обраде земље приноси су били мали.

Чак и с општим упознавањем с овим делом *Геојоники*, немогуће је не закључити да је описани систем обраде поља у супротности с оним што описује други познати извор битан за сагледавање пољопривреде Византије, односно *Земљораднички закон*, али и други извори настали у то време.

Можемо да поставимо питања: да ли је током два века, од настанка *Земљорадничког закона* до компилирања *Геојоники*, дошло до обogaћивања искустава, побољшања начина култивисања биљака, побољшања алата, побољшања у целини аграрне праксе? Да ли из горе наведеног треба да се закључи да је од времена када је донесен *Земљораднички закон* дошло до радикалних промена у области ратарства?

Земљораднички закон – *Nomos Georgikos* – представља законски текст настао највероватније у периоду између 7. и 8. века. Закон има 85 чланова. Они су поређани без икаквог правилног редоследа. Не постоји систем у распоређивању чланова. Од 1. па закључно са 22. чланом закон се бави земљорадњом. Он садржи одредбе везане за земљорадњу, сточарство, воћарство и виноградарство, шумарство, као и о правима везаним за приватну својину покретних и непокретних ствари. *Земљораднички закон* садржи доста одредби из области кривичног права које одговарају сеоским приликама. Тако се, на пример, говори о крађи стоке, о штети коју начини стока, о оштећењу воћњака, о разним врстама и висини глоба које се плаћају за аграрне штете, као и о телесним казнама – шибању и одсецању руке итд. [Симоновић 2007: 35–39].

На примеру крчења земљишта можемо да приметимо да је дошло до промена у начину обрађивања поља. Као што смо нагласили, *Земљораднички закон* садржи низ одредби које регулишу свакодневни живот сељака и њихове односе. Закон регулише нова насеља настала колонизацијом опустошене земље. Та нова насеља су се вероватно налазила у шумовитим пределима, јер се помиње крчење шума, обрађивање ледина и напади дивљих звери на сеоска стада [Острогорски 1969а: 149].

Неколико чланова закона обрађује питање крчења шума. Члан 17 дозвољава могућност да земљорадник уђе и обрађује туђу пошумљену земљу. Он по закону има право да са такве земље узима плодове три године, а после да је врати власнику [Медведев 1984: 153–154].

С друге стране, члан 20, напротив, истиче следеће: „Тко сече туђу шуму без знања њезина господара те обрађује и сеје, нека нема ништа од природа” [Margetić 1982: 89]. Можемо да закључимо да се по члану 17 крчење туђе шуме може обавити уз дозволу власника, а по члану 20 без дозволе. Према мишљењу Маргетића, који покушава да протумачи став законодавца, по члану 17 дозвољено је крчење шуме јер је у питању шума слабијег квалитета (шипражје), а по члану 20 није, јер је у питању права шума која има своје привредне вредности [Margetić 1982: 99].

Даљим читањем текста *Земљорадничког закона* може се приметити да се земљиште третира недовољно добро, користи се релативно мали

спектар биљних култура, оре се с веома примитивним обликом плуга који је нека врста рала. На основу увида у законски текст, нигде не можемо да нађемо да је примењивана било каква интензивна обрада поља, употреба природних ђубрива, припрема терена за дубоку садњу итд.

Неслагање између ова два византијска извора треба тражити у чињеници да се они баве потпуно различитим категоријама пољопривредних газдинстава. *Земљораднички закон*, како је утврђено у многим студијама и расправама, даје информације о сељацима који се баве пољопривредом у руралним областима. Закон карактерише велики број слободних сељака с правом слободног кретања. Многобројне одредбе закона прилагођене су заштити права сељака везаних за покретну и непокретну имовину. Постојање слободних сељака одређује историјску вредност закона, јер сведочи да је у периоду када је настао у Византијском царству постојао слој независних пољопривредника. Карактеристику привредног живота овог периода Царства обележавају мала независна сељачка имања [Острогорски 1969б: 65–66]. Истовремено, како смо већ рекли, закон одражава и карактеристике које указују да је земљиште о ком се говори било доста запостављено, или потпуно напуштено, односно није се користило у пољопривредној производњи.

С друге стране Геопонику пре свега карактерише пољопривредна производња на имањима у приватном поседу средњих или можда великих земљопоседника. У овом тексту редактор представља пољопривредне културе познате у приобалним областима Мале Азије, Тракије и непосредној околини Цариграда. Највећи број одредница у *Геојоници* везан је за те просторе, захваљујући томе што је редактор родом из Битиније⁶, и вероватно је живео у Цариграду.

Врло је вероватно да су велика имања била световна или манастирска, налазила су се у близини престонице и била предмет проучавања редактора *Геојонике*. Сматра се да су у наведеним областима извршена главна истраживања описана у овој енциклопедији.

ВИНОГРАДАРСТВО

Докази о побољшању економских прилика у 10. веку у Византији најбоље могу да се примете на примеру воћарства и виноградарства. Редактор посвећује доста пажње овој проблематици, дајући читаоцу много различитих информација, не само о свакодневном раду, већ и методама и средствима које се користе за побољшање сорти грожђа, за повећање приноса у виноградима, како да се припреми вино и како да се очува квалитет. Књиге *Геојонике* које се односе на ову проблематику имају много заједничког са старијим агрономским расправама из античких времена. Ми смо мишљења да редактор у овом делу врло често наводи лична искуства, као и праксу својих земљака, односно староседелаца из Битиније. Питањима виноградарства и производње вина редактор је посветио књиге IV–VII.

⁶ Битинија се спомиње у следећим главама: IV, 1, 3 и 14; IV, 3, 10; V, 2,10; V, 3, 1; V, 17, 3; V, 17, 4; V, 17, 5; V, 32, 2; V, 36, 3; VII, 18, 1; XIII, 5, 3; XX, 46, 3.

У првој књизи аутор описује различите сорте грожђа, а посебну пажњу посвећује грожђу које расте („пење се”) уз дрвеће. У даљем тексту доста простора дато је методама калемљења винове лозе. Сам редактор је више пута писао на ову тему, али и о калемљењу разних врста воћки.

У наредној књизи аутор детаљно разматра питања која се односе на гајење грожђа. Он пише о земљишту које јегодно за садњу, о расадницима, о њиховом уређењу, о климатским условима који погодују узгоју, о доброј берби, дубини и методама сађења итд. Посебну пажњу посветио је питању побољшања разних сорти грожђа. Поред читавог низа радова који се предузимају током гајења, попут окопавања винове лозе, орезивања итд, редактор даје и неке корисне савете о сузбијању штеточина. Посебну пажњу посвећује различитим биљним болестима, које својим негативним деловањем утичу на погоршање квалитета грожђа. У овој књизи може се наћи доста занимљивих савета у вези с третманом и лечењем винове лозе. Ту су и информације о садњи и обрађивању, о томе када треба брати грожђе, о заштити од штеточина, прављењу ограде, припремању сувог грожђа и о садњи трске у виноградима.

Припремама које се предузимају приликом бербе грожђа дата је посебна пажња у првих десет глава VI књиге. Редактор у овој књизи даје информације о преси за грожђе (муљачи), о уређењу винског подрума, о припреми бокала, њиховој изради и премазивању смолом, о припреми за бербу плодова, о томе како се врши цеђење грожђа, како се у бокале улива шира, шта чинити да се она не прелива, како имати ширу током целе године, како одредити да ли она садржи воду, које ће средство помоћи да она не прокисне и о гипсирању судова у које се смешта грожђе. Седма књига је у потпуности посвећена вину. Редактор је приликом писања ове књиге показао велико знање које се односи на припрему доброг вина. Дати су рецепти за производњу разних вина, с основним подацима о њима. Такође, дате су информације о лечењу уз помоћ вина, о дегустацији, о точењу и другим корисним стварима. Књига VIII садржи рецепте за разна медицинска вина, напитке с вином и разна сирћа [Dalby 2011: 149–183].

Треба поменути да се питањима виноградарства и винарства посвећује пуно пажње и у другим византијским изворима. Виноградарство и винарство представљају важну грану пољопривреде и заузимају значајно место у економији средњовековне Византије.

Доста пажње виноградарству и винарству посвећено је и у хагиографској литератури. Много информација може се наћи у *Земљорадничком закону*.⁷ Међутим, ниједан од познатих византијских извора за које знамо није посветио пажњу овој врсти пољопривредне производње, онако како је то урађено у *Геойоници*.

Књиге из *Геойоники* које се односе на виноградарство и винарство у многим својим деловима имају сличности с текстовима које су написали

⁷ Информације које се могу наћи у овом закону не односе се на начине производње, већ се углавном баве заштитом права својине. Виногради, воћњаци и вртови били су по правилу ограђени. *Земљораднички закон* дозвољавао је власнику земље на којој се налазио виноград, воћњак или врт да постави око свог земљишта опкоп или ограду.

римски агрономи. Поред навода римских редактора у овим главама *Геоионики* налазе се и информације које је у пракси на основу личног искуства стекао сâм редактор. Желимо да напоменемо да у области виноградарства постоје јасне индикације да је редактор обављао експерименте који су ишли у корист побољшања постојеће праксе у узгоју грожђа. Такође смо трамо да је редактор дао детаљне описе о примени ових искуства, али не само својих, него је пренео и искуства својих суседа.

ВОЋАРСТВО

Поред виноградарства омиљена тема редактора је и воћарство. О тој проблематици он пише с посебном пажњом. Притом показује велико познавање материје која се односи на садњу воћа. У *X* књизи у којој се налазе подаци о воћарству, редактор нас упознаје када треба садити разне врста дрвећа и које од њих постају квалитетније због калемљења у пресеку, а које због калемљења испод коре.

Што се тиче начина гајења воћака (сејањем семена, садњом садница, сађењем уз помоћ бочних изданака, односно такозваних положница, садњом калемљених стабала), редактор сматра да је најбоље објаснити сваки од тих начина, јер се различити начини користе за различите воћке. У излагањима у овој књизи редактор користи и изводе из дела других аутора, углавном античких агронома⁸, али пише и о личним искуствима. Информације о садњи сваке воћке комбиновао је у зависности од врсте дрвета. С великом пажњом и вештином редактор говори о начину садње и заштите палме, лимуна, дрвета пистаћа, брескве, јабуке, дуње, дрвета нара, крушке, мушмуле, шљиве, вишње, смокве, бадема, кестена, ораха итд.

Као и његови претходници из античких времена, редактор посвећује велику пажњу различитим начинима калемљења дрвећа. Глава о овој теми написана је с великом прецизношћу, што указује на вероватно добро практично знање аутора. Он разликује три начина калемљења, од којих

⁸ Списак аутора чији су цитати наведени у *Геоионици* прилично је велики. Порекло аутора је разнолико. Углавном су заступљени Грци, а за њима следе Римљани. У *Геоионици* се налазе наводи и Персијанаца Зороастера. Ако посматрамо ауторе римског порекла, можемо да уочимо да су поименице заступљени Варон, који се може сматрати за аграрног мислиоца и Вергилије који је песник [Rodgers 2011]. Поред њих јављају се и цитати других римских аутора попут Апулеја [Rodgers 1978]. У целини посматрано, текстове старијих аутора који су римског порекла преузимали су млађи аутори који су такође били римског порекла. У овом смислу разликујемо два правца преузимања текстова. Први правац започиње са преузимањем текстова од неримљана, као што су Маго из Картагине и Грк Псеудо Демокрит. Ова два аутора стварала су од 3. до 1. века пре нове ере. Њихово дело преузео је Плиније Старији у 1. веку нове ере. Од њега су текстове о пољопривреди преписивали и донекле разрађивали: Квинтилије, Апулеј и Аполоније, који су стварали у 2. веку. Другу грану започиње Колумела који је стварао у 2. веку. Његов рад директно преузима Гаригилије Мартијалис у 3. веку. Овај аутор преузима и радове Плинија Старијег и Квинтилија. Африкан, аутор из 3. века, такође преузима радове Квинтилија и Апулеја, али и радове Гаригилија Мартијалиса, а радове свих ових аутора у 4. веку преузима Виндоније Анатолије. Паладије, аутор из 5. века, преузима радове Виндонија Анатолија, Гаригилија Мартијалиса и Колумеле. На крају, аутори чија су дела послужила као извор за дело Касијана Баса, који је стварао у 6. веку, били су Виндоније Анатолије, Паладије и Дидим Млађи. Од ових аутора редактор *Геоионики* директно је преузимао текстове и директно их уносио [Simonović 2015: 15]

сваки треба да се користи зависно од природе стабла које се калемџу. Ова три начина калемљења су: калемљење у пресеку, калемљење под кору и калемљење клицама. Описи различитих начина калемљења воћака имају много сличности с радовима римских агронома. На првом месту то је Варон [Cato and Varro 1934: 283]. Редактор је и у овом делу *Геојоники* дао нека сопствена искуства: „Треба знати да је калемљење у пресеку добро обавити после јесење равнодневнице и пре зимског солстицијума, као и пошто почне да дува поветарац, тј. од 7. фебруара до летњег солстицијума” (X, 75, 20) [Dalby 2011: 227–228]. Липшицова сматра да ова књига представља највреднији текст у *Геојоници* [Липшиц 1960: 43].

У *Земљорадничком закону* помињу се воћњаци, као и засади смокава, али без ширег упознавања с проблематиком саме производње.

ПОВРТАРСТВО

Једна од најинтересантнијих књига *Геојоники* је књига XII, посвећена садњи поврћа и хортикултури [Dalby 2011: 246–267]. Та књига се у посебним главама бави месечним засадама поврћа које се производи у областима око Цариграда, али и у самом граду. Годишњи календар, дат у овој књизи, не може да се упореди ни с једним другим извором, он је у потпуности јединствен.

Значајно место у привреди Цариграда заузима баштованство. У ранијим временима показивало се велико интересовање за ову грану пољопривреде. Тако се у Јустинијановој новели 64 описују права и дужности колегија, који се бавио баштованством и хортикултуром [*Auth.* LXV; *Ep. Theod.* 64; *Ath.* 21, 1]. Неке информације доступне су у другим изворима, али су оне углавном наративног карактера. Међутим, овако састављена и систематски обрађена слика засађеног врта с различитим врстама поврћа које се узгаја, с временом и начином бриге за њих, не налази се ни у једном од познатих византијских извора овог периода.

Ова књига написана је с великим познавањем вештина које се користе у баштованству. Књига одаје упечатљив утисак о великом значају овог важног сектора урбане економије у 10. веку. Редактор нас упознаје са значајем башти у снабдевању становништва, јер су оне биле неопходне не само за исхрану, већ и за лечење разних болести (купус, лук, бели лук, салата итд.).

У наредним главама ове књиге дате су различите врсте информација које се односе на гајење поврћа. Као и обично, редактор и у овој књизи посвећује велику пажњу заштити биља од разних штеточина.

Редактор настоји да утиче на усавршавање постојећих познатих метода у производњи поврћа. У књизи се наводи које су обавезе које треба предузети у сетви различитих врста баштенског поврћа, као и шта треба садити и сејати сваког месеца, како направити савршену башту и шта треба урадити да поврће буде квалитетно.

Најдетаљнију студију ове књиге урадио је професор Јохан Кодер [Koder 1993]. Он је посветио пажњу снабдевању Цариграда свежим поврћем.

Прво, истиче да постоји веома мало византијских извора у којима могу да се нађу подаци о поврћу и, друго, византолози су углавном сконцентрисани на проблеме који се односе на снабдевање града хлебом [Koder 1993: 17]. Он с правом истиче да је узгајање поврћа било могуће само ако се оно налазило у близини потрошача. На примеру Цариграда он је израчунао да простор између два бедема има око 12 или 15 квадратних километара и био је довољан да нахрани око 300.000 људи [Koder 1993: 71 (табла 84)].

ВРТЛАРСТВО И ХОРТИКУЛТУРА

Редактор у текстовима који се односе на питања везана за структуру врта сугерише да је садња дрвећа у врту пожељна и да није у супротности с естетским принципом. Он даље у тексту истиче како је потребно све урадити да би се осигурало да слабије биљке у врту не буду потиснуте од јачих. За редактора је важно да сви простори између дрвећа буду искоришћени за садњу цвећа: ружа, љиљана, љубичице, шафрана и другог цвећа, које је лепог изгледа и мириса и које је корисно за пчеле.

У XI књизи пажња је посвећена и садњи зимзеленог дрвећа, као и цвећу. У овој књизи налазе се подаци о дрвећу од којег се плету венчићи, о зимзеленом дрвећу, садњи ружа, љиљана, љубичица и другог мирисног цвећа. Централни делови књиге садрже текстове који се односе на садњу зимзеленог дрвећа (чемпрес, бор, мирта, итд.). Посебно су занимљиви наводи о томе које способности има ива у сузбијању сексуалних жеља и плодности [Guignard 2012: 155–158]. „Демокрит каже да се стока тови ако се у храну дода истуцано семе иве. Ако га попије човек, изгубиће плодност” (XI, 13, 2) [Dalby 2011: 239].

Детаљним увидом у текст ове књиге можемо приметити да га је саставио неко ко је или имао искуство у баштованству, или му је помагао искусни баштован, јер садржи доста стручних информација.

МАСЛИНАРСТВО

У јужним областима Византије било је развијено маслинарство. Редактор узгоју маслина и производњи маслиновог уља посвећује пажњу у књизи IX. Употреба маслиновог уља била је најраспрострањенија. Слободно се може рећи да се исхрана становништва Византије заснивала на три основна елемента: хлеб, вино и маслиново уље. Произлази да је маслиново уље представљало важан елемент у исхрани становништва. Поднебље и не превише компликован начин производње маслина и маслиновог уља довели су до његове велике употребе. Осим за исхрану, маслиново уље је употребљавано и у припреми различитих лековитих напитака. Редактор и његови претходници агрономи из античких времена посвећивали су велику пажњу овој грани пољопривреде. Књига је према садржају подељена на два дела. У првом, један број глава бави се питањима садње, узгоју и побољшању квалитета маслина. Пружају се информације о садницама, дају се савети о лечењу болесних и слабих стабала маслине.

Други део односи се на проблематику производње уља. Редактор даје неколико рецепата за справљање и пречишћавање уља, а наводи и неколико метода за производњу јефтинијих врста уља. С друге стране у Земљорадничком закону не говори се о гајењу маслина и о производњи маслиновог уља. Разлог за то треба тражити у претпоставци да је закон настао на територији с новим становништвом, које још није почело да гаји маслинова стабла. Све то упућује да се ради о простору Балкана, на које је дошло ново словенско становништво, које се населило у близини неког великог византијског центра. Тај центар је највероватније био Солун.

СТОЧАРСТВО

Један од најважнијих сектора пољопривредне производње поред земљорадње представља сточарство. Из анализа у Земљорадничком закону, које су урађене у неким ранијим студијама, као и из других извора, може се закључити да се велика пажња поклањала овој важној грани пољопривреде [Ashburner 1910: 85–108; Липшиц 1951; Медведев 1984].

Говеда су се користила углавном приликом орања поља, а доказе за ову тврдњу налазимо у *Геојоници* (у главама које се баве радовима у пољу). Сличне информације могу да се нађу и у другим писаним изворима, као и минијатурама, где смо пронашли слике земљорадника како ору с плуговима које вуку волови. Узгој стоке био је важан због производње меса и млечних производа. Млекарство је детаљно описано у *Геојоници*. У овом знаменитом тексту дате су информације о производњи и потрошњи млека, сира и маслаца. За разлику од маслиновог уља, маслац се далеко мање користио у свакодневном животу

Узгоју и бризи за крупну рогату стоку посвећена је XVII књига *Геојонике*. У тој књизи налазе се многе информације и савети за лечење стоке. Као и претходне, ова књига је тесно повезана са старијим искуствима, која потичу из антике [Georgoudi et Detienne 1990].

О узгоју коња говори књига XVI *Геојонике*. У Земљорадничком закону нигде се не помињу коњи, а с друге стране срећемо се стално са животињама као што су бикови, магарци, овце, свиње и пси [Симоновић 2003: 44]. Неки аутори сматрају да је *Земљораднички закон* био само допуна другим законима. Наводе да римско и византијско право често помињу коње у разним ситуацијама (на пример, у вези с најмом), те писац закона није сматрао да било шта треба да напише о коњима. За разлику од Земљорадничког закона који нигде не спомиње коње или узгој коња, *Геојоника* садржи низ информација на ову тему. Дати наводи преузети су од античких писаца, који пуно пажње посвећују разним болестима коња као и начинима њиховог лечења.

Коњи и мазге највише су се користили за војне потребе. Можда их зато *Земљораднички закон* не обрађује јер се он бави пре свега питањима везаним за пољопривреду. Сељаци који су имали коње били су у обавези према држави, односно вршили су дужност стратиота (војник-сељак). Они су били у привилегованијем положају од осталих сељака. Били су

повезани с војном службом, односно користили су коње и мазге. Овај одговор не објашњава у потпуности зашто закон не спомиње коње и мазге. Вероватно је да је у мирнодопским условима стратиота живео с осталим сељацима и ступао с њима у разне односе. Незамисливо је да се штета коју би причинио коњ или мазга пресуђивала на неки други начин од штете коју би причинила друга стока. Из тог разлога Маргетић сматра да је *Земљораднички закон* само допуна другим законима [Margetić 1982: 113–114].

Тешко је објаснити зашто закон не спомиње коње и мазге ни у једном од 39 чланова који се баве стоком и уопште домаћим животињама. Мало је вероватно да их није било на подручју за који је закон писан. Царство је било у непрекидним ратовима с разним народима и државама, а систем стратиота био је окосница одбране. Стратиоте не би могле да буду стратиоте без коња. Ипак, оставља се могућност да је држава у граничним деловима Царства формирала посебна села стратиота. Она су вероватно потпадала под војне прописе, а не под одредбе Земљорадничког закона. У унутрашњости Царства није било коња и мазги због евентуалних пљачкашких похода и могућности да се непријатељ домогне важног средства за вођење рата [Симоновић 2003: 44].

Табела 2. Упоредни преглед узгоја појединих врста стоке

<i>Земљораднички закон</i>	<i>Геојоника</i>
Узгој говеда	Узгој говеда
Узгој магараца	Узгој магараца
Не спомиње се гајење коња	Гајење коња
Узгој оваца	Узгој оваца и коза
Свиње	Узгој свиња
Гајење паса	Узгој паса
Не спомиње се гајење живине	Гајење живине
Гајење пчела	Гајење пчела
Производња млека	Производња млека
Не спомиње се производња меса	Производња меса

Израдили: Аутори према текстовима из Земљорадничког закона и *Геојонике*.

Селекција оваца, коза, производња млека, као и производња сира предмет је XVIII књиге *Геојонике* [Dalby 2011: 325–332]. Ту нас редактор упознаје с начинима шишања оваца и пише о производњи вуне. Што се тиче козије длаке, у овој књизи налазимо информације да се она употребљава у производњи ујади, која је коришћена у опреми за бродове. Редактор и у овој књизи посвећује пажњу лечењу животиња и упознаје нас с разним начинима лечења болесних животиња.

Другим животињама редактор посвећује и следећу књигу, чији се већи део односи на дивље и домаће животиње које се убијају због хране (зечеви, срне, свиње, дивље свиње). Посебним члановима *Земљораднички закон* строгим казнама штити псе чуваре од намерног наношења повреда

и кажњава починиоце тих дела.⁹ У *Геојоници* се на другачији начин посвећује пажња пастирским псима. Редактор препоручује унапред читав низ мера које треба предузети да би се заштитили пси од могућих напада, а које би могле да предузму дивље звери. У овој књизи, у даљем тексту можемо да пронађемо разне рецепте за прављење хране за псе, посебно за штенце, и упутства за бригу о њима, као и о мерама које треба предузети да би их заштитили од напада паразита и разних болести. Лечење разних болести детаљно је описано.

У XIV књизи *Геојонике* налазе се информације о голубовима, пернатим птицама, о њиховом храњењу и бризи о њима. Помињу се голубови, кокошке, гуске, патке, али и орлови, јастребови, грлице, препелице итд. [Dalby 2011: 281–295].

Као што је познато из Земљорадничког закона, али и других извора, значајно место у животу византијског села заузима гајење пчела. У византијским рукописним књигама често се наилази на слике кошница. Приређивач *Геојонике* пчеларству посвећује целу XV књигу [Dalby 2011: 296–307]. Упркос чињеници да има доста античког, али и средњовековног празноверја, која су описана у овој књизи, у другим деловима ове књиге ипак се налазе важне информације о бризи о пчелама, о производњи меда, као и његовим благотворним особина.

Борба против штетних животиња и инсеката обрађена је у XIII књизи *Геојонике*.

РИБАРСТВО

Последњу књигу *Геојонике* редактор посвећује рибама и риболову. Риба је била храна која се доста користила у исхрани већине становништва Царства. Риболов се стално помиње као једна од најразвијенијих грана пољопривреде у византијским изворима. Риба која се ловила у рекама и морима византијске државе била је једна од најомиљенијих и најприступачнијих намирница. У рибарству су били ангажовани и сиромашни, али и богати поседници, као што је био на пример Манастир Студион у Цариграду.

Међусобни односи између морепловаца, рибара и власника бродова били су регулисани Поморским законом. Поморски закон првенствено се бавио проблемима везаним за поморство и поморску трговину. Нека од ових решења везана за морепловство и поморску трговину преузета су

⁹ 75. Онај који отрује пса чувара стада, нека буде ишибан са сто шиба и плати двоструку вредност пса његовом власнику: ако пропадне стадо, онда убица нека надокнади сву штету, као кривац за угинуће пса чувара. Својства пса се морају вештачењем утврдити и ако је био пас који напада дивље звери – нека буде онако како је речено горе; ако је био обичан пас, који се свуда срећу, онда (нека плати) вредност пса – само.

76. Ако се кољу два пса и власник једног удари туђег мачем или батином или каменом, па он од тог ударца ослепи или угине или на други начин настрада, онда убица нека надокнади штету његовом власнику.

77. Ако неко има јаког пса, који напада на друге, па тог јаког пса нахушка на слабијег од њега, па се деси да неки пас буде повређен или цркне, онда нека надокнади штету његовом власнику и да добије дванаест шиба [Кандић 1977].

из Јустинијановог законодавства. У периоду раног средњег века долази до одступања у појединим решењима која се базирају на римском праву а примењују се у Поморском закону. Прилике које су важиле у раном средњем веку утицале су да закон одступи од неких традиционалних решења римског поморског права. Најбољи пример за то је принцип контрибуције који је у римском праву примењиван само у случају *iactusa*, а у византијском праву он се проширује и на друге случајеве као што су судар, бродолом, штете од гусара, штете настале од грома итд. [Pezelj 2006: 85].

Као што смо већ рекли, XX књига *Геојонике* углавном садржи информације о различитим врстама риба и о специфичностима мамаца који се користе у риболову. Списак имена риба могао би да да детаљнију слику које врсте су највише ловљене. Нажалост, редактор не даје никакве детаље о врстама риба, под претпоставком да је очигледно да су све ове врсте биле познате читаоцима. Стога, само мали број назива риба може бити одређен. Значајан део имена риба наведених у овој књизи не налази се у речнику грчког језика, било античком или модерном.

ЗАКЉУЧАК

Пољопривредна производња за време Римског царства ушла је у фазу када долази до све веће рационализације рада. Под рационализацијом рада подразумевамо најцелисходнију организацију производног процеса рада. У пољопривреди средство за рад представљају алати а предмет рада су земљиште, пољопривредне културе, домаће животиње. Алатама рукује човек. Ефекат рада уз употребу алата зависи од њиховог рационалног коришћења. Технике примењиване у пољопривредној производњи стално су усавршаване. Аграрна техника која се користила у овом периоду развила се до високог степена. Дошло је до примене наводњавања, ђубрења тла, одабирање племенитих врста итд. Од 3. века долази до застоја у развоју пољопривреде. Овај период карактерише стагнација и опадање, а на многим територијама Царства долази и до потпуног престанка пољопривредне производње. Прве назнаке консолидације у пољопривредној производњи почињу да се називу с почетком 8. века. Поновни раст пољопривредне производње почиње да се примећује тек од 9. века.

Стање у Византијској пољопривреди у периоду од 8. до 10. века можемо да пратимо на основу малобројних извора који су остали сачувани до данашњих дана. То су пре свега *Земљораднички закон* и *Геојоника*. Текстови у *Земљорадничком закону* односе се углавном на законску регулативу и на обичајно право. На основу тога можемо да кажемо да се овај извор не бави у довољној мери питањима која се односе на пољопривреду производњу. На основу тога можемо да закључимо да је *Земљораднички закон* извор који има само делимичан утицај на сагледавање прилика у византијској пољопривреди, управо из разлога што се из самог текста закона не може стећи свеобухватна слика стања у пољопривреди Византије.

С друге стране, текстови у *Геојоници* углавном се баве проучавањем византијске пољопривреде (ратарство, виноградарство, воћарство, повртар-

ство, сточарство, пчеларство, рибарство итд.) у целини. Због свеобухватности, *Геоџоника* је важно дело из ког се може пратити развој византијске пољопривреде. С ове временске дистанце можемо да кажемо да *Геоџоника* представља научно истраживање, које се односило на приказ тренутног стања пољопривредне производње с додатком сублимираног, до тада познатог знања, и с применом личних искустава самог редактора, која су дата кроз цео текст, а која садрже разне предлоге за побољшање производње. Значај *Геоџонике* огледа се и у томе што на основу редакторових текстова можемо да пратимо шта се променило у византијској пољопривредној пракси до 10. века у односу на античка времена.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део истраживања на пројекту Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру дунавског региона (број 46006) који је финансирао Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Липшиц, Елена Эммануиловна (1951). *Земледельческий закон Византии, Сборник документов по социально-экономической истории Византии*. М., Изд. АН СССР, Москва–Ленинград.
- Липшиц, Елена Эммануиловна (1960). *Геопоники: Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*, Введение перевод с греческого и комментарий, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград.
- Медведев, Игорь Павлович (1984). *Византийский земледельческий закон*, Ленинград: Наука.
- Ashburner, Walter (1910). The farmer's law. *The Journal of Hellenic Studies*, 30(1): 85–108. *Auth.* LXV; *Ep. Theod.* 64; *Ath.* 21, 1; *Iul. const.* LVIII. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Corpus/Nov64.htm>
- Cato and Varro (1934). *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper and Harrison Boyd Ash, Loeb Classical Library 283.
- Dalby, Andrew (2011). *Geoponika: Farm Work – A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*. Prospect Books.
- Margetić, Lujo (1982). *Zemljoradnički zakon (Nomos georgikos)*, *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci*, 3: 85–122.

Литература

- Каждан, Александр Петрович и Геннадий Григорьевич Литварин (1998). *Очерки истории Византии и южных Славян*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кандић, Љубица (1977). *Одабрани извори из ошћине историје државе и њива*, Београд: Савремена администрација.
- Максимовић, Љубомир (2001). Тематски војници у византијском друштву – прилог новом процењивању проблема. *Зборник радова Визанџолошког инстџиџуџа*, (39): 29–30.

- Острогорски, Георгије (1969а). *Историја Византије*, Београд: Просвета.
- Острогорски, Георгије (1969б). *Привреда и друштво у Византијском царству*, Београд: Просвета.
- Поповић, Ивана (1988). *Античко оруђе од ѓвожђа у Србији*, Београд: Народни музеј.
- Симоновић, Зоран Д. (2003). *Византија и Србија: економски односи и утицаји*. Ниш: Градина, 99–100.
- Симоновић Зоран Д. (2007). *Економска историја византијских владара*, Економика и Свен, 35–39.
- Симоновић Зоран, (2016). Геопоника – дело анонимног редактора, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 159–160: 797–813.
- Brubaker, Leslie and John Haldon (2011). *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: a History*. Cambridge University Press.
- Bryer, Anthony (2002). *The means of agricultural production: muscle and tools. The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Georgoudi, Stella and Marcel Detienne (1990). *Des chevaux et des boeufs dans le monde grec (Réalités et représentations animalières à partir des livres XVI et XVII des Géoponiques)*, Paris–Athènes, Daedalus (Diffusion De Boccard).
- Guignard, Christophe (2009). *Sources et constitution des Géoponiques à la lumière des versions orientales d'Anatolius de Béryste et de Cassianus Bassus*. Wallraff et Mecella, 243–344.
- Guignard, Christophe (2012). Un passage de Méthode d'Olympe parmi des extraits agricoles. *Augustinianum*, 52(1): 155–158.
- Harvey, Alan (2002). *Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200*, Cambridge University Press.
- Koder, Johannes (1993). *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika*, Wien.
- Pezelj, Vilma (2006). Pomorske havarije u dalmatinskom statutarnom pravu, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 1: 83–104.
- Rodgers, Robert H. (1978). The Apuleius of the “Geoponica”. *California Studies in Classical Antiquity*, 11: 197–207.
- Rodgers, Robert H. (2011). Varro and Virgil in the Geoponica. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19(3): 277–285.
- Simonović, Zoran; Aleksandar Đurić i Aleksandar Kostić (2015). Tarantinosovi tekstovi koji su sačuvani u Paladijevom delu „Radovi u poljoprivredi” i u Poljoprivrednoj enciklopediji – Geoponici. *Ekonomika*, 61(4): 11–20.
- Teall, John L. (1971). The Byzantine agricultural tradition. *Dumbarton Oaks Papers*, 25: 33–59.

AGRICULTURAL PRACTICE IN BYZANTIUM FROM
THE *FARMER'S LAW* TO *GEOPONIKA*

by

ZORAN D. SIMONOVIĆ
zoki@medianis.net

BRANKO MIHAILOVIĆ
brankomih@neobee.net

Institute of Agricultural Economics
Volgina 15, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The paper discusses the two most famous Byzantine sources in agriculture: the *Farmer's Law* and *Geoponika* (an encyclopedia of agriculture). Based on these two sources, covering the period from the VIII to X century, the authors attempted to discover whether there were changes in the Byzantine agricultural practice. In the analysis given in the paper, it can be noted that the texts in the *Farmer's Law* mainly refer to legal regulation and customary law. On this basis, the authors believe that this source does not deal adequately with issues related to agriculture production. On the other hand, the encyclopedia of agriculture, *Geoponika*, is in some way a scientific research, which in the first place contains an overview of the situation in agricultural practice, with a significant addition in the form of sublimation of the then known knowledge. Of special importance are the personal experiences of the editor himself, given throughout the text, consisting of various suggestions for improving the production. The authors believe that the significance of *Geoponika* lies in the fact that changes in Byzantine agricultural practice can be followed on the basis of the editor's texts.

KEYWORDS: economy, agricultural practices, production, *Farmer's Law*, *Geoponika*

ПРОМЕНЕ У ЖИВОТНОЈ СРЕДИНИ И ЕКОЛОШКЕ МИГРАЦИЈЕ

АЛЕКСАНДРА ЉУШТИНА

Криминалистичко-полицијска академија
Цара Душана, 196, Београд, Србија
aleksandra.ljustina@kpa.edu.rs

САЖЕТАК: Аутор полази од чињенице да су миграције једна од најстаријих и највише примењиваних стратегија у решавању негативних друштвених проблема. Бројни разлози су условљавали миграције становништва, како у прошлости, тако и данас. Један од узрока су и промене у животnoj средини које негативно утичу на живот становништва. Промене у животnoj средини све чешће се јављају као покретач нових видова миграционих токова – еколошких миграција. У раду се кроз концептуални оквир еколошких миграција анализирају основна питања: еколошки мигранти и узроци еколошких миграција. Миграција становништва је друштвени феномен који је популацијски веома тешко предвидети. Међутим, због нарушавања еколошке равнотеже услед антропогених промена, које се манифестују глобалним размерама и кумулативним последицама поремећаја, може се очекивати пораст еколошких миграција у наредном периоду. У раду се разматра одговор савременог друштва на изазове еколошких миграција кроз активности усмерене на управљање еколошким миграцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: животна средина, миграције, становништво, еколошке миграције, климатске промене

Све своје са собом носим.
Omnia mea mecum porto.
Бијас¹

Историја људског друштва обележена је бројним миграцијама становништва. Међутим, научна истраживања ове појаве јављају се тек у 19. веку. Равенштајн [Ravenstein 1885: 167–235] међу првима покушава на научним основама утврдити законитост миграција. Сагледавање законитости њиховог процеса веома је сложено и слојевито и подразумева праћење

¹ Латинизована изрека филозофа Бијаса, једног од седам старогрчких мудраца.

људских кретања услед спољних покретачких фактора, личних разлога и друштвених околности, а дубоко задира у психолошке, политичке, верске, културолошке, социо-економске и бројне друге околности. Поред покретачких фактора, на миграције утичу и привлачни фактори који се огледају у томе да одређен простор постане пожељан за живот (политичка стабилност, могућност запослења, плодно тле, мањи ризик од природних катастрофа и бројни други разлози).

Миграције становништва су мултидисциплинарно подручје истраживања. Теоријско-методолошки приступи миграцијама различитих научних области подразумевају специфичне научне приступе, имајући у виду историјске, друштвено-политичке и културолошке прилике у којима се миграције одвијају. Међутим, највећи број истраживања миграција у концептуалној основи има две димензије: *време и њросћор*. Миграција је догађај у времену везан за одређени географски простор. Разлике у теоријским приступима миграцијама постоје због различитих метода истраживања миграција, а то неминовно доводи и до различитих тумачења. Такође, јављају се потешкоће у теоријском уопштавању миграција. Оно је фрагментирано због недостатка потпуних и поузданих статистичких података о мигрантима, мигрантским токовима и бројним другим факторима (потисни и привлачни фактори). Међутим, свако уопштавање миграција без обзира да ли је временски или на други начин условљено, не одређује у потпуној мери узроке који доводе до миграције. На миграције, као и на многе друге демографске феномене, утичу бројни узроци који понекад и нису директно уочљиви, односно не доводе се увек у директну везу са миграцијама. У савременим друштвеним околностима поред социо-економских, демографских и низа других тзв. традиционалних узрока миграција појављују се и *еколошки*. Еколошки узроци миграција долазе из животне средине. Наиме, животна средина услед природних и/или антропогених промена у одређеним ситуацијама постаје неподобна за живот и становништво је присиљено на кретање. Миграције становништва услед негативних промена у животној средини намећу научницима, хуманистима и еколозима потребу да се препозна и дефинише нова категорија миграната – *еколошки мигранћи*. Међутим, између истраживача који проучавају еколошки индуковане миграције не постоји консензус о њиховом узроку и обиму. Поједини сматрају да животна средина није узрок миграција, већ је само контекстуални фактор у одлуци за мигрирање [El-Hinnawi 1985; Jacobson 1988; Myers and Kent 1995; Westing 1992], док други (тзв. максималисти) сматрају да су услови у животној средини у одређеним ситуацијама директан узрок миграција [Suhrke 1994: 7].

РАЗВОЈ КОНЦЕПТУАЛНОГ ОКВИРА ЕКОЛОШКИХ МИГРАЦИЈА

У основи свих миграција увек је питање како реаговати на негативне околности: да ли се препустити последицама негативних догађаја или миграцијом настојати одговорити на њих. Савремене друштвене околности

све чешће намећу потребу за разматрањем данашњих миграција насталих услед промена у животној средини, које се испољавају у виду деградације животне средине. Животна средина је основа за живот становништва, а деградацијом нарушава се њен квалитет и постаје непогодна за живот, па за последицу имамо мигрирање становништва. Међутим, поставља се питање статуса тих особа – да ли су то еколошки мигранти или еколошке избеглице? Како у савременим околностима третирати такво становништво? [Morrissety 2011 47–86].

Када су у питању миграције, где се као покретач јављају негативне промене у животној средини, оне су најчешће условљене дуготрајном деградацијом животне средине и *иосѝоји моџућносѝи избора одлука* везаних за миграцију. Због тога је миграција вољна одлука. Међутим, уколико је дошло до промена у животној средини које су најчешће акутног порекла, и *не иосѝоји моџућносѝи избора одлука* везаних за миграцију, користи се термин *избеџлице*.

У литератури која се бави еколошким миграцијама примећује се недоследност у употреби појмова *еколошки миџранѝи* и/или *еколошке избеџлице*. Ови појмови често се поистовећују. Префикс *еколошки* сугерише да постоји одређена узрочно-последична веза између негативних промена у животној средини и миграција, односно избеглиштва, али ови појмови нису синоними. Семантичке расправе у тумачењу појмова везаних за еколошке миграције, концептуалне су природе. Уколико услед *наџлих* негативних промена у животној средини дође до *дирекѝноџ уџроџавања* здравља и живота људи, те је услед тога становништво *и́рисиљено* да промени место живљења и *нема моџућносѝи доношења одлука* (да ли и када да напусти место живљења), то се безусловно може односити на категорију избеглица. Еколошке избеглице су људи који су присиљени да напусте своја традиционална станишта због деградације животне средине која угрожава њихове животе [El Hinnawi 1995: 4]. Ту се под деградацијом животне средине подразумевају како природне тако и антропогене промене у животној средини, а основно обележје је да животна средина постаје неподобна по људски живот. „Еколошке избеглице су особе које не могу обезбедити езистенцију у свом традиционалном станишту због деградације животне средине, *немају алѝернаѝиву* осим да напусте своје станиште трајно или привремено” [Myers and Kent 1995: 14]. Међутим, према званичној дефиницији у међународном праву (Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees) под избеглицама се подразумевају *само особе које су и́ринућене да миџрирају услед сѝраха од и́роџона збоџ расе, националносѝи, и́риѝадносѝи одрећеној друшѝивној џруѝи или и́олиѝиѝкој оѝцији*. Та дефиниција не уважава бег, односно мигрирање због негативних промена у животној средини. Међународноправни статус људи који су услед директног негативног утицаја животне средине на њихово здравље и живот присиљени да напусте своје домове – тренутно је нејасан и изазива расправу. Наиме, они тренутно немају међународни статус избеглица и тешко да ће бити сматрани као такви у ближој будућности [Bauer 2010: 12].

Уколико је човек *добровољно* решио да промени место живљења због *дуготрајне* деградације животне средине, која *директно не угрожава* његово здравље и живот и *има могућности доношења одлука* (да ли и када да напусти место живљења) коректније је користити термин *еколошки мигрант*. При покушају дефинисања појма *еколошка миграција* наилази се на један од главних проблема – непостојање општеприхваћене међународне дефиниције. То је више од обичног теоријског проблема јер успостављање дефиниције јесте срж нове области истраживања (еколошких миграција) у савременим миграционим токовима, у оквиру ширих миграционих студија. Богатство термина који се користе да именују миграције повезане са деградацијом животне средине, као што су: *еколошки мигранти*, *мигранти животне средине*, *климатски мигранти* и сл. сведоче о недостатку међународног и научног консензуса. У одсуству међународно договорене дефиниције, Међународна организација за миграције (International Organization for Migration – ИОМ) усвојила је 2007. радну дефиницију која дефинише еколошке мигранте. Еколошки мигранти су појединци или групе људи који су због прогресивних промена у животном окружењу, које негативно утичу на њихове животе или животне услове, приморани да напусте своје домове. Одабрали су да то учине привремено или трајно, мигрирајући у оквиру своје земље или ван ње [*Migration and the Environment* 2007: 1].

УЗРОЦИ ЕКОЛОШКИХ МИГРАЦИЈА

Разумети миграције првенствено значи проучавати елементе нестабилности који доводе до њих. Историјски подаци и археолошки налази указују да су покретачки фактори миграција становништва поред друштвених разлога често били и еколошки фактори. Наиме, реакција на погоршање стања у животном окружењу може да буде у виду конкретне акције у циљу поправљања стања у животној средини или миграција. Савремени еколошки проблеми који доводе до негативних промена у животној средини, неретко узрокују миграције становништва. Адгер и сарадници [Adger et al. 2001: 683] идентификују главне дискурсе у вези са четири глобална еколошка проблема: дефорестација, дезертификација, губитак биодиверзитета и климатске промене. Узроке еколошких миграција није лако одредити, наиме понекад их није лако издиференцирати у односу на друге друштвене факторе који узрокују миграцију. Лонерган [Lonergan 1998] издваја пет еколошких фактора који могу довести до миграција: природне катастрофе, развојне пројекте друштва који укључују промене животне средине, прогресивну еволуцију животне средине, индустријске удесе и промене у животној средини које су настале као последица ратних сукоба. Поједини аутори базирају се на три основна узрока еколошких миграција. Тако Бејтс [Bates 2002] издваја еколошке миграције изазване катастрофама, експропријацијом животне средине и постепеним трајним погоршањем услова у животној средини. Ел-Хинави [El-Hinnawi 1985] класификује еколошке мигранте кроз три основна узрока миграција,

али иде и корак даље по питању класификација миграција. На основи узрока миграција одређује и дужину временског периода миграционог процеса и тако издваја: привремено расељено становништво услед природног еколошког стреса, односно катастрофа (земљотреси, циклони, поплаве и сл.); трајно исељено становништво због промена у животној средини условљених развојним пројектима друштва (изградња брана, саобраћајница, ширење индустријских копова и сл.) и трајно исељено становништво услед негативних промена у животној средини и немогућности да се обезбеде основни животни услови и потребе становништва (нпр. несташица воде за пиће, чести и дуги сушни период, честе поплаве и одрони земљишта и сл.).

Класификацију еколошких миграција могуће је извршити према више критеријума везаних за негативне промене у животној средини и то према: *поруку промена* у животној средини (природне или техничко-технолошке); *дужини трајања* поремећаја у животној средини (акутно или постепено); и *одлуци о миграцији* (вољно или невољно). Класификацијом еколошких миграција утврђују се сличности и разлике у миграционим токовима. Најзаступљенија је класификација еколошких миграција по пореклу негативних промена у животној средини, насталих услед: катастрофа (природних или техничко-технолошких); промена изазваних урбанизацијом и индустријализацијом (развојни пројекти друштва) и негативних постепених промена у животној средини (климатских промена).

Промене у животној средини изазване катастрофама (природног или техничко-технолошког карактера)

Кроз историју људског друштва природне катастрофе (земљотреси, урагани, поплаве, вулканске ерупције и сл.) наносиле су несавладиве последице по друштво (нпр. трагичне последице по антички град Помпеју услед ерупције вулкана Везув). Катастрофе су покретач миграција становништва. У принципу, ова врста „поремећаја” у животној средини није предвидива, или је тешко предвидива и углавном производи краткорочне еколошке миграције из географски ограниченог простора.²

Негативне промене у животној средини изазване природним катастрофама често су веома разорне, али су привременог карактера са ефектима који се могу отклонити, односно с могућношћу повратка расељеног становништва у релативно кратком року. Међутим, у неким случајевима промене у животној средини, настале услед природних катастрофа, постају основа за урбанистичко-грађевинске промене у животној средини, и тада миграције становништва добијају трајни карактер.³ У савременим

² Територија Србије је у мају 2014. године била захваћена поплавама, нарочито подручје Општине Обреновац које је најинтезивније било захваћено поплавама, услед чега је одређени број становника привремено морао да напусти своје домове.

³ Тако је, на пример, настало Заовојско језеро у југоисточној Србији. Услед великих количина падавина и отапања снега у фебруару 1963, дошло је до појаве клизишта када се у корито реке Височице сурвало око 240.000 м³ земље, те је дошло до стварања природне

условима живота и рада, климатске промене у значајној мери утичу на настанак елементарних непогода и природних катастрофа, те су стога и покретачи еколошких миграција, нарочито у земљама у развоју јер су оне рањивије на климатске промене. Утицај природних катастрофа на миграције становништва у директној је вези с географским положајем земље и врстом природне катастрофе [Drabo and Mbaye 2011]. Техничко-технолошке катастрофе као акутни поремећаји у животној средини, изазвани антропогеним активностима, изузетно су деструктивне по животну средину и имају потенцијал да изазову масовне миграције становништва. Несумњиво најтипичнији пример једне такве техничко-технолошке катастрофе и њених последица по животну средину је нуклеарна катастрофа у Чернобиљу (Украјина), која се десила априла 1986.

Промене у животној средини изазване савременом индустријализацијом и урбанизацијом

Развојни пројекти друштва у одређеним ситуацијама узрокују миграције становништва. Наиме, уколико је планирано коришћење земљишта неспојиво с континуираним боравком становништва на том простору врши се пресељење становништва. Антропогене активности мењају животну средину, те се услед тога намерно измешта циљана популација, а у већини случајева то је аутохтоно локално становништво. Промене у животној средини изазване савременом индустријализацијом и урбанизацијом најчешће се испољавају кроз изградњу хидроелектрана (нпр. Хидроелектрана Ђердап), изградњу саобраћајница, проширење копова рудника (нпр. Колубара) и сл. Широм света присутни су бројни примери миграција становништва услед развојних пројеката друштва. Овај вид пресељења становништва испланиран је од стране државе и остварује се на основу преговора и договора у оквиру законских прописа између локалног становништва и државе (експропријација земљишта).

Деградациони процеси у животној средини услед климатских промена

Промене у животној средини узроковане климатским променама остављају могућност одлучивања *када, где, и како* мигрирати. Тако МакЛеман [McLeman 2008: 1–18] наводи нпр. да је пораст нивоа мора (услед климатских промена) дугорочан процес и он оставља могућност прилагођавања становништва на ту околност, а то првенствено зависи од социјално-економског стања становништва погођеног подручја.

Ефекти постепених негативних промена у животној средини најчешће се рефлектују на локалну економију. Становништво земаља у развоју директно зависи од локалних екосистема. Оно је и најрањивије од стране свих деградационих процеса у животној средини и зато је принуђено да

бране. Природна брана је потом искоришћена за изградњу бране за хидроелектрану „Пирот“. Изградњом бране, територија села Завој је потопљена, а становништво је трајно исељено.

мигрира. Тај индиректно-узрочни процес ствара тешкоће у одређивању узрока миграција и проблеме у разграничавању еколошких од економских миграционих токова. Управо због тога се предлаже термин *екомигранти* [Zolberg and Benda 2001: 42–62], где би се под префиксом *еко* подразумевали како *еколошки*, тако и *економски* мигранти. Климатске промене могу индуковати миграције на четири начина: интензивирањем природних катастрофа, појавом честих суша и нестацицом воде, порастом нивоа мора и друштвеним тензијама услед претензија на природне ресурсе, што може довести до сукоба и условити миграције [Laczko and Aghazarm 2009: 13].

Будућност је неизвесна, али се с великом извесношћу у перспективи развоја модерног друштва у обзир мора узети фактор животне средине. Климатске промене мењају образац човекове интеракције са животном средином, те ће услед климатских промена неки делови планете постати „тачке протеривања” становништва, будући да ће због негативних промена у животној средини доћи до миграције становништва. Тешко је проценити обиме еколошки индукованих миграција. Међутим, „мере заштите становништва од последица климатских промена могу смањити потребу да се мигрира. Чак и пораст нивоа мора може бити делимично контролисан подизањем насипа у угроженим зонама. Тачан број оних који ће бити расељени или бити приморани да мигрирају зависиће од нивоа инвестиција, планирања и ресурса [Piguet 2008: 8]”.

УПРАВЉАЊЕ ЕКОЛОШКИМ МИГРАЦИЈАМА

Право на слободу кретања једно је од основних људских права које је гарантовано међународним актима, у првом реду Општом декларацијом о правима човека, као и највишим државним актима. Међутим, миграције становништва могу имати различите последице по друштва и управо због тога је потребно да друштво, почевши од државних заједница, до међународних организација, предузме активности у регулисању миграција.

Управљање еколошким миграцијама изазваним негативним променама у животној средини може се разматрати кроз неколико „фаза” миграције: превенција миграција; доношење одлуке или/и принуда на миграцију; акт миграције; ублажавање последица миграције и интеграција миграната у ново друштвено окружење или повратак.

Примарне активности у регулисању еколошких миграција изазваних негативним променама у животној средини усмерене су на отклањање узрока који доводе до еколошких миграција. Тако нпр. уколико су миграције условљене климатским променама, регулисање овог вида еколошких миграција усмерено је на спречавање климатских промена и адаптацију на климатске промене. Спречавање климатских промена могуће је кроз контролу антропогених активности које доводе до климатских промена. Према четвртном извештају Међународног панела о климатским променама [Climate Change 2007], загревање климатског система је с вероватноћом од 90% последица антропогених активности. У петом извештају Међународног панела за климатске промене [Climate Change 2014] наводи се да

су ефекти климатских промена, без изузетака, присутни на свим континентима и свим океанима. Миграције се понекад, нажалост, јављају као стратегија преживљавања, нарочито при акутним поремећајима у животној средини изазваним климатским променама. Тако нпр. Вокер [Walker 2014: 14] наводи да су поплаве у Пакистану 2010. захватиле 20% територије Пакистана и имале утицај на 20 милиона људи. Ураган „Сенди” 2012. погодио је источну обалу САД и утицао на расељавање 30.000 људи. Услед супер-тајфуна „Хаијан”, који је погодио Филипине 2013, расељено је 4,1 милиона Филипинаца. У другим ситуацијама узрокованим климатским променама, које се манифестују у виду хроничних промена у животној средини, спремност на миграцију неопходна је како би се смањиле људске патње и губитак средстава за живот. На пример, у неким приобалним областима пораст нивоа мора може да утиче на припрему за пресељење, односно миграцију. Будући да је присутан научни консензус да глобално загревање, изазвано емисијом угљен-диоксида и других гасова који изазивају ефекат стаклене баште, узрокује пораст нивоа мора широм света, као негативан пример антропогених активности и последица климатских промена наводи се мала острвска држава Тувалу, у појасу Полинезије и Океаније која би с просечном надморском висином од 4,6 метара, због глобалног отопљења и климатских промена могла да нестане [Farbotko and Lazrus 2012].

Уколико је дошло до миграције становништва услед негативних промена у животној средини, веома је важно да се брзо и одлучно интервенише и управља фазом миграције, која се манифестује као физички акт миграције, тако што ће се решавати хитне хуманитарне потребе и обезбедити ефикасна заштита миграната, како медицинска, тако и безбедносна. Код еколошких миграција, као и код било којих других миграција становништва, треба поступати на хуман и прописан начин, управо из разлога што су мигранти у овој фази веома „рањиви”. Наиме, у фази непосредне физичке миграције, односно путовања, веома лако долази до виктимизације миграната. Безбедност еколошких миграната је угрожена, како примарном и секундарном, тако и терцијарном виктимизацијом. Наиме, еколошки мигранти због свог тренутног положаја веома лако постају жртве широке палете криминалних активности. Секундарна виктимизација најчешће се огледа у неодговарајућој, односно негативној реакцији или застојанку одговарајуће реакције друштвене средине. Терцијарна виктимизација присутна је кроз лични аспект. Наиме, мигранти себе лично најчешће доживљавају као жртве.

Ублажавање последица еколошких миграција може се разматрати двојачко: с личног аспекта мигранта, и са аспекта становништва локалне заједнице. По доласку на сигурну дестинацију, мигранти првенствено настоје да обнове породичне и друштвене мреже контаката које су прекинуте (нпр. услед земљотреса, поплаве, техничко-технолошке катастрофе и сл.). У овој фази управљања миграцијама треба омогућити спајање породица, прослеђивање породичних вести и размену порука. Услед еколошке миграције становништва долази до концентрације већег броја људи на

одређеном простору, што може имати негативне последице по животну средину и утицати на квалитет живота домицилног становништва. Решавањем ових проблема ублажавају се утицаји миграција на заједницу дестинације, јер је миграција двосмерни процес који не погађа само учеснике у њој (мигранте), већ и домицилно становништво и територију пријема миграната.

Управљање еколошким миграцијама у последњој фази миграција огледа се кроз две могућности: прва је обезбеђивање могућности за повратак становништва, а друга је интеграција у ново друштвено окружење. У већини случајева еколошка миграција се одвија унутар исте државе (интерно расељена лица) и временски је ограничена (краткотрајна). Међутим, уколико повратак становништва није могућ или пак одређени број лица не жели да се врати у место порекла, у потрази за трајним решењима треба разматрати локалну интеграцију. Еколошка миграција која се одвија ван територије исте државе, због правне нерегулисаности, у већини случајева, носи одређени број проблема (отежан приступ хуманитарној помоћи, медицинској нези и сл.), а еколошки мигранти се најчешће насељавају у нехигијенска насеља. Искљученост из формалног тржишта рада, управо због правно нерегулисаног статуса еколошких миграната, доводи их у ситуацију да раде у сивој зони тржишта рада. Услед тога, тржиште рада је засићено лицима која су спремна да прихвате било какав рад и да раде у било каквим условима, само да би остварили минималне приходе за живот [Wagner 2010]. Као последица тога, у дужем периоду, долази до промена на тржишту радне снаге, због чега може да дође до бројних безбедносних проблема. Наиме, локални становници могу ксенофобично да реагују.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Еколошке миграције као друштвени феномен, упркос чињеници да имају дубоке историјске корене, тек у новије време постале су предмет изучавања бројних научних области. Међутим, проучавање савремених еколошких миграција карактеришу бројни проблеми. Између осталих то су: непостојање адекватне дефиниције, мултиузрочна природа еколошких миграција, недостатак реалних показатеља еколошких миграција. Већина доступних података о еколошким миграцијама везана је за природне катастрофе. Због тога је неопходно да међународна заједница развије јединствен правни концепт с циљем да се опишу особе које мигрирају из еколошких разлога, дефинише правни садржај појма миграната животне средине, усвоје међународни споразуми о мигрантима животне средине и идентификује међународно тело које би се бавило овим мигрантима.

За утврђивање основа управљања еколошким миграцијама, изазваним негативним променама у животној средини, потребна је доследна стратегија, а не примењивање *ad hoc* активности. Решења морају бити релевантна за садашње друштвене околности, као и за оне који намеће будућност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adger, Neil; Tor Benjaminsen, Katrina Brown and Hanne Svarstad (2001). Advancing a political ecology of global environmental discourses. *Development and change*, 32(4): 681–715.
- Bates, Diane (2002). Environmental refugees? Classifying human migrations caused by environmental change. *Population and Environment*, 23(5): 465–477.
- Bauer, Steffen (2010). “Climate refugees” beyond Copenhagen – *Legal concept, political implications, normative considerations*. Stuttgart: Diakonisches Werk der EKD.
- Climate Change 2007 – The Physical Science Basis* (2007). Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge and New York.
- Climate Change 2014 – Impacts, Adaptation, and Vulnerability* (2014). Summary for policymakers, Part A: Global and Sectoral Aspects Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental panel on climate change, Cambridge University Press, Cambridge and New York.
- Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees* (2006). Text of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees, Text of the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees, and Resolution 2198 (XXI) adopted by the United Nations General Assembly, United Nations High Commissioner for Refugees Geneva.
- Drabo, Alassane and Linguère Mbaye (2011). *Climate change, natural disasters and migration: An empirical analysis in developing countries – Discussion Paper Series, br. 5927*. Bonn: The Institute for the Study of Labor.
- El-Hinnawi, Essam (1985). *Environmental Refugees*. Nairobi: United Nations Environment Programme.
- Farbotko, Carol and Heather Lazrus (2012). The first climate refugees? Contesting global narratives of climate change in Tuvalu. *Global Environmental Change*, 22(2): 382–390.
- Jacobson, Jodi (1988). *Environmental Refugees: A Yardstick of Habitability*. Worldwatch Paper 86, Washington, D.C.: Worldwatch Institute.
- Laczko, Frank and Christine Aghazarm (2009). *Migration – Environment and Climate Change: Assessing the Evidence*. Geneva: International Organization for Migration.
- Lonergan, Steve (1998). The role of environmental degradation in population displacement. *Environmental change and security project report*, 4(6): 5–15.
- McLeman, Robert (2008). Climate Change Migration, Refugee Protection, and Adaptive Capacity-Building. *McGill International Journal of Sustainable Development Law and Policy*, 4(1): 1–18.
- Migration and the Environment (MC/INF/288 – 1 November 2007 – Ninety Fourth Session)*. International Organization for Migration, Geneva.
- Morrissey, James (2011). *Mobility in context: Exploring the impact of environmental stress on mobility decisions in Northern Ethiopia*. Oxford University Department of International Development Queen Elizabeth House & New College.
- Myers, Norman and Jennifer Kent (1995). *Environmental Exodus: An Emergent Crisis in the Global Arena*. Washington: Climate Institute, Washington.
- Piguet, Etienne (2008). *Climate Change and Forced Migration*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees.
- Ravenstein, Ernst Georg (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2): 167–235.
- Suhrke, Astri (1994). Environmental degradation and population flows. *Journal of International Affairs*, 47(2): 473–496.
- Walker, Christopher (2014). Global Industrial Policy, Displacement, and Ecomigration, *Climate alert*, 26(1): 13–17.
- Warner, Koko (2010). Global environmental change and migration: Governance challenges. *Global environmental change*, 20(3): 402–413.

- Westing, Arthur H. (1992). Environmental refugees: a growing category of displaced persons. *Environmental Conservation*, 19(3): 201–207.
- Zolberg, Aristide and Peter Benda (2001). *Global migrants, global refugees: problems and solutions*. New York & Oxford: Berghahn Books.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHANGES IN ENVIRONMENT AS CAUSE FOR
ENVIRONMENTALY INDUCED MIGRATION OF PEOPLE

by

ALEKSANDRA LJUŠTINA
Academy of Criminalistic and Police Studies,
Cara Dušana 196, Belgrade, Serbia
aleksandra.ljustina@kpa.edu.rs

SUMMARY: Migration is one of the oldest and most used strategies for overcoming negative social issues. Despite the fact that it is historically deeply rooted, environmental migration as a social phenomenon has only recently become the subject research of numerous scientific fields. However, the study of current environmental migration is characterized by a number of issues, such as absence of an adequate definition and multi-causality of environmental migration. In this paper, through conceptual framework, author analyzed two main questions: who are environmental migrants and what reasons cause environmental migration. Due to the destruction of the global environmental balance, as well as accumulated environmental disturbances, it is likely that environmental migration will increase in future and there is nowhere you cannot make more use of scientific and professional projection of the future than in demographic and environmental spheres of human life. There is no doubt that our future is unpredictable. However, the environmental factors influencing the pattern of human interaction with the environment must be taken into account when projecting future development of the modern society. Such is the context in which the complex relation among migration, change and the environment has to be studied. In order to establish the basis for controlling environmental migration caused by negative changes in the environment, it is necessary to adopt a consistent strategy instead of ad hoc activities that are being used. In this paper, author analysed societal response for the challenges caused by environmental migration, specifically regarding actions related to governing environmental migrations.

KEYWORDS: environment, migration, population, environmental migration, climate change

УНАПРЕЂЕЊЕ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА ОСОБА С ИНВАЛИДИТЕТОМ КОРИШЋЕЊЕМ ДИГИТАЛНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

ДЕЈАН МАСЛИКОВИЋ

Алфа универзитет, Факултет информационих технологија
Палмира Тољатија 13, Београд, Србија
dejan.maslikovic@kultura.gov.rs

НАТАША КРСТИЋ

Универзитет Сингидунум
Факултет за медије и комуникације
Карађорђева 65, Нови Београд, Србија
natasa.krstic@fmk.edu.rs

РЕЗИМЕ: У данашњој ери постинформатичког друштва, дигитална технологија располаже техничким могућностима и иновативним решењима која могу, без баријера, да персонализују услуге и прилагоде их потребама сваког корисника. Персонализација услуга најприметнија је код интернета, мобилних телефона, телевизије и е-управе. Самим тим, због својих карактеристика, прилагодљивости и отворености, дигитална технологија у великој мери може да олакша и убрза инклузивне процесе у друштву. Мобилни уређаји и услуге, интернет, дигитална кабловска и терестријална телевизијска мрежа само су нека од технолошких оруђа која стоје на располагању савременом друштву за укључивање маргинализованих друштвених група, где спадају и особе с инвалидитетом. У уводном поглављу разматрана је основа за коришћење дигиталне технологије у развоју инклузивног друштва, док је у опису истраживања приказан степен њеног коришћења и реалне потребе код особа с инвалидитетом, у циљу проналажења потенцијала за унапређење квалитета њиховог живота. Спроведено истраживање засновано је на квантитативном тестирању двеју хипотеза: да ли особе с инвалидитетом и особе без инвалидитета подједнако користе дигиталну технологију, те да ли се међу собом разликују у погледу побољшања квалитета живота услед њеног коришћења. Резултати су показали да особе с инвалидитетом мање користе дигиталну технологију од особа без инвалидитета, што додатно увећава њихову дигиталну искљученост. Ипак,

очекивања у погледу унапређења квалитета живота иста су код обе групе испитаника. Уочена је значајна могућности побољшања квалитета живота код особа с инвалидитетом, повећањем степена коришћења дигиталне технологије, где највећи утицај остварују мобилни телефони и интернет. Анализирањем резултата истраживања добијени су подаци значајни за одређивање капацитета дигиталне технологије и даљи рад на већој ангажованости технологије у развоју инклузивног друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дигитална технологија, особе с инвалидитетом (ОСИ), квалитет живота, Србија

Инвалидитет је истовремено узрок и последица сиромаштва; сиромашни имају веће шансе да постану инвалиди, а инвалиди су међу најсиромашнијим и најугроженијим групама у свету [Grose et al. 2011]. Последично, особе с инвалидитетом (ОСИ) у Србији представљају једну од најугроженијих друштвених група [Форум младих са инвалидитетом 2008; Марковић 2014]. Многобројне баријере и даље спречавају инвалиде да учествују у друштвеним активностима, од образовања, здравствене заштите, тржишта рада, до приступа култури и саобраћају [Повереник за заштиту равноправности 2013]. Дискриминаторска пракса свакодневног живота постоји као архитектонска, ставовна, образовна, законска, професионална и лична [Barnes & Mercer 2010]. Дигитална технологија поседује капацитет да унапреди положај ОСИ, представљајући карику која недостаје између законодавног оквира и реалних активности. Техничке могућности и иновативне решења које пружа дигитална технологија могу да индивидуализују услуге и прилагоде их потребама сваког корисника, што је најприметније код интернета, мобилних телефона, телевизије и електронске управе (е-управе). Самим тим, дигитална технологија је прилика за стварање инклузивног развојног оквира који доприноси омогућавању социјалног и економског укључивања ОСИ. Када је дигитална технологија доступна и приступачна, она може значајно да побољша приступ свим аспектима друштва и развоја.

На 61. заседању Генералне скупштине Уједињених нација 2006. године усвојена је Конвенција о правима особа с инвалидитетом, коју је Република Србија ратификовала 2009. у форми закона. У Конвенцији значајан део посвећен је комуникацији и информисању ОСИ, што обухвата језик, приказ текста, Брајево писмо, тактилну комуникацију, крупна слова, приступ мултимедијима, као и писане, аудио, усмене, читачке, аугментативне и алтернативне начине, средства и формате комуникације, укључујући приступ информацијама и дигиталној технологији. У члану 2 Конвенције истиче се и неопходност унапређења доступности и коришћења дигиталне технологије сходно потребама ОСИ, као и подстицање универзалног дизајна у утврђивању стандарда и смерница за израду и примену прилагођене технологије и софтвера. Потом, члан 21 наглашава значај слободе изражавања, мишљења и приступа информацијама, чиме се предвиђа пружање информација ОСИ које су намењене широј јавности, у приступачним форматима и технологијама одговарајућим за различите врсте

инвалидитета. Па ипак, доста од наведених ставова наша држава је само декларативно испунила. На пример, пропуштена је прилика да се приликом приватизације државних телекомуникационих предузећа и давања дозвола емитерима регулише пружање информација и услуга у приступачном и употребљивом формату. Последично, то би имало велики утицај и на образовање, професионалну афирмацију и запошљавање ОСИ, што је исказано у члановима 26 и 27 Конвенције, у којима се гарантује и унапређује остваривање права на образовање и рад инвалида.

Инвалидност се у Европској унији посматра из угла мера социјалне политике и из угла дискриминације, односно законских решења земаља чланица, као и препорука европских институција [Пешић 2006]. Према овом становишту, покренут је Програм е-Европа информационо друштво за све (eEurope: An information society for all), усмерен на обезбеђивање једнаког приступа маргинализованих друштвених група (где спадају инвалиди) е-управи, е-пословању и е-здравству [IS Policy 2005; Перишић 2011]. Последично, да би се боље разумео однос ОСИ према коришћењу дигиталне технологије, неопходно је предочити како се инвалидитет, било стечени или урођени, одражава на могућност вођења самосталног живота. Европска статистичка агенција [Eurostat 2015] одређује квалитет живота кроз скуп димензија које делују као свеобухватни оквир за мерење личног благостања, а где спадају:

1. материјални услови живота (приходи, потрошња),
2. посао,
3. здравље,
4. образовање,
5. слободно време, друштвене активности,
6. економска и физичка безбедност,
7. основна права,
8. окружење, животна средина,
9. искуство живота.

Поменуते димензије користићемо у одређивању капацитета интернета, мобилних уређаја и телевизије за побољшање квалитета живота ОСИ. Наиме, интернет има капацитет да подржава материјалне услове живота, посао, здравље, образовање и друштвене активности, мобилни телефон има највише утицаја на самосталност и информисаност, док кабловска телевизија побољшава квалитет живота у виду информисања и слободног времена [International Telecommunications Union, ITU 2013].

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање спроведено 2015. за циљ је имало утврђивање степена коришћења дигиталне технологије код особа с инвалидитетом, у функцији побољшања квалитета њиховог живота. У ту сврху, постављене су две истраживачке хипотезе:

X1: особе с инвалидитетом (ОСИ) и особе без инвалидитета (ОБИ) јоједнако користе дигиталну технологију;

X2: ОСИ и ОБИ се не разликују у погледу побољшања квалитета живота услед коришћења дигиталне технологије.

За проверу хипотеза коришћена је електронска анкета са шест питања – пет питања односе се на коришћење различитих врста дигиталне технологије (интернет, рачунар, мобилни телефон, кабловска телевизија, услуге е-управе), а једно, контролно, питање на оцену квалитета живота услед коришћења дигиталне технологије. Варијабле „коришћење” и „квалитет” дигиталне технологије постављене су као интервалне и кодиране од 0 до 3 на четворостепеној скали. Поузданост Кронбах-алфа варијабле за „квалитет” била је солидна (0,77), а за „коришћење” задовољавајућа (0,74).

У истраживању је коришћен узорак од 185 испитаника¹: 95 ОСИ (физички или сензорни инвалидитет, са 100% очуваним интелектуалним способностима) и 90 ОБИ. За регрутацију примарних испитаника (ОСИ) сарађивало се с националним удружењима инвалида, чланицама Националне организације особа са инвалидитетом Србије. Извесно ограничење у раду представља спроведени начин регрутације ОСИ преко националних удружења инвалида, чиме је узорак био ограничен на ставове њихових чланова. Када је реч о регрутацији ОБИ, избор је вршен с циљем да се оствари делимично уједначење са примарном групом испитаника (ОСИ) по параметрима старост, пол, запослење и образовање. Ограничење код ове групе испитаника је то што су у истраживању учествовале особе које живе и раде у Београду (запослени из САНУ, Врховног суда Србије, Математичког института и други појединци).

Ради добијања информација о узорку, испитаницима је постављено пет општих питања (кодираних као бинарне варијабле). У добијеном узорку испитаника који су учествовали у истраживању категорије особа са и без инвалидитета биле су релативно уједначене по полу (мушкарци: 56,8% ОСИ наспрам 43,3% ОБИ, $p = 0,066$) и старости (преко 35 година: 43% ОСИ према 45% ОБИ, $p = 0,889$).

Велике разлике евидентиране су код:

- школске спреме: минимум вишу школску спрему има 67% ОБИ у односу на свега 39,5% ОСИ ($\chi^2 = 14,238$, $df = 1$, $p = 0,000$);
- прихода: већи приход од нето просечног на републичком нивоу има 18% ОСИ, док тај просек премашује 64% ОБИ ($\chi^2 = 36,887$, $df = 1$, $p = 0,000$);
- запослења: 93% ОБИ је запослено наспрам 54% ОСИ ($\chi^2 = 36,838$, $df = 1$, $p = 0,000$).

¹ У истраживању је учествовало укупно 285 испитаника: 135 представника особа са инвалидитетом и 150 представника особа без инвалидитета. Упитник је исправно попунило и на сва питања одговорило 185 испитаника из обе категорије.

РЕЗУЛТАТИ

На основу резултата истраживања (Табела 1) одбачена је прва хипотеза (H_1) и закључено да је коришћење дигиталне технологије веће код особа без инвалидитета.

Табела 1. Варијабле коришћења дигиталне технологије (n=185)

Варијабла	\bar{X} (ОСИ)	\bar{X} (ОБИ)	t	df	p
Коришћење	1,98	2,26	2,967	183	0,003

Напомене за примењену статистику [Кадијевић 2012]:

\bar{X} : аритметичка средина добијених вредности једне варијабле;

t: вредност Студентове тест статистике којом се тестира нулта хипотеза да су просечне вредности у статистичком смислу једнаке;

df: број степена слободе;

p: вероватноћа да је (под претпоставком да важи нулта хипотеза тј. да су валидне просечне вредности две групе испитаника) вредност коришћене тест статистике $\geq 2,963$. Како је $p=0,003 < 0,05 (0,01)$ имамо основа да одбацимо нулту хипотезу и прихватимо њену алтернативу (просечне вредности су различите) са већом просечном вредности код ОСИ.

Потом, тестирањем друге хипотезе (H_2) потврдили смо да се ОСИ и ОБИ не разликују у погледу побољшања квалитета живота услед коришћења дигиталне технологије (Табела 2), јер су обе групе испитаника оцениле да коришћење дигиталне технологије подједнако утиче на побољшање квалитет живота.

Табела 2. Варијабле унапређења квалитета живота коришћењем дигиталне технологије (n=185)

Варијабла	\bar{X} (ОСИ)	\bar{X} (ОБИ)	t	df	p
Квалитет	1,96	2,12	1,648	183	0,101

Посебну групу чинила су додатна питања намењена само особама с инвалидитетом, с циљем бољег разумевања специфичности које настају употребом дигиталне технологије, појединих уређаја и њиховог утицаја на свакодневни живот (Табела 3).

Табела 3. Додатна питања за ОСИ: коришћење дигиталне технологије (n=95)

Питање	не у мањој мери	да у мањој мери	да осредње	да у великој мери	Закључак
Да ли вам је коришћење интернета помогло у образовању?	24%	19%	24%	33%	коришћење интернета у образовању има утицај на ОСИ
Да ли вам је коришћење интернета олакшало самостални живот?	25%	27%	21%	27%	коришћење интернета олакшава самостални живот код ОСИ
Да ли купујете преко интернета?	54%	28%	13%	5%	више од половине не купује преко интернета
Да ли вам је коришћење интернета помогло у професионалној афирмацији?	45%	17%	21%	17%	више од половине ОСИ сматра да им интернет није помогао у даљој каријери
Да ли користите друштвене мреже?	19%	30%	30%	22%	умерено коришћење друштвених мрежа
Да ли вам је коришћење мобилног телефона олакшало самостални живот?	14%	15%	31%	40%	већина ОСИ сматра да им је мобилни телефон олакшао самостални живот
Да ли приступате интернету путем мобилног телефона?	41%	/	/	58%	близу две трећине ОСИ приступа интернету преко мобилног телефона.
Који мобилни апарат поседујете?	/	/	/	/	обичан: 44%; андроид: 52%; оспособљен за 4G пренос података 3,8%
Да ли користите апликације на мобилном телефону?	64%	/	/	34%	већи број корисника паметних телефона од корисника апликација
Да ли сте претплаћени на кабловске услуге?	37%	/	/	63%	већина ОСИ претплаћена је на пакет услуга путем кабловске мреже
Да ли сте упознати са услугама на захтев за ОСИ, које пружају кабловски дистрибутери у развијеним земљама?	60%	/	/	40%	већина ОСИ није упозната
Да ли вам је коришћење рачунара помогло у образовању?	28%	27%	26%	19%	простор за побољшање
Да ли имате сопствени рачунар?	30%	/	/	70%	већина ОСИ поседује рачунар
Да ли вам је финансијски доступна набавка рачунара, таблета, лаптопа, паметних телефона?	54%	/	/	46%	балансиран одговор: простор за унапређење
Да ли користите услуге e-управе?	59%	32%	3%	6%	више од половине не користи
Да ли вам коришћење технологије омогућава укључивање у друштвене активности?	24%	34%	34%	8%	више од половине ОСИ не сматра или сматра у мањој мери
Да ли вам коришћење дигиталне технологије омогућава приступ културном садржају?	27%	40%	19%	14%	око једне трећине ОСИ не користи дигиталне технологије за приступ културном садржају

ДИСКУСИЈА

Унутар заједнице, ОСИ се разликују по врсти инвалидности, степењу и начину настанка, док се унутар друштва разликују по свом социјалном, материјалном, образовном и професионалном статусу [Марковић 2014; Димитријевић 2016]. Самим тим, није могуће донети јединствену препоруку о врсти, начину и степену коришћења дигиталне технологије за развој друштвене инклузије, као вишедимензионалног процеса повећања прилика за учешће у друштву, унапређења способности за испуњавање нормативно прописаних друштвених улога, ширења друштвених веза кроз узајамно поштовање, признавање, унапређење интеграције или солидарности [Silver 2015]. Па ипак, могуће је одредити да ли дигитална технологија има капацитет који би утицао на веће укључивање ОСИ у друштво и побољшање квалитета њиховог живота. У данашњем свету, у којем постоји велики утицај савремених технологија у многим животним активностима, нико не би смео да буде спречен да користи мобилни телефон, интернет, телевизију (ТВ), рачунар и услуге е-управе. С обзиром на хетерогену заједницу ОСИ и њихове личне склоности, потребно је омогућити слободан избор уређаја који им највише одговарају [Кроња и др. 2011].

Када је реч о првој хипотези, закључено је да ОСИ мање користе дигиталну технологију од ОБИ. Налаз указује на потенцијал технологије за њихово укључивање у шире друштвене активности, повећањем коришћења, и то највише у областима интернета и ТВ-а, док је коришћење мобилних уређаја на задовољавајућем нивоу. Ове резултате добили смо из просека коришћења дигиталне технологије код ОСИ и ОБИ. За интернет је то 1,42 код ОСИ (велика разлика у односу на просек код ОБИ – 2,26), телевизију 1,76, а мобилне телефоне 2,3.

С обзиром на чињеницу да у Србији 97,8% домаћинстава поседује ТВ, а 57,3% кабловску ТВ [РСЗ 2016: 12], највећи потенцијал за повећање коришћења технологије код ОСИ управо има телевизија. Уједно, ТВ има и велики утицај на побољшање квалитета њиховог живота, јер се гледање програма третира као вид забаве, породичног дружења, провођења слободног времена, што све утиче на квалитет живота појединца [Berns 2015]. Програм који гледају ОСИ, као и изложеност ТВ порукама важан је чинилац који утиче на њихово понашање, став и однос према друштву, пружајући им осећај припадности, самовредновања и подизања самопоуздања [Kubey & Csikszentmihalyi 1990; MacConville et al. 2007]. У том контексту, држава је у позицији да регулише веће коришћење ТВ-а код инвалида кроз законску регулативу. Тренутно важећи домаћи закони не обавезују произвођаче програма, дистрибутере и емитере да обезбеде приступачан ТВ програм [Стратегија за унапређење положаја особа са инвалидитетом 2007; ЗЕК 2010]. У пракси, то значи да је у законодавству неопходно предвидети описивање програма (за слепе и слабовиде особе) и титловање уживо (за глуве и наглуве особе), као и прилагођену опрему за руковање ТВ апаратима (за особе с физичким инвалидитетом). У земљама Северне Америке стандарди приступачности ТВ програма решени су регулацијом законодавства и обавезивањем емитера и произвођача програма да обезбеде

приступачност садржаја, јер је давање дозвола за емитовање програма условљено квотама за емитовање приступачних садржаја [ADA Standards for Accessible Design]. Самим тим, неприступачност дигиталних садржаја за кабловску и терестријалну дистрибуцију је у рукама ресорног министарства које расписује конкурсе за продукцију филмског и ТВ програма. Овај инструмент културне политике треба да садржи и мере социјалне политике, где би се конкурсом обавезали сви примаоци средстава из буџета на производњу садржаја који је приступачан за ОСИ, кроз дескрипцију и титловање. У Србији, важећи закони о ТВ дистрибуцији предвиђају обавезу израде приступачног програма само на јавном сервису, док се комерцијални емитери *охрабрују* на производњу приступачног програма. Такође, квоте за приказивање и продуцирање нису дефинисане, што доводи до веома мале заступљености приступачног програма (испод 2%), док само један комерцијални емитер с националном фреквенцијом користи телетекст титлове [РРА 2014; Лутовац 2016: 872]. За крај, спроведено истраживање указало је да две трећине ОСИ није упознато с могућностима које пружају кабловске услуге на захтев, а које се користе у земљама ЕУ и САД и садрже могућност гледања приступачног програма.

Интернет такође има велики потенцијал за повећање коришћења код ОСИ, кроз могућност приступа и доступност знања. Најједноставнији и најекономичнији начин обезбеђивања приступачних информација управо је прилагођавањем интернета, јер у исто време проширује могућности комуникације, интеракције, образовања и запошљавања ОСИ [Радосав и Ћатић 2012]. Суштина повећања коришћења интернета за развој инклузивног друштва је у поштовању стандарда универзалног приступа, тј. начина на који тај приступ третирају веб-дизајнери кроз универзални дизајн, као најшире могуће решење за највећи број корисника [Stephanidis and Savidis 2001]. Конвенција о правима особа са инвалидитетом [2009: 25, 29–30] дефинише стандарде универзалног дизајна као „*дизајн производа, окружења, програма и услуга које користе сви, у највећој могућој мери, без иштрибе прилагођавања или специјалног дизајнирања.*” Један од важних чинилаца приступачности интернета јесте и распрострањеност широкопојасног преноса података у Србији. Широкопојасну интернет везу у Србији има 58% домаћинства, и тај проценат расте из године у годину, али је уједно и знатно нижи од просека земаља ЕУ где га поседује чак 83% домаћинстава [РСЗ 2016: 15; Eurostat 2017]. Од укупног броја корисника широкопојасног интернета у Србији, 46% становништва има примања испод 300 евра. Према резултатима из спроведене анкете, забележено је да чак 82% ОСИ има нижа примања од просечних, па с обзиром на чињеницу да се не располаже подацима о проценту ОСИ с приступом широкопојасном интернету у Србији, можемо закључити да је он јако низак. Позитивна чињеница је да се у Србији од 2005. године примењују *Смернице за израду интернет презентација органа државне управе, територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе*, у којима су детаљно регулисани стандарди за израду приступачних интернет презентација [Дирекција за е-управу 2014: 5, 33–34].

Приступ интернету и брзи пренос велике количине података отвара могућност за размену садржаја и интеракцију с пружаоцима услуге, чиме се обезбеђује учешће не само у јавним услугама, већ и у културним и забавним активностима, стручном и/или доживотном образовању, запошљавању, самосталној делатности и е-трговини. Ако узмемо у обзир резултате спроведеног истраживања који указују да међу анкетираним само 30% ОСИ користи технологију за приступ садржајима институција културе, док 45% сматра да није имало користи од технологије у професионалној афирмацији (Табела 3), можемо закључити да постоји простор у повећању капацитета поменутих услуга за побољшање квалитета њиховог живота. Учешће у друштвеном животу обавља се и путем друштвених мрежа, кроз приступ вестима, блогovima и промоцијама. С обзиром на то да међу анкетиранима само 21% ОСИ у великој мери користи друштвене мреже (Табела 3), потврђује се њихова сегрегација из друштвеног живота услед недовољног коришћења дигиталне технологије.

Потом, један од главних уређаја за приступ интернету је рачунар. Вештине које ОСИ могу да стекну радом на рачунару нису само драгоцене као средство комуникације, подршке код учења, професионалне афирмације, већ представљају значајну мотивациону снагу која може да улије самопоуздање код друштвене инклузије [Масликовић 2015: 135]. То не мора нужно да буде исказано програмирањем или радом у информатичким програмима, већ и обичном вештином претраживања интернета или овладавањем популарних игрица [Di Blas, Poggi and Paolini 2009]. Мишљење о утицају рачунара на побољшање квалитета живота ОСИ изнео је и Џон Шимел (John Schimmel), суоснивач DIYAbility-a, према коме: *присвојив рачунару представља један од најважнијих елемената за изједначавање особа са инвалидитетом са осталим светом. Познавање рада на рачунару, као и програма, омогућава појединцу са инвалидитетом да пронађе своју нацију, каријеру и постане финансијски независан* [ITU 2013: 16].

Е-управа, е-здравство и остале услуге које грађанима држава пружа електронски такође представљају области којима се манифестује приступачност, и начин за повећање коришћења интернета и квалитета живота код ОСИ. С обзиром на чињеницу да је доста јавних објеката у Србији још увек физички неприступачно [Повереник за заштиту равноправности 2013: 52], е-управа има велики потенцијал у равноправном пружању јавних услуга. Према резултатима спроведеног истраживања, поменуто у Србији може да примени само 22% ОСИ који користе друштвене мреже и 5% оних који купују робу и услуге преко интернета (Табела 3).

Упркос томе што је употреба мобилних телефона на задовољавајућем нивоу, анализирана је могућност повећања коришћења. Услугу приступа интернету путем мобилних телефона не користи 41% ОСИ (Табела 3), где узрок треба тражити у скупим пакетима мобилних оператера, цени преноса интернет података путем мобилног уређаја и савремених апарата, што због малих прихода бива недоступно великом броју ОСИ. Потом, истраживање је показало да апликације на мобилном телефону намењене ОСИ

користи само трећина испитаника (због непоседовања телефона новије генерације и ниских прихода), чиме је потврђено да за већину ОСИ (64%) специјализоване апликације, иако се користе за побољшање квалитета живота, због баријера немају своју додатну функционалност. Ако упоредимо проценте коришћења интернета путем мобилних телефона код ОСИ и ОБИ, можемо закључити да постоји простор за подизање капацитета ових уређаја у циљу развоја друштвене инклузије.

Потврда друге хипотезе указује да дигитална технологија има капацитет да побољша квалитет живота ОСИ, јер су њихова очекивања од технологије велика, а досадашња искуства у коришћењу позитивна (повећање самосталности, квалитета живота и организовања слободног времена). Области дигиталне технологије у којима су ове тврдње најизраженије су коришћење интернета, мобилног телефона и кабловске ТВ. У спроведеној анкети већина испитаника (70%), сматра да им је мобилни телефон олакшао самостални живот (Табела 3), чиме се потврђује да мобилни телефони имају значајан утицај на квалитет живота ОСИ. Битан податак за одређивање капацитета мобилних телефона представља и добијени резултат о врсти уређаја који се користе. Наиме, уређај последње генерације (оспособљен за 4G пренос података) који одговарају чулним, физичким и когнитивним потребама ОСИ [The Wireless Association], користи само 3,8% испитаника (Табела 3). Чињеница да мобилни уређаји значајно олакшавају самостални живот ОСИ приказана је и у извештају организације Уједињених нација, где је тај утицај оцењен са 4,6 на скали од 5 [ITU 2013: 7]. Последишно, развој инклузивног друштва може се унапредити подизањем степена коришћења паметних телефона који подржавају апликације намењене ОСИ. Законска регулатива која се односи на развој услуга мобилних оператера и омогућавање приступачности ове технологије обухваћена је Законом о електронским комуникацијама. Позитивну меру представљају и конкурси које расписује Министарство трговине, туризма и телекомуникација за развој специјализованих апликација и софтвера намењених инвалидима, које поседују читаче екрана, препознају језик, врше видео-комуникације знаковним језиком и видео-преносом и пружају услугу преbacивања говорног у текстуални облик.

ЗАКЉУЧАК

Специфичност приступа одређивању капацитета дигиталне технологије огледа се у упоређивању степена коришћења код особа са и особа без инвалидитета. С циљем унапређења инклузивног друштва у Србији, желимо да укажемо како је могуће свим грађанима обезбедити једнак приступ и могућности уређајима и услугама дигиталне технологије, без обзира на разлике у материјалном, здравственом, образовном и сваком другом погледу. Степен недовољног коришћења дигиталне технологије код ОСИ директно утиче на квалитет њиховог живота и представља основ за борбу против дискриминације у друштву. Додатни ризик који настаје због лошег материјалног положаја ОСИ је дигитална подела услед велике

разлике у коришћењу технологије у друштву. Они који користе технологију стичу предности у образовању, запошљавању, квалитету живота, док они који је не користе имају додатни заостатак у свим животним категоријама и мање могућности за укључивање у информационо друштво 21. века [Rimmerman 2013]. С обзиром на то да смо у првој хипотези закључили да ОСИ мање користе дигиталну технологију, а узевши у обзир њихов материјални положај, евидентно је додатно кумулативно искључење ОСИ из дигитализације друштва.

Спроведено истраживање указује да простор за побољшање постоји, највише код мобилних уређаја и интернета. Евидентирана је разлика у степену коришћења дигиталне технологије, на штету ОСИ, иако су очекивања за побољшање квалитета живота једнака код свих. Такође, налази у дискусији указују да је побољшање квалитета живота у директној вези с повећањем коришћења технологије, и обратно. Самим тим, можемо закључити да дигитална технологија својим карактеристикама, прилагодљивошћу и иновацијама има значајан капацитет да побољша квалитет живота особа с инвалидитетом.

Србија је успоставила одређене законодавне елементе инклузивног друштва² и даљи рад на његовом развоју је од великог значаја за целокупни економски, привредни, социјални и културни напредак. Будући научноистраживачки рад може да обухвати односе између врсте инвалидитета и технолошких уређаја, чиме би се дефинисале потребе код одређене врсте и степена инвалидитета за коришћењем приступачне дигиталне технологије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије (2007). Стратегија за унапређење положаја особа са инвалидитетом за период 2007–2015. *Службени гласник РС*, бр. 1/2007.
- Димитријевић, Бојана Д. (2016). „Препреке у запошљавању особа са телесним инвалидитетом у Србији”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука.
- Закон о електронским комуникацијама (ЗЕК) (2010, 2013–2014). *Службени гласник РС*, бр. 44/2010, 60/2013, одлука УС62/2014.
- Закон о потврђивању Конвенције о правима особа са инвалидитетом (2009). *Службени гласник РС* – међународни уговори, бр. 42/2009.
- Кадјевић, Ђорђе (2012). *Емпиријска истраживања: методолошке и статистичке основе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Лутовац, Зоран (2016). Приступачност аудиовизуелног садржаја особама с инвалидитетом у контексту људских права. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 159–160: 859–875.
- Марковић, Милан М. (2014). *Поис сџановништва, домаћинсџава и сџанова 2011. у Рејублици Србији. Особе са инвалидитетом у Србији*. Република Србија: Републички завод за статистику.

² Закон о забрани дискриминације, Закон о професионалној рехабилитацији и запошљавању ОСИ, Закон о основном образовању и васпитању, Закон о социјалној заштити, Закон о електронским комуникацијама, Закон о јавном информисању.

- Масликовић, Дејан (2015). „Капацитет дигиталне технологије за развој инклузивног друштва”. Универзитет у Београду, Мултидисциплинарне студије (докторска дисертација).
- Перишић, Зоран (2011). Изазови европских интеграција у области информационог друштва. *Нови гласник*, 1(4): 87–106.
- Пешић, Владимир (2006). *Евројска унија и особе са инвалидитетом*. Народна канцеларија председника Републике. Београд: Либра.
- Радосав, Драгица и Вања Ђатић (2012). Приступачност интернета особама са поремећајем разликовања боја. *Теме*, XXXVI, 1: 278–290.
- Република Србија: Републички завод за статистику (2016). *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији 2016*. Београд: РЗС.
- Barnes, Colin and Geof Mercer (2010). *Exploring Disability: A Sociological Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Berns, Roberta M. (2015). *Child, Family, School, Community: Socialization and Support*. Stamford: Cengage Learning.
- Di Blas, Nicoletta; Caterina Poggi and Paolo Paolini (2009). PoliCultura: Introducing Media Literacy in Italian Schools, in: Marcus Leaning (Ed.), *Issues in Information and Media Literacy. Education, Practice and Pedagogy*. Santa Rosa, California: Informing Science Press, 75–100.
- Groce, Nora; Maria Kett, Raymond Lang and Jean-Francois Trani (2011). Disability and Poverty: the need for a more nuanced understanding of implications for development policy and practice. *Third World Quarterly*, 32(8): 1493–1513. [doi:10.1080/01436597.2011.604520].
- Kubey, Robert and Mihalyi Csikszentmihalyi (1990). *Television and The Quality of Life: How Viewing Shapes Everyday Experience*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- MacConville, Ruth; Stephen Dedridge, Ann Gyulai, Janet Palmer and Lisa Rhys-Davieг (2007). *Looking at Inclusion: Listening to the Voices of Young People*. London: Paul Chapman Publishing.
- Rimmerman, Arie (2013). *Social Inclusion of People with Disabilities: National and International*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silver, Hilary (2015). The Contexts of Social Inclusion. DESA Working Paper No. 144, ST/ESA/2015/DWP/144. Department of Economic & Social Affairs: United Nations
- Stephanidis, Constantine and Savidis, Anthony (2001). Universal Access in the Information Society. *Springer Science & Business Media B.V.*, 1(1): 40–55.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Влада Републике Србије. Министарство државне управе и локалне самоуправе, Дирекција за електронску управу (2014). *Смернице за израду веб презентација органа државне управе, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе в 5.0*. Доступно: http://www.deu.gov.rs/doc/Smernice_5_0.pdf. Приступљено: 17. 3. 2017.
- Влада Републике Србије. Министарство трговине, туризма и телекомуникација (2013). *Акциони план за спровођење Стратегије за прелазак са аналогног на дигитално емитовање радио и телевизијског програма*. http://mtt.gov.rs/download/2/2-9/akcioni%20plan_digitalizacija%2013022013.pdf. Приступљено: 15. 5. 2015.
- Влада Републике Србије. Министарство трговине, туризма и телекомуникација. *Програм за подршку спровођења закона и стратегија у области информационо – комуникационих технологија*. Доступно: <http://mtt.gov.rs/projekti-i-programi-finansiranja/ict-psp/>. Приступљено 21. 1. 2017.
- Влада Републике Србије. Повереник за заштиту равноправности (2013). *Посебан извештај о дискриминацији особа са инвалидитетом у Србији*. Доступно: <http://www.>

- fmikg.org/images/publikacije/poseban_izvestaj_-_osobe_sa_invaliditetom_final.pdf. Приступљено: 17. 4. 2016.
- Републичка радиодифузна агенција (2014). *Присјуйачносй̄ й̄роџрама особама са инвалидитетом, њихова засјуйљеносй̄ и начин й̄редсй̄ављања*. Служба за надзор и анализу. Доступно: <http://www.rem.rs/uploads/files/izvestaji-o-nadzoru/Programi-namenjeni-osobama-sa-invaliditetom.pdf>. Приступљено: 18. 4. 2016.
- Форум младих са инвалидитетом (2008). *Истраживање перцепције дискриминације особа са инвалидитетом у Србији*. Доступно: <http://fmi.rs/wp-content/uploads/2013/02/Istra%C5%BEivanje-percepcije-diskriminacije-osoba-sa-invaliditetom-u-Srbiji-2008.pdf>. Приступљено: 3. 7. 2017.
- Eurostat (2015). Quality of life indicators – measuring quality of life. Dostupno: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Quality_of_life_indicators_-_measuring_quality_of_life. Приступљено 11. 5. 2017.
- Eurostat (2017). *Households – type of connection to the internet (as of 26.04.2017)*. Dostupno: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_it_h&lang=en. Приступљено 11. 5. 2017.
- Европски парламент и Савет ЕУ (2010). *Директива о аудиоvizуелним медијским услугама*. Dostupno: http://www.ardeg.org/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=323&Itemid=26. Приступљено: 5. 3. 2017.
- Information and Technical Assistance on the Americans with Disabilities Act. *ADA Standards for Accessible Design*. Dostupno: https://www.ada.gov/2010ADASTandards_index.htm. Приступљено: 3. 7. 2016.
- International Telecommunications Union (2013). The ICT Opportunity for a Disability-Inclusive Development Framework. Dostupno: https://www.itu.int/en/action/accessibility/Documents/The%20ICT%20Opportunity%20for%20a%20Disability_Inclusive%20Development%20Framework.pdf. Приступљено 9. 1. 2016.
- IS Policy, eEurope: eAccessibility (2005). *An Information Society Open to All*. Dostupno: http://ec.europa.eu/information_society/doc/factsheets/012-eaccessibility.pdf. Приступљено 7. 1. 2016.
- Kronja, Jasminka; Avlijaš, Sonja; Matejić, Vlastimir; Todić, Dragoljub; Kovačević, Aleksandar; Branković, Jelena (2011). *Vodič kroz strategiju – Evropa 2020*. Beograd: Европски покрет у Србији. Dostupno: <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/EU-2020.pdf>. Приступљено: 7. 1. 2016.
- Ministarstvo za rad, boračka i socijalna pitanja (2009). *Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol*. Dostupno: <http://www.minrzs.gov.rs/lat/dokumenti/invalidska-zastita/konvencija-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom-i-opcioni-protokol>. Приступљено 10. 7. 2015.
- The ICT Opportunity for a Disability – Inclusive Development Framework (2013). Synthesis report of the ICT Consultation in support of the High-Level Meeting on Disability and Development of the sixty-eighth session of the United Nations General Assembly. Dostupno: https://www.itu.int/en/action/accessibility/Documents/The%20ICT%20Opportunity%20for%20a%20Disability_Inclusive%20Development%20Framework.pdf. Приступљено: 1. 5. 2017.
- The Wireless Association. *Wireless for All*. Dostupno: <http://www.accesswireless.org/Home.aspx>. Приступљено 28. 11. 2015.

IMPROVING THE QUALITY OF LIFE OF PERSONS WITH DISABILITIES BY USING DIGITAL TECHNOLOGIES

by

DEJAN MASLIKOVIĆ

Alfa University, Faculty of Information technologies
Palmira Toljatija 13, New Belgrade, Serbia
dejan.maslikovic@kultura.gov.rs

NATAŠA KRSTIĆ

Singidunum University
Faculty of Media and Communications
Karadorđeva 65, Belgrade, Serbia
natasa.krstic@fmk.edu.rs

SUMMARY: In today's postinformation society, digital technology has the technological means and innovative solutions which can personalize and customize services to meet the requirements of every user without any barriers. Service personalization is most apparent in the use of the internet, mobile phones, TV, and e-government. Consequently, due to its characteristics, adaptability and openness, digital technology can greatly facilitate and accelerate inclusive processes in society. Mobile devices and services, the internet together with digital cable and terrestrial TV network are just some of technological tools available to modern society for the inclusion of marginalized social groups, including the persons with disabilities. The introductory chapter considers the basis for the use of digital technology in developing an inclusive society, while the research shows the extent to which digital technology is used, as well as the real needs of persons with disabilities for the purpose of finding potential to improve the quality of their life. The conducted research is based on a quantitative testing of two hypotheses, namely, whether persons with disabilities use digital technology to the same extent as persons without disabilities, and whether there are any differences with respect to the improvements of the quality of life as a result of the use of digital technology. For the purpose of testing the hypotheses, based on the sample group of 185 respondents, with 95 of them being persons with disabilities and 90 being persons without disabilities, a comparison was done of average values through t-test, as well as the comparison of relative frequencies by applying χ^2 test for independent samples. The results have shown that persons with disabilities use digital technology less than persons without disabilities, which only exacerbates the digital exclusion of persons with disabilities. Nevertheless, both groups have the same expectations with respect to the possibility of improving their lives. Noticeable potential for improving the quality of life for persons with disabilities has been noted by raising the use of digital technology to a higher level, especially with the use of mobile phones and the internet. The analysis of the research results has provided data which are significant for estimating the capacity of digital technology and further application of the technology in developing an inclusive society. This paper also proved that an interdisciplinary approach to such a vulnerable subject as inclusion and the social status of persons with disabilities can have beneficial results, as it can be used as guidance in further development of available tools, applications and other digital gadgets.

KEYWORDS: digital technology, persons with disabilities, Serbia

ЈЕДАН ПРИМЕР ИСТОРИЈСКИХ САДРЖАЈА У ЧЕТВРТОМ РАЗРЕДУ БЕОГРАДСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

ГОРДАНА СТЕПИЋ

Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Немањина 22–26, Београд, Србија
gordana.stepic@mpn.gov.rs

САЖЕТАК: Предмет истраживања је разматрање могућности унапређења квалитета знања ученика у настави природе и друштва. Циљ рада је да се емпиријски испита и провери утицај експерименталног модела тимске наставе природе и друштва у веб-окружењу на квалитет знања ученика 4. разреда основне школе. Примењена је експериментална метода (експеримент с паралелним групама). Од истраживачких техника коришћени су тестирање и рад на педагошкој документацији. Подаци су прикупљани помоћу тестова знања (иницијални и финални) и протокола за прикупљање података. У истраживању је учествовало 170 ученика – 85 ученика контролне и 85 ученика експерименталне групе. Нагласак је стављен на стварање подстицајне средине за учење, у којој ученици граде знања у индивидуалним, индивидуализованим и сарадничким процесима учења, које припрема, реализује и вреднује тим наставника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: тимска настава, веб-окружење, историјски садржаји, основна школа, природа и друштво

Основе тимске наставе утемељене су у социоконструктивистичком погледу на учење [Jang 2008]. Према овом гледишту, ученици активно граде знање, а социјалне интеракције с другима (наставници, ученици) доприносе изградњи знања [Loyens et al. 2007]. Током тимске наставе наставници уче кроз учешће у заједничким активностима – деле идеје, сагледавају другачије перспективе, размењују савете. Поред тога, наставници раде у *зони наредног развоја* сарађујући с компетентнијим члановима тима. На тај начин могу унапредити своје компетенције, а у раду с ученицима остварити боље резултате [Smith 2004].

Тимска настава је организациони модел наставе у којем наставници раде заједно као тим, разговарају, сарађују делећи одговорност и помажући

једни другима, комбинују своје могућности и компетенције, да би у једном или више стручнопредметних подручја планирали, реализовали и вредновали наставу намењену групи ученика [Piechura-Couture et al. 2006].

Велики број дебата у вези с тимском стратегијом наставе усмерен је на испитивање да ли ученици боље уче и науче када се примењује тимска настава. Уочено је да је ученицима лакше да раде и да су заинтересованији за учење у интерактивном, сарадничком и диференцираном окружењу, што доприноси пријатнијој атмосфери и бољем разумевању наставног градива [McKinley 1996]. Тимска настава је прилика да се створи персонализовано окружење за учење преко индивидуалних консултација и пажње, који су у складу с потребама ученика [Richardson 1993]. Могу бити испоштовани различити стилови учења ученика кроз неизбежне разлике у наставним стиловима [Hughes and Murawski 2001]. Тимска настава подржава разноврсне методе учења и поучавања које подстичу и развијају различите нивое способности и потребе ученика [Beane and Brodhagen 2001; према Battershell 2011].

Као партнерство између професионалаца различитих стручности, тимска настава представља добар одговор на све веће тешкоће једног наставника да одржи корак са свим знањима и вештинама потребним за задовољавање потреба савременог образовно-васпитног процеса. Наш предлог је модел тимске наставе у веб-окружењу у којем наставници поред компетентнијих чланова тима уче да користе веб у наставне сврхе, односно искоришћавају његове могућности како би се унапредило поучавање, комуникација и сарадња у тимској настави. Ученици у сарадњи с вршњацима и наставницима уче да користе технологију у функцији учења и усвајају садржаје наставног предмета.

Главни циљеви тимске наставе у веб-окружењу, са *становишта наставника*, јесу: 1) унапређење могућности за комуникацију (синхрона и асинхрона); 2) поспешивање размене материјала у дигиталном облику; 3) остваривање сарадње у веб-окружењу; 4) пружање могућности повезивања с наставницима из других школа и формирање онлајн професионалних заједница; 5) подстицање професионалног и личног развоја. Са *становишта ученика* циљеви су: 1) обезбеђивање могућности бирања између понуђених различитих наставних стилова и приступа; 2) диференцирање у погледу садржаја који се учи, технологије која се користи и подршке која се пружа; 3) богаћење искуства учења кроз дељење и сарадњу у веб-окружењу и лицем у лице; 4) обезбеђивање конструктивног и подстицајног окружења кроз интеракцију између ученика, наставника, и технологије; 5) омогућавање синхроне и асинхроне комуникације; 6) успостављање адекватног формативног и сумативног вредновања рада ученика.

Наведени циљеви тимске наставе у веб-окружењу у функцији су остваривања неколико општијих циљева, а један од њих је унапређивање квалитета знања ученика. На тај начин долазимо до истраживачког питања – да ли се тимском наставом у веб-окружењу може утицати на унапређивање квалитета знања ученика о историјским садржајима.

Опредељење за историјске садржаје проистекло је из саме природе тих садржаја, схватања да би учење историјских садржаја у настави природе и друштва требало да буде логична, методолошка и сазнајна припрема за учење историје [Pešikan 2003], те да суштина учења историјских садржаја није толико у томе шта учимо, већ шта развијамо и којим методама то чинимо. Током обраде градива о далекој прошлости потребно је примењивати савремене наставне стратегије и моделе, који се темеље на активном укључивању ученика у наставни процес, развоју вештина трагања и коришћења многобројних историјских извора, демонстрацији критичког промишљања у процесу проблемско-истражујућег сазнавања и током сарадничког учења [Шевкушић и Шефер 2006].

Одредницу квалитет знања разумемо као степен усвојености знања препознавања, репродукције, оперативног и стваралачког знања. Блум и сарадници указују на таксономску структуру знања и тврде да се знање састоји од неколико нивоа (да постоје нижи и виши нивои знања), између нивоа постоје хијерархијски односи (виши нивои знања укључују или обухватају ниже нивое знања), а различити нивои знања почивају на различитим мисаоним процесима [Маринковић 2010]. У овом раду под нижим нивоима знања подразумеваће се знање препознавања и знање репродукције, а под вишим оперативна и стваралачка знања. Нижи нивои знања имају битну улогу у грађењу знања ученика, а виши нивои су базирани на одређеним запамћеним чињеницама. Усвајање нижих и виших нивоа знања има своје место у настави.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је да се испита и провери утицај експерименталног програма на квалитет знања ученика о историјским садржајима у 4. разреду основне школе.

Задаци истраживања:

- 1) испитати да ли постоји разлика у квалитету укупног знања о историјским садржајима ученика експерименталне и контролне групе;
- 2) испитати да ли припадност експерименталној групи утиче на промене у степену усвојености знања препознавања;
- 3) испитати да ли припадност експерименталној групи утиче на промене у степену усвојености знања репродукције;
- 4) испитати да ли припадност експерименталној групи утиче на промене у степену усвојености оперативних знања;
- 5) испитати да ли припадност експерименталној групи утиче на промене у степену усвојености стваралачких знања.

Варијабле истраживања

Независне варијабле у истраживању чинили су експериментални програм и општа обележја испитаника. Општа обележја испитаника обухватала су: оцену из Природе и друштва постигнуту на крају првог

полугодишта 4. разреда основне школе (5, 4, 3, 2, 1); образовни статус мајке (степен стручне спреме); образовни статус оца (степен стручне спреме).

Зависна варијабла био је квалитет знања о историјским садржајима. У зависно променљиву сврстана је просечна успешност ученика на тесту знања о историјским садржајима, као и успешност на сваком субтесту парцијално: успешност решавања задатака препознавања; успешност решавања задатака репродукције; успешност решавања оперативних задатака; успешност решавања стваралачких задатака.

Ефекте уведеног експерименталног програма испитивали смо применом експерименталне методе, и то применом експеримента с паралелним групама.

Модел тимске наставе – експериментални програм

Савремено проучавање образовања засновано је на моделовању и настави као својеврсном моделу помоћу којег се изучавају спољашња, објективна деловања на ученике која се остварују у настави (методе, поступци, наставна средства), истражују резултати (повратне информације – одговори ученика, решавање задатака) и утврђују везе између предузетих дидактичких акција и њихових ефеката [Ђукић 2003: 34]. Квалитет модела зависи од концепције, уграђених стратегија учења и поучавања, начина формирања појмова, наставничких инструкција и повратних информација.

Теоријске основе модела

Да бисмо подстакли ученике да уче потребно је да их стављамо у проблемске ситуације и да усмеравамо њихове истраживачке активности. Ученик је тај који самостално конструише знање и при томе има свест о сопственом учењу, прати га, управља њиме, контролише га и процењује његове ефекте [Реџићан 2010]. Према схватању Џ. Брунера ученик сам конструише знање тако што бира информације, тумачи их, усваја и користи. Успех у учењу темељи се на самосталним активностима ученика, док је акт открића награда за учињено [Bruner; према Шпановић 2013]. Међутим, неки аутори сматрају да самостално долажење до знања не даје увек очекиване резултате. Мејер се залаже за вођено откривање и наводи резултате истраживања који указују да је у учењу ученика вођено откривање дало боље резултате од чистог откривања, без подршке [Mayer 2001]. Учење помоћу вођеног откривања даје добре резултате зато што ученицима пружа прилику да задовоље два важна критеријума активног учења: 1) да активирају или контролишу одговарајуће знање које ће користити за разумевање нових информација, и 2) да нове информације интегришу у одговарајуће претходно знање [Шпановић 2013]. Изазови за наставнике огледају се у проналажењу метода које ће покренути процес учења, као и проналажењу одговарајуће врсте вођења за планиране исходе учења.

Појам скела (engl. scaffolding) потиче из социо-конструктивистичког модела учења Виготског, а увели су га Вуд, Брунер и Рос (Wood, Bruner and

Ross), који су сматрали да се учење јавља у интеракцији један-на-један где појединац који више зна води другог у процесу изградње знања [Raes et al. 2012]. Скеле се могу дефинисати као привремене подршке од стране наставника или другог ученика које треба да помогну да се премости јаз између ученикових тренутних могућности и задатих циљева [Rosenshine and Meister 1992]. Виготски [Vygotsky 1978] је дефинисао зону наредног развоја (ЗНР) „као разлику између нивоа актуелног развоја који је одређен самосталним решавањем проблема и нивоа потенцијалног развоја који је одређен решавањем проблема уз помоћ одраслог или компетентнијег вршњака” [86]. Према концепту ЗНР, скеле треба да пружају довољно информација, тако да ученик може да оствари сопствени напредак [Hogan and Pressley 1997]. Основни механизам развоја је коконструкција (схватање учења као социјалног процеса), која се одвија између партнера у асиметричној интеракцији, односно партнера различитог нивоа компетенције значајног за решавање задатка на којем заједно раде [Буђевац 2012].

Наставник током наставе не може појединачно да комуницира са сваким учеником, паром или групом ученика. Он обично не пружа помоћ на основу тога шта је сваком појединцу потребно у одређеном тренутку, већ на основу оног што сâм сматра да је ученицима потребно да би разред био успешан [Reiser 2004]. Када се у настави користи веб-окружење, улоге наставника су сложеније и бројније. Наставник треба да помогне ученицима да схвате процес истраживања у веб-окружењу, треба да делује као прилагодљива скела која олакшава решавање проблема и усмерава ученике у примени кључних процеса и стратегије током учења у веб-окружењу. Истраживање метакогнитивних алата истакло је значај адаптивне, прилагодљиве људске скеле у учењу науке помоћу технологије [Kim and Hanpanin 2011].

Интеракција у пару може да буде скела за подстицање когнитивног и метакогнитивног размишљања. Ту је „улога наставника веома важна јер он мора да утврди, за сваког ученика, које су му психичке функције развијене, које су у процесу развоја и које тек треба развијати” [Василијевић 2004: 34], али и да, на основу тих налаза, обезбеди асиметричну интеракцију (ученик–ученик), која ће допринети активности оба ученика и чији садржај треба да одговара ЗНР партнера нижих компетенција. Вршњаци могу да обезбеде ефикасне скеле за развијање размишљања, у неким условима чак ефикасније него одрасли [Tudge 2000]. Низ студија које је спровео Кинг [King 1991; 1992; 1994] показао је да је тражење информација, давање објашњења и примање повратне информације од вршњака помогло ученицима у активирању предзнања, подстицању перспектива и унапређивању њиховог учења.

Дидактичко-методичке основе модела

Тим наставника из Основне школе „Михаило Петровић Алас” обликовао је модел тимске наставе који пружа подршку учењу историјских садржаја у настави природе и друштва у 4. разреду основне школе.

Основне карактеристике експерименталног модела тимске наставе у веб-окружењу су: тим наставника који заједнички припрема, заједнички реализује наставни процес и заједнички вреднује резултате рада ученика, хибридни модел организације наставе (комбинација уобичајене наставе и онлајн наставе), вођено откривање у веб-окружењу.

У *Смерницама за унапређивање улоге ИКТ у образовању* указује се на значај промовисања хибридног модела организације наставе, који обједињује уобичајени начин рада и онлајн приступ, при чему се користе предности сваког од њих [Национални просветни савет 2013]. Онлајн настава подразумева да се наставне активности реализују путем интернета. Моделом је предвиђено да се онлајн активности реализују током часова у школи, а не на даљину. Разлози за овакво опредељење леже у узрасним карактеристикама ученика, односно мишљењу да је за децу до 12. године веома важан непосредни контакт с наставником.

Модел је заснован на прожимању учења и поучавања, с нагласком на вођеном откривању у веб-окружењу и ван њега. На значај таквог приступа у поучавању и учењу друштвених садржаја указивали су бројни аутори [Благданић 2014; Пешић 1998; Плут 2003; Шпановић и Ђукић 2006]. Акцент је на активностима ученика у наставном процесу, стога је улога наставника више окренута креирању наставних ситуација, физичке и социјалне средине, конструисању задатака, одабиру метода учења и уопште начинима како да ученике увуче у смислене и релевантне активности [Маринковић 2010].

У експериментални програм укључени су модели *конаставе* (три од шест модела) према Куку и Френду [Cook and Friend 1995]: 1) поучавање по станицама, 2) паралелно поучавање, и 3) тимско поучавање.

Активности ученика и наставника у настави „се одвијају кроз различите форме међусобних односа, кроз различите начине опхођења, различите обрасце понашања” [Лакета и Василијевић 2006: 207]. Утврђено је да различитим ученицима одговарају различити социолошки облици рада и њихове различите комбинације [2006]. У нашим моделима коришћени су рад у пару, индивидуални, фронтални облик рада и групни облик рада.

Обликовани модел подстицао је следеће ученичке активности на часовима наставе природе и друштва: читање, постављање питања, посматрање, слушање, описивање, сакупљање, сређивање, класификовање, анализирање, процењивање, предлагање, дискутовање, синтетизовање, излагање (извештавање), истраживање, практиковање, прављење, примењивање, креирање.

У раду су коришћена савремена наставна средства (рачунар, бим-проектор) и дидактички материјали за рад у пару, индивидуални и групни рад. Дидактички материјали засновани су на различитим изворима информација (одабрани сајтови, енциклопедије, аудио и видео-записи). Определили смо се за софтверску платформу Мудл (Moodle) као технолошку подршку за припрему, реализацију и вредновање тимске наставе.

Водили смо се идејом да стратегије за учење у веб-окружењу треба да оснаже и подрже учење у школи и ван ње. Увели смо подршку у виду

радних листова, који омогућавају вођење ученика приликом коришћења веба, што их подстиче да процењују значај и поузданост информација које проналазе и да уче начине комбиновања информација, извештавања и представљања резултата својих истраживања. Недостатак смерница и вођења током рада може да наметне високо когнитивно оптерећење. Инструкција би, стога, требало да смањи когнитивно оптерећење и усмерава пажњу ученика на релевантне аспекте задатка [Van Merriënboer 1997]. Ученици треба да науче како да уче у контексту у којем се веб користи као алат за истраживање и решавање проблема.

Дакле, у раду је коришћена комбинација скела (scaffoldings): писана упутства (радни листови), интеракција у пару и подршка наставничког тима. Дистрибуиране скеле (distributed scaffolding), које обухватају више начина подршке при чему свака има своју улогу, препознате су као добар приступ за подршку учењу у учионицама у којима се користи технологија [McNeill and Krajcik 2009; Puntambekar and Kolodner 2005; Raes et al. 2012].

У наставку рада дајемо приказ тимског припремања наставе, као и активности чланова тима:

- 1) дефинисање циљева тимске наставе;
- 2) проучавање наставног приступа (вођено откривање у веб-окружењу), технолошке подршке (Мудл платформа) и фактора који могу утицати (позитивно и негативно) на предложене приступе (карактеристике интерфејса, карактеристике задатка, карактеристике ученика, карактеристике чланова тима, начини подршке, праћења и вредновања резултата ученика);
- 3) проучавање релевантне литературе;
- 4) подела задужења (ко, шта, када и како ради, договор о правилима понашања и одговорностима чланова тима);
- 5) креирање припрема за часове:
Тим наставника се на састанцима договарао о следећем: циљевима и задацима часа, наставним форматима (моделима ко-наставе), наставним садржајима (који наставни садржаји, којим редоследом, ког обима и дубине), наставним методама, облицима рада (фронтални рад, рад у малим групама, рад у паровима, индивидуални рад), дигиталним алатима, исходима и вредновању рада ученика;
- 6) припрема е-материјала
Креирање е-материјала остварује се на основу поделе задужења – један наставник био је задужен за претраживање веб-окружења и прикупљање материјала, двоје наставника радило је на изради материјала за учење и проверу знања на основу селектованих материјала и договореног наставног приступа, аутор пројекта био је задужен за постављање материјала на Мудл платформу и управљање курсом;
- 7) тимска реализација наставе (свака учитељица ради са својим одељењем у сарадњи с аутором пројекта, такође учитељицом); коришћена су три модела: паралелно поучавање, поучавање по станицама и тимско поучавање;

8) састанци тима (једном недељно после одржана два часа у свим одељењима) уз разматрање: да ли се планирано реализује у складу с договором, да ли има одступања, потешкоћа, како се одвија сарадња између учитељице и аутора пројекта, како ученици реагују на присуство два наставника, какви су резултати рада ученика, да ли треба нешто мењати и како то учинити, доношење закључака у вези с наставком рада;

9) сагледавање резултата рада тима и ученика

Неки од закључака наставничког тима: Уложили смо неупоредиво више труда и времена током припремања тимске наставе у веб-окружењу, у поређењу с уобичајеном припремом за наставни час, на којем индивидуално поучавамо. Међутим, тај труд вишеструко се исплатио. Током часова усмерили смо се на подстицање и подржавање учења ученика у веб-окружењу, током колаборације развијали смо своје компетенције, а креиране материјале можемо опет користити, делити, надограђивати. Ученици су били мотивисани да користе рачунар у настави и постепено су развијали способности сналажења у веб-окружењу у функцији учења.

Технике и инструменти истраживања

У истраживању су коришћене две научно-истраживачке технике: 1) тестирање и 2) рад на педагошкој документацији. Тестирањем је добијен увид у квалитет знања ученика о историјским садржајима, а рад на педагошкој документацији коришћен је приликом прикупљања података о испитаницима (оцена из предмета Природа и друштво, образовни статус мајке и оца).

У складу с техникама употребљени су одговарајући инструменти: тестови знања о историјским садржајима (иницијални и финални тест знања) и протокол за прикупљање података о испитаницима.

Иницијални тест је конструисан како би се сагледао квалитет предзнања ученика у области историјских садржаја, док смо финалним тестом испитивали квалитет знања ученика о историјским садржајима који су учени у 4. разреду. Намера је била да се путем теста знања (пре и након експерименталног програма) сагледа квалитет знања (знање препознавања, знање репродукције, оперативно знање, стваралачко знање) ученика у оквиру четири кључне историјске области (Историјски извори, Хронологија, Историјски простор и Људи и догађаји). Оба теста (иницијални и финални) састављена су од четири субтеста који садрже задатке препознавања, задатке репродукције, оперативне задатке и стваралачке задатке. Сваки субтест носи по шест бодова, тако да је укупан број бодова и за иницијални и за финални тест двадест и четири.

Метријске карактеристике оба теста су задовољавајуће. Када је дистрибуција симетрична, коефицијент асиметрије има вредност 0. Сматра се да је вредност коефицијента асиметрије до $\pm 0,5$ добра. Пошто је вредност коефицијента асиметрије и иницијалног и финалног теста мања од 0,5, закључујемо да оба теста имају симетричну дистрибуцију. Када је вредност

коэффициента хомогености негативна, као у нашем случају, дистрибуцију карактерише спљоштени врх криве дистрибуције. Оваква дистрибуција указује на повећану дисперзију резултата, а њене вредности су прихватљиве. Пошто Колмогоров-Смирнов тест није статистички значајан (Табела 1), закључујемо да су обе расподеле нормалне. Коэффициент поузданости иницијалног теста износи $\alpha=0,74$, а финалног $\alpha=0,76$.

Табела 1. Метријске карактеристике иницијалног и финалног теста

Укупан скор на тестовима	AS	SD	Skjunis	Kurtosis	KS z	α	β	$\psi 1$	H1
Иницијални	10,8765	4,04736	0,312	-0,118	0,254	0,7359	0,7607	0,7866	0,1341
Финални	12,8235	4,56816	0,111	-0,702	0,903	0,7601	0,7811	0,8289	0,1496

Леџенда: AS – аритметичка средина; SD – стандардна девијација; Skjunis – мера асиметрије дистрибуције; Kurtosis – мера хомогености дистрибуције; KS z – Колмогоров-Смирнов тест статистика; α – коэффициент поузданости Кронбаха и сарадника; β – поузданост прве главне компоненте; $\psi 1$ – коэффициент репрезентативности; H1 – коэффициент хомогености (просечна корелација варијабли); ** статистичка значајност – $p < 0,01$.

Дискриминативност је израчуната путем израчунавања дискриминативне вредности сваког задатка. Метријске карактеристике појединачних задатака (тежина и дискриминативност) и иницијалног и финалног теста су задовољавајуће. Сматра се да задатак у тесту има добру дискриминативност ако вредност коэффицијента није мања од 0,20 [Ding et al. 2006]. Сви задаци иницијалног теста имају позитивну дискриминативност која се креће у распону од 0,35 до 0,77, док је за задатке у финалном тесту установљена дискриминативност у распону од 0,23 до 0,71. На основу добијених налаза, може се констатовати да су сви задаци у оквиру тестова поуздани тест-случајеви.

Узорак истраживања

Популацију експерименталног истраживања представљају одељења 4. разреда београдских основних школа.

Узорак је обухватао једну узрасну категорију (ученици 4. разреда). Определили смо се за ученике овог разреда јер десетогодишњаци имају изграђене когнитивне и социјалне капацитете потребне за сарадњу, али и за самостални, истраживачки рад. Такође, на овом узрасту ученици са стадијума учења читања прелазе на стадијум читања ради учења [Mullis et al. 2007].

Узорак истраживања пригодан је и с обзиром на то што је аутор пројекта био члан тима па су за експерименталну групу бирана одељења школе у којој аутор ради. Одељења контролне групе бирана су на основу доброволности учитеља за сарадњу. Услови којих смо се држали при одабиру

били су да одељења контролне групе не буду из исте школе, да рад на историјским садржајима обухвата исти број наставних јединица и да се реализује у исто време као у експерименталној групи.

Величина узорка одређена је природом истраживања. С обзиром на то да се ради о тимској стратегији наставе, тимском планирању, реализацији и вредновању наставног процеса, определили смо се за узорак кога чини 170 ученика, седам одељења, од којих три одељења представљају експерименталну, а четири одељења контролну групу (Табела 2).

Табела 2. Основна структура узорка

ГРУПА	ОСНОВНА ШКОЛА	ОДЕЉЕЊЕ	УКУПНО
Контролна	ОШ „Краљ Петар I”	IV-2	25
	ОШ „Павле Савић”	IV-4	26
	ОШ „Владислав Рибникар”	IV-3	18
	ОШ „Јован Миодраговић”	IV-6	16
Експериментална	ОШ „Михаило Петровић Алас”	IV-1	28
	ОШ „Михаило Петровић Алас”	IV-2	32
	ОШ „Михаило Петровић Алас”	IV-3	25

Узорак садржаја чинила је једна наставна тема – *Осврћ уназад-прошлости*, чија је реализација предвиђена Наставним програмом за 4. разред. Тема је обухватала 20 наставних јединица.

Статистичка обрада података

Од статистичких техника коришћене су: мере дескриптивне статистике, Колмогоров-Смирнов тест за одређивање нормалности расподела и мултиваријациона анализа коваријансе с поновљеним мерењима (MANCOVA) за главне анализе у раду. Подаци су обрађени коришћењем софтверског пакета SPSS 20.0.

Мултиваријационом анализом коваријансе с поновљеним мерењима (MANCOVA) истражене су разлике између експерименталне и контролне групе у квалитету знања о историјским садржајима. При томе је припадност групи представљала фактор независне варијабле, док су пол, оцена из предмета Природа и друштво и образовање мајке и оца уврштени као коваријати¹. Зависне варијабле били су укупан скор на тесту, као и скорови на субтестовима.

Истраживање је реализовано током другог полугодишња 2014/2015. године. Иницијална испитивања обављена су крајем фебруара, а финална крајем маја. Тест знања о историјским садржајима, и иницијални и финални, ученици су радили један школски час (45 минута).

¹ Варијабла чији ефекат истраживач не жели да истражи, већ је држи под контролом.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Ово истраживање усмерено је на утврђивање ефеката модела тимске наставе у четвртом разреду основне школе у настави природе и друштва, на основу резултата педагошког експеримента. Дејство, учинак, последица, резултат, јесу основна значења појма ефекат (од лат. речи effectus – извршавање) која се наводе и у *Великом речнику сѝраних речи и израза* [Клајн и Шипка 2008]. Под ефектима тимске наставе подразумевамо контекстне резултате утврђених активности наставника и ученика, који су одређени наставним моделом и који се односе на област квалитета знања о историјским садржајима.

Истраживали смо утицај испитиваних фактора на промене у знању препознавања, знању репродукције, оперативном знању, стваралачком знању и укупном скору. Приказујемо промене скорова на зависно променљивим, када је као фактор постављена групна припадност (Табела 3).

Табела 3. Утицај групне припадности на промене скорова зависних варијабли

Фактор	Зависна варијабла	F	P	Парцијални ета квадрат
Групна припадност	Препознавање	29,755	0,000	0,154
	Репродукција	32,326	0,000	0,165
	Оперативна знања	29,660	0,000	0,153
	Стваралачка знања	22,101	0,000	0,119
	Укупан скор	101,477	0,000	0,382

Леџенда: p – значајност F количника

Приказани резултати говоре нам на којим је све зависним варијаблама дошло до промене и колика је та промена (парцијални ета квадрат²). Групна припадност је утицала на промене на свим нивоима зависно променљиве и у укупном скору. Највећа промена догодила се у укупном скору ($F(1,164)=101,477$; $p=0,000$, парцијални ета квадрат = 0,382). Овај резултат говори да су добијене разлике између К и Е групе у укупном знању статистички значајне. Према величини ефекта закључујемо да се 38,2% варијабилитета у мерама зависно променљиве (укупан скор) може објаснити или предвидети на основу припадности експерименталној групи.

Разлике између две групе испитаника статистички значајне су у свим категоријама знања: препознавање ($F(1,164)=29,755$; $p=0,000$, парцијални ета квадрат = 0,154), репродукција ($F(1,164)=32,326$; $p=0,000$, парцијални ета квадрат = 0,165), оперативна знања ($F(1,164)=29,66$; $p=0,000$, парцијални ета квадрат = 0,153), стваралачка знања ($F(1,164)= 22,101$; $p=0,000$, парцијални ета квадрат = 0,119).

² Парцијални ета квадрат је количник дела варијансе зависне променљиве објашњеног различитим категоријама независне променљиве, тј. варијансом између група и укупне варијансе, једнаке збиру предходне и варијансе унутар група.

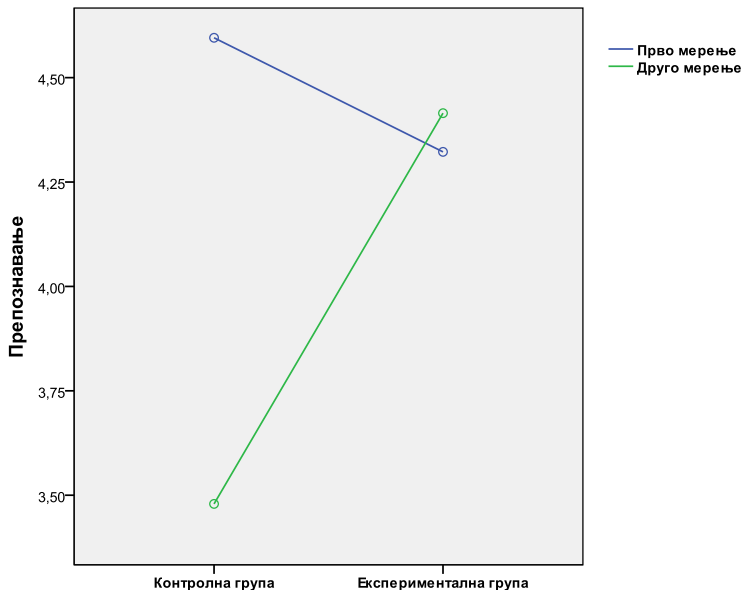
Постоје статистички значајне разлике у погледу квалитета знања ученика који су историјске садржаје усвајали на уобичајени начин и ученика који су исте садржаје усвајали у тимској организацији наставе. Посебно треба нагласити ефекат модела (тимске наставе у веб-окружењу) на промену квалитета укупног знања и уједначен ефекат модела на промене квалитета знања препознавања, знања репродукције и оперативног знања.

Пошто смо констатовали да су промене настале под утицајем експерименталног фактора значајне, интересовало нас је да сагледамо напредак сваке групе у односу на иницијално мерење и да упоредимо напредак између К и Е групе. Након статистичког уклањања утицаја коваријата (оцена, пол, образовања мајке и оца) добили смо резултате које представљамо графиконом за сваку зависно променљиву.

1) Знање препознавања

На финалном мерењу дошло је до малог напретка у Е групи и до значајног пада у скору К групе (Графикон 1). Уочава се разлика у успеху К и Е групе на финалном мерењу (око једног бода). Констатујемо да је дошло до статистички значајне промене у степену усвојености знања препознавања код ученика који су радили по експерименталном моделу, у односу на ученике који су радили на уобичајен начин. Можемо закључити да се тимском наставом у веб-окружењу може утицати на унапређење знања препознавања о историјским садржајима.

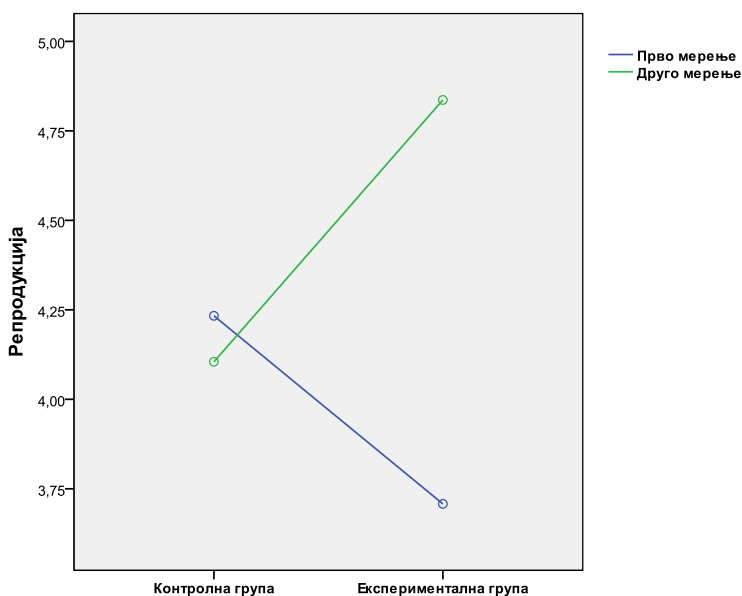
Графикон 1. Промене у знању препознавања

2) Знање репродукције

У скору К групе на финалном мерењу дошло је до малог пада, док је Е група остварила напредак (1,1 бод) у оквиру овог нивоа знања (Графикон 2). Е група била је успешнија од К групе на финалном мерењу (разлика око 0,7 бодова), што можемо приписати деловању експерименталног фактора. Дакле, дошло је до значајне промене у степену усвојености знања репродукције код ученика који су радили по експерименталном моделу, у односу на ученике који су радили на уобичајен начин. Тимском наставом у веб-окружењу може се утицати на унапређење знања репродукције о историјским садржајима.

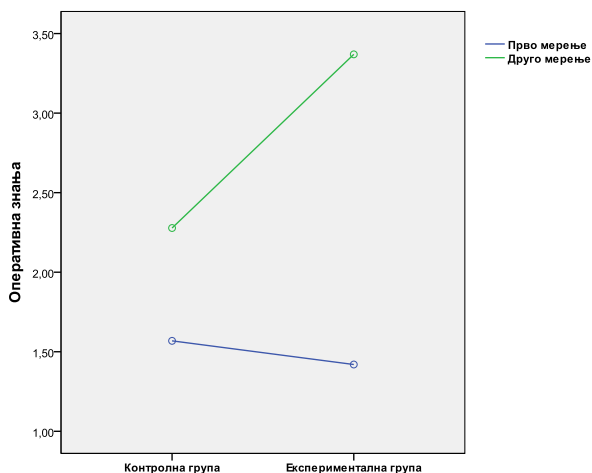
Графикон 2. Промене у знању репродукције

3) Оперативна знања

Графикон 3 указује на разлике у скоровима К и Е групе на финалном мерењу (око 1,1 бод). Обе групе напредовале су у односу на иницијално мерење, с тим што је напредак К групе много мањи у односу на Е групу. Дошло је до статистички значајне промене у степену усвојености оперативних знања код ученика који су радили по експерименталном моделу, у односу на ученике који су радили на уобичајен начин. Представљене разлике настале су под утицајем експерименталног фактора, па закључујемо да се тимском наставом у веб-окружењу може утицати на унапређивање оперативних знања о историјским садржајима.

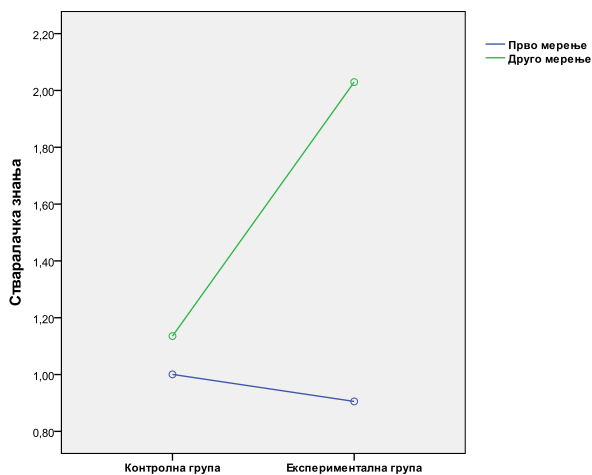
Графикон 3. Промене у оперативним знањима

4) Стваралачка знања

Група К је остварила мали напредак на финалном мерењу, док је Е група напредовала око 1,2 бода (Графикон 4). Дошло је до статистички значајне промене у степену усвојености стваралачких знања код ученика који су радили по експерименталном моделу, у односу на ученике који су радили на уобичајен начин. Разлика на финалном мерењу између К и Е групе (око 0,9 бодова) указује да се тимском наставом у веб-окружењу може утицати на унапређивање квалитета стваралачких знања ученика о историјским садржајима.

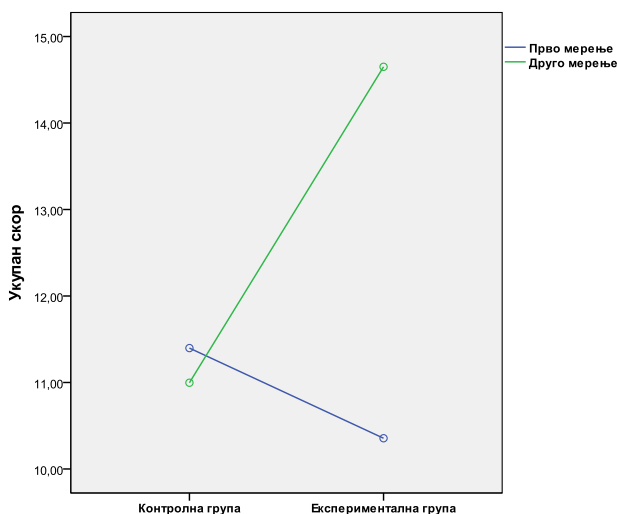
Графикон 4. Промене у стваралачким знањима

5) Укупно знање

Укупан скор К групе на финалном мерењу мањи је него њен скор на иницијалном мерењу. Група Е је на финалном мерењу остварила напредак у укупном скору од 4,3 бода. Разлика у укупном скору на финалном мерењу између К и Е групе износи 3,6 бодова. Резултати показују разлику у квалитету знања између група у корист Е групе (Графикон 5). Дошло је до значајне промене у квалитету укупног знања ученика који су радили по експерименталном моделу, у односу на ученике који су радили на уобичајени начин. Можемо да закључимо да су укупна знања ученика Е групе квалитетнија и да тимска настава у веб-окружењу доприноси унапређењу квалитета укупног знања ученика о историјским садржајима.

Графикон 5. Промене у укупном знању

ДИСКУСИЈА

Приликом истраживања релевантне литературе, нисмо наишли на радове у чијем је фокусу емпиријско истраживање ефеката тимске наставе у веб-окружењу. Већина истраживања оријентисана је на једну или две од три кључне компоненте овог рада – тимска настава, веб-окружење и историјски садржаји. Налазе тих истраживања истакли смо и користили у креирању модела тимске наставе у веб-окружењу.

Резултате овог истраживања можемо упоредити с резултатима два истраживања новијег датума, једно је реализовано код нас [Василијевић и сар. 2013], а друго у школама на Тајвану [Jang 2006].

Овај рад инспирисан је истраживањем Д. Василијевић и сарадника. Тада су студенти тимским радом на припремању, реализацији и вредно-

вању наставе, повезивањем различитих наставних система под окриљем тимске наставе, мењали уобичајен начин рада и притом стварали услове за унапређивање квалитета знања ученика. Пошто су резултати истраживања показали да је дистрибуција квалитета знања тих ученика усмерена ка вишим категоријама знања [Василијевић и сар. 2013], идеја је била да учитеље укључимо у сличне активности у овом истраживању, да им не намећемо готова решења, већ да их подстичемо да тимским радом сами креирају, реализују и вреднују тимску наставу и притом користе ресурсе веб-окружења за планирање, реализацију и вредновање наставе. Дошли смо до сличних резултата – у оба истраживања креирани модели допринели су унапређивању квалитета знања ученика.

Резултати истраживања [Jang 2006], у којем су у експерименталној групи примењивани модели *йоучавање йо сџаницама* и *џаралелно џоучавање*, према Куку и Френду [Cook and Friend 1995], показали су да је просечан скор ученика који су учили у тимској организацији наставе на завршном тесту из математике статистички значајно бољи у односу на просечан скор ученика који су учили на уобичајен начин. Сличан резултат добили смо и ми примењујући поменуте моделе, само што су предмет нашег интересовања били историјски садржаји, а тимска настава је остваривана у веб-окружењу.

О променама у квалитету знања ученика К и Е групе између два мерења (иницијалног и финалног) о историјским садржајима, констатовали смо: 1) код ученика који су усвајали историјске садржаје на уобичајени начин (К група) дошло је до малог напретка у погледу степена усвојености оперативних и стваралачких знања, до малог пада у степену усвојености знања репродукције и значајног пада у степену усвојености знања препознавања; 2) код ученика експерименталне групе (Е групе) увиђа се највећи напредак, под утицајем експерименталног програма, у степену усвојености оперативних знања, затим подједнак напредак у оквиру знања репродукције и стваралачких знања, и мали на нивоу препознавања; 3) код ученика Е групе дошло је до малог пада у степену усвојености укупног знања, док је квалитет знања Е групе значајно унапређен под утицајем експерименталног фактора (тимске наставе у веб-окружењу).

Помало је неочекивано да дође до значајног пада у степену знања препознавања К групе, док је Е група најмањи напредак остварила на истом нивоу. Покушали смо да откријемо зашто је до тога дошло и констатовали да су задаци на иницијалном тесту, којима се испитивало знање препознавања, били искуствено ближи, а тиме и лакши, од задатака из исте категорије који су се нашли на финалном тесту. Дакле, испитиван је ниво знања, препознавање, али садржаји задатака, који су усклађени с наставним програмом у оба теста, имају за ученике различиту искуствену вредност. Односно, на иницијалном тестирању ученици су у већој мери могли да се ослане на ваншколско знање, а у финалном у већој мери на школско.

На први поглед чини се неочекиваним резултат Е групе која је остварила мали напредак на вишим нивоима знања, док је на нивоу репродукције забележила мали пад, док је било очекивано да на истим нивоима знања Е група оствари значајан напредак, с обзиром на то да смо све активности

у оквиру тимске наставе у веб-окружењу водили и усмеравали у складу са савременим схватањима о значају социјалне интеракције.

Објашњење за навод у вези са напредовањем К групе између два мерења видимо у схватању појма *уобичајени начин рада*, који су примењивали учитељи контролних одељења. Он не мора да подразумева да су учитељи доминатно примењивали фронтални облик рада – наставни облик који најдуже траје и који је процентуално најзаступљенији у бројним васпитно-образовним системима, а за који се везује меморисање чињеница, пасивност ученика и тестови знања којима се испитује степен усвојености нижих нивоа знања.

Учитељи К група и тим учитеља који је радио с Е групама тражили су одговоре на иста питања: које циљеве желе да остваре на одређеном наставном садржају с конкретним ученицима, којим методама ће то постићи, како да воде и подржавају, прате и вреднују процес учења, али и његове исходе. У тим настојањима тим наставника био је успешнији. У прилог томе говоре и укупни резултати група – укупан скор К групе на финалном мерењу је за 0,4 бода мањи него њен скор на иницијалном мерењу. Група Е је на финалном мерењу остварила напредак у укупном скору од 4,3 бода. Разлика у укупном скору на финалном мерењу између К и Е групе износи 3,6 бода. Тимска настава у веб-окружењу била је квалитетније осмишљена и реализована и тиме допринела унапређивању квалитета знања ученика.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад представља покушај да се реafirмише и осавремени тимска настава и испитају њени ефекти у погледу квалитета знања ученика. Свесни комплексности ове намере и с теоријског и методолошког аспекта, те чињенице да у нашој литератури има неколико радова који се баве овом проблематиком, као и опречних резултата страних истраживања у погледу експерименталног истраживања ефеката тимске наставе, упустили смо се у проучавање, унапред рачунајући на тешкоће у раду и на ограничења које ће наши резултати имати.

Констатовали смо да експериментални модел (тимска настава у веб-окружењу) у односу на уобичајени начин рада, доприноси значајном унапређењу квалитета укупног знања ученика, као и уједначеном напретку у оквиру три категорије знања (препознавање, репродукција, оперативна знања) о историјским садржајима у четвртном разреду основне школе.

Перспектива тимске наставе природе и друштва у веб-окружењу је у њеној флексибилности и економичности с организационог и дидактичко-методичког становишта. Она има потенцијал да умањи негативне аспекте који се најчешће јављају када се говори о тимској настави (функционисање тима и време), кроз различите видове синхроне и асинхроне комуникације, и да унапреди учење и поучавање пажљиво планираним вођењем ученика кроз веб-окружење (мултимедијални садржаји) и помоћу њега (дигитални алати).

У фокусу нашег интересовања било је унапређивање квалитета знања ученика у настави природе и друштва, тако да су сва настојања тима била усмерена на креирање и проверавање модела који треба да подрже и оснаже учење на часовима природе и друштва. Наредне кораке истраживања у овој области видимо у лонгитудиналном праћењу различитих ефеката тимске наставе природе и друштва у веб-окружењу. Ефекте треба пратити и проверавати и с аспекта појединаца, наставника и ученика, и с аспекта функционисања тима, коришћењем квантитативне и квалитативне методологије.

Бројна истраживања потврдила су да иновативни модели рада доприносе унапређивању квалитета знања и, уопште, постигнућа у односу на уобичајени начин рада. Пажњу би требало усмерити на мотивисање наставника да у свом раду користе те иновативне моделе или, још боље, да на основу постојећих развијају нове кроз тимски рад истраживањем своје праксе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Благданић, Сања (2014). *Историјски садржаји у настави природе и друштва*. Београд: Учитељски факултет.
- Василијевић, Данијела (2004). *Формирање појмова о природи*. Ужице: Учитељски факултет.
- Василијевић, Данијела; Новак Лакета и Јелена Стаматовић (2013). Утицај тимске наставе на стваралачка знања ученика. *Теме*, 2: 611–630.
- Ђукић, Мара (2003). *Дидактичке иновације као изазов и избор*. Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Ђукић, Мара и Светлана Шпановић (2006). Ефекти тимске наставе: Метаанализа емпиријских истраживања, у: Оливера Гајић (ур.), *Евројске димензије промена образовног система у Србији*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2: 227–238.
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2008). *Велики речник сџраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Лакета, Новак и Данијела Василијевић (2006). *Основе дидактике*. Ужице: Учитељски факултет.
- Маринковић, Снежана (2010). *Професионални развој наставника и постигнућа ученика*. Ужице: Учитељски факултет.
- Пешић, Јелена (1998). *Нови приступи стругури ученика. Теоријски принципи и конструјски решења*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Плут, Дијана (2003). *Уџбеник као културно-историјски систем*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шевкушић, Славица и Јасмина Шефер (2006). Нови приступ настави познавања друштва у четвртном разреду основне школе: акционо истраживање. *Настава и васпитање*, 55(3): 269–282.
- Шпановић, Светлана (2013). *Дидактички аспекти примене рачунара у настави*. Сомбор: Педагошки факултет.
- Шпановић, Светлана и Мара Ђукић (2006). Наставничка перцепција тимске наставе. У: Гајић, О. (ур.): *Евројске димензије промена образовног система у Србији*, Нови Сад: Филозофски факултет, 1: 289–311.
- Cook, Lynne and Marilyn Friend (1995). Co-teaching: Guidelines for creating effective practices. *Focus on Exceptional Children*, 28(3): 1–16.
- Hogan, Kathleen and Michael Pressley (1997). *Scaffolding student learning: Instructional approaches and issues*. Cambridge MA: Brookline Books.

- Hughes, Claire E. and Wendy A. Murawski (2001). Lessons from another field: Applying coteaching strategies to gifted education. *Gifted Child Quarterly*, 45: 195–209.
- Jang, Syh-Jong (2006). Research on the effects of team teaching upon two secondary school teachers. *Educational Research*, 48(2): 177–194.
- Jang, Syh-Jong (2008). Innovations in science teacher education: effects of integrating technology and team-teaching strategies. *Computers & Education*, 51(2): 646–659.
- Kim, Minchi C. and Michael J. Hannafin (2011). Scaffolding problem solving in technology-enhanced learning environments (TELEs): bridging research and theory with practice. *Computers & Education*, 56(2): 403–417.
- King, Alison (1991). Effects of training in strategic questioning on children's problem solving performance. *Journal of Educational Psychology*, 83(3): 307–317.
- King, Alison (1992). Facilitating elaborative learning through guided student-generated questioning. *Educational Psychologist*, 27(1): 111–126.
- King, Alison (1994). Guiding knowledge construction in the classroom: Effects of teaching children how to question and how to explain. *American Educational Research Journal*, 31(2): 338–368.
- Loyens, Sofie M. M.; Remy M. J. P. Rikers and Henk G. Schmidt (2007). The impact of students' conceptions of constructivist assumptions on academic achievement and drop-out. *Studies in Higher Education*, 32(5): 581–602.
- Mayer, Richard E. (2001). *Multimedia Learning*. New York: Cambridge University Press.
- McKinley, Bud (1996). *An example of team-taught inter-disciplinary classrooms*. North Branch, NJ: Raritan Valley Community College.
- McNeill, Katherine and Joseph Krajcik (2009). Synergy between teacher practices and curricular scaffolds to support students in using domain specific and domain general knowledge in writing arguments to explain phenomena. *The Journal of the Learning Sciences*, 18(3), 416-460.
- Mullis, Ina V. S.; Michael O. Martin, Ann M. Kennedy and Pierre Foy (2007). *PIRLS 2006 International Report: IEA's Progress in International Reading Literacy Study in Primary Schools in 40 Countries*. Chestnut Hill, MA: TIMSS and PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College.
- Pešikan, Ana (2003). *Nastava i razvoj društvenih pojmova kod dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pešikan, Ana (2010). Savremeni pogled na prirodu školskog učenja i nastave: socio-konstruktivističko gledište i njegove praktične implikacije. *Psihološka istraživanja*, 2: 157–184.
- Piechura-Couture, Kathy; Mercedes Tichenor, Debra Touchton, Douglas Macissac and Elizabeth D. Heins (2006). Coteaching: A Model for Education Reform. *Principal leadership*, 6(9): 39–43.
- Puntambekar, Sadhana and Janet L. Kolodner (2005). Toward implementing distributed scaffolding: Helping students learn science by design. *Journal of Research in Science Teaching*, 42(2): 185–217.
- Raes, Annelies; Tammy Schellens, Bram De Wever and Ellen Vanderhoven (2011). Scaffolding information problem solving in web-based collaborative inquiry learning. *Computers & Education*, 59(1): 82–94.
- Reiser, Brian J. (2004). Scaffolding complex learning: the mechanisms of structuring and problematizing student work. *Journal of the Learning Sciences*, 13(3): 273–304.
- Richardson, Ann (1993). School-based teams help improve school learning environments. *Schools in the Middle*, 2(4): 26–29.
- Rosenshine, Barak and Carla Meister (1992). The use of scaffolds for teaching higher-level cognitive strategies. *Educational Leadership*, 4: 26–33.
- Smith, Jim (2004). Developing paired teaching placements. *Educational Action Research*, 12(1): 99–125.
- Tenjović, Lazar i Snežana Smederevac (2011). Mala reforma u statističkoj analizi podataka u psihologiji: malo p nije dovoljno, potrebna je i veličina efekta. *Primenjena psihologija*, 4: 317–333.

- Tudge, Jonathan (2000). Theory, method, and analysis in research on relations between peer collaboration and cognitive development. *Journal of Experimental Education*, 69(1): 98–112.
- Van Merriënboer, Jeroen J. G. (1997). *Training Complex Cognitive Skills: A Four-Component Instructional Design Model for Technical Training*. Englewood Cliffs, New Jersey: Educational Technology Publications.
- Vygotsky, Lev Semenovič (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. London, England: Cambridge University Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Буђевац, Невена М. (2012). Развојни ефекат симетричне вршњачке интеракције током почетног овладавања читалачком писменошћу (докторска дисертација). Доступно на: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:7157/bdef:Content/get>. Приступљено: 19. 3. 2015.
- Национални просветни савет Републике Србије (2013). Смернице за унапређивање улоге ИКТ у образовању. Доступно на: http://www.nps.gov.rs/wp-content/uploads/2013/12/SMERNICE_final.pdf. Приступљено: 10. 3. 2015.
- Battershell, Wendy (2011). *Dialectic Team Teaching at the University Level: A Study of Four Teams* (Doctoral thesis Kent State University). Доступно на: <https://www.kent.edu/ehhs/offices/oa/dialectic-team-teaching-university-level-study-four-teams>. Приступљено: 31. 5. 2017.
- Ding, Lin; Ruth Chabay, Bruce Sherwood and Robert J. Beichner (2006). Evaluating an electricity and magnetism assessment tool: Brief electricity and magnetism assessment. *Physical review special Topics-Physics education research*, 2(1): Доступно на: <https://journals.aps.org/prper/abstract/10.1103/PhysRevSTPER.2.010105> Приступљено: 31. 5. 2017.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

EXAMPLE OF HISTORICAL CONTENT FOUND IN THE FOURTH GRADE OF BELGRADE PRIMARY SCHOOLS

by

GORDANA STEPIĆ

Ministry of Education, Science and Technological Development
Nemanjina 22–26, Belgrade, Serbia
gordana.stepic@mpn.gov.rs

SUMMARY: The research topic is rethinking the ways of improving the quality of students' knowledge in the matters of nature and society. The aim was to examine empirically and to evaluate the effect of the experimental model of nature and society team teaching in a web environment on the quality of knowledge of the fourth-grade primary school students. The experimental method (experiment with parallel groups) was applied. Research techniques used were testing and working on pedagogical documentation. The data were collected by means of knowledge tests (initial and final) and protocols for data collection. The study included one hundred and seventy students, eighty-five students were in the control and eighty-five students were in the experimental group. Vital part of the research is creating a stimulating environment for learning where students are able to acquire knowledge through individual, individualized or collaborative processes of thinking, which are organized, maintained and evaluated by a team of teachers.

KEYWORDS: team work, web environment, historical content, primary school, nature and society

ЈУБИЛЕЈ – 165 ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ПЕТРА КОСТИЋА

Ове године Призренци прослављају 165 година од рођења Петра Костића, најзначајнијег Србина Призренца свога доба. Њему у част а потомцима на корист „Друштво пријатеља манастира Светих архангела код Призрена” издало је књигу *Листићи из даље и ближе прошлости* (Младеновац 2017; прир. А. Новаков и У. Шешум) с његовим радовима објављиваним у српској периодици од 1902. до 1934. године.

Петар Костић, доајен међу српским културним делатницима на простору Старе Србије и Македоније, у жељи да себи и својим читаоцима објасни узроке тешког стања српског народа на овим просторима у 19. веку, објавио је знатан број радова о политичкој, културној и друштвеној историји Старе Србије у 18. веку и тиме дао драгоцен допринос српској историографији. Тај допринос утолико је већи јер је Костић објавио, преформулисао или искористио историјске изворе који су неколико деценија након тога неповратно нестали. Наиме, чланци у којима се он осврће на деценије пре свог рођења остали су, у највећем броју случајева, једини извор за читав низ историјских догађаја и процеса и без њих било би врло тешко, ако не и немогуће, историографски обрађивати прошлост Старе Србије на размеђу 18. и 19. века.

И Костићеви радови о догађајима у којима је био учесник и савременик такође су од изузетног значаја за српску науку и културу. Као сведок догађаја, са свешћу хроничара који потомству оставља писани траг о свом времену, објавио је низ важних чланака о личностима и установама које су обележиле живот српског народа у Старој Србији и активност српске дипломатије у другој половини 19. и почетком 20. века. Хроничарски стил повремено је допуњавао личним успоменама, чиме је своје текстове ослободио крутих стега хронике. Костићева штампана заоставштина обимна је, разнолика и поуздана, те стога представља прворазредну грађу о једној епоси.

Највише пажње Костић је посветио Призрену, третирајући друштвене, етнографске, политичке и лексичке особности овог града и његове ближе околине. Без његових радова историографија, антропологија и србистика биле би ускраћене за приказ многих сегмената живота српске заједнице у Призрену у последњим деценијама османске власти. Костић је осликао српске призренске обичаје приликом веридбе, просидбе и свадбе, описао начин прослављања крсне славе, записивао пословице,

загонетке, бројалице и обредне песме и тако оставио значајне етнографске и лексикографске изворе за проучавање културне баштине метохијских Срба.

Приређивачи

ПРЕДСТАВЉАЊЕ КЊИГЕ ПЕТРА КОСТИЋА, *ЛИСТИЋИ ИЗ ДАЉЕ И БЛИЖЕ ПРОШЛОСТИ*

UDC 930.1:929 Kostić P.

Београдски сајам књига
Штанд Канцеларије за Косово и Метохију
28. октобар 2017.

Александра Новаков

БИОГРАФСКИ ПРИКАЗ ПЕТРА КОСТИЋА

На питање ко је Петар Костић – одговор је да је то најзначајнији Србин Призренац свога доба и једна од најзнаменитијих личности Старе Србије и Македоније уопште.

Дозволићете ми да будем помало лична али за то имам и разлог. Наиме, за Петра Костића први пут сам чула као девојчица, када сам на призренском гробљу приметила једну посебну породичну гробницу. Питала сам ко је то – нико није знао да ми одговори. Моја улица у Призрену је деведесетих година 20. века понела његово име, тада су ми упућенији рекли да је то нека важна личност из прошлости... Тек сам као студент

историје, пишући семинарски рад о Призрену, спознала ко је био Костић и из године у годину за мене је био све већи и значајнији. Мозаик сам полако склапала у београдским архивима пишући историјат Призренске богословије. Праву слику јасно сам видела тек истражујући српске средње школе у Османском царству. Дане сам проводила читајући његову преписку, извештаје, процене, идеје.

Петар Костић спада у ред историјских личности које представљају симбол времена и простора у којем су живеле и радиле. Током свог деловања у Старој Србији за време османске власти био је професор и ректор Богословије, директор Српске гимназије у Солуну, секретар Велешко-дебарске и Рашко-призренске митрополије, референт основних школа, председник многих друштава и удружења. Био је посланик и председник Скупштине османских Срба. После ослобођења 1912. и 1918. обављао је дужности начелника и сенатора. Био је личност од изузетног значаја за Српску владу и њен повереник. Образован, интелегентан, човек широких видика и чврстих уверења.

Петар Костић је пореклом из Брода у Гори, из породице Лековци. Двадесетих година 19. века његови преци су из Горе пребегли у Призрен да би сачували православну веру. Деда Лазар био је чувени ћехаја, а отац Коста бавио се продајом половне сукнене одеће. Мајка Анастасија била је домаћица, али се школовала у Призрену, у првој женској школи.

Рођен је у Призрену 24. јуна 1852. године. У родном месту је завршио основну школу (1859–1864) и два разреда ниже гимназије (1866–1868), а затим и обућарски занат (1868–1869). Захваљујући материјалној помоћи Симе Андрејевића Игуманова у београдској Богословији (1869–1873) наставио је школовање као државни питомац.

После завршеног школовања Костић је постављен за наставника Богословије у Призрену (1873), где је предавао српски и црквенословенски језик и догматичко богословље, понекад и обредословље, односно литургију.

После смрти ректора Богословије Илије Ставрића, 1879. године, са наставником Ђорђем Камперелићем преузео је часове преминулог ректора. Тада је Сима Игуманов предложио Српској влади да послове управитеља привремено обавља Петар Костић, што је и усвојено.

Прихватањем дужности заступника ректора у школи преузео је улогу извештача српске владе о Богословији и о политичким приликама у Старој Србији. Због једног компромитујућег писма био је ухапшен априла 1880. године. У затвору у Битољу провео је пет месеци и након тога није смео да се врати у Призрен па је отпутовао у Београд. У неку руку принудни боравак у српској престоници Костић је искористио да допуни своје знање, те је у Учитељској школи слушао часове српског језика, историје и педагогије.

Костић се вратио у Призрен крајем септембра 1881. године и наставио је рад у Богословији. За ректора је постављен 8. јануара 1883. године. То је представљало само формално стицање звања, јер је Костић и до тада обављао послове из управитељског делокруга. На месту ректора провео је више од шест година, све до 1889. године.

Као управитељ Богословије, јединог просветно-политичког центра у том делу Старе Србије, Костић је био задужен и посветио се проблему основних школа на Косову и у Метохији, те је Српску владу периодично извештавао о њиховом раду. Костић је, у договору са црквено-школским општинама, тамо где их је било, отварао школе и постављао учитеље, углавном свршене призренске богослове. Боље ученике слао је на школовање у Београд, одакле су неки одлазили и на даља усавршавања у иностранство. Костић се старао и о подизању школских зграда по селима Старе Србије.

Поред послова из ректорског делокруга, Костић се успешно опробао и у дипломатији, на послу легализације српских уџбеника у Османском царству. У договору са српским властима отишао је у Цариград и од османског Министарства просвете званично затражио дозволу за пренос и слободну употребу оних књига из Србије које претходно прођу османску цензуру. Његова дипломатска акција је уродила плодом – цариградске власти су одобриле уџбенике. То је био први корак у легализовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Након тога отварање су нове српске школе на читавом простору Османског царства. Четрдесет година касније Костић је у писму Јовану Хаџи Васиљевићу написао да је то тренутак када су Турци први пут допустили српско име, јер је на уџбеницима стајало „за основне српске школе у Отоманској империји”.

Костићеви успеси у Цариграду и Призрену изазвали су завист колега у Богословији и појединих чланова Призренске црквене општине, што је довело до појаве размирица међу наставницима. Костић није дуго остао на месту ректора Богословије. Предао је дужност али је и даље био најзначајнија личност не само у Богословији и у Призрену него и у великом делу Старе Србије. Уз наставничку, вршио је и ревизорску дужност, заступао је ректора код турских власти, уз то и даље је био повереник српске владе и одржавао везе с османским властима у вези с Богословијом и осталим српским школама.

Петар Костић био је оснивач, власник, директор и наставник Српске гимназије „Дом науке” у Солуну. Наиме, Српској влади је био неопходан у отварању Српске гимназије у Солуну, јер је за директора било потребно изабрати личност која би поред познавања турског језика поседовала и дипломатску гипкост, како би се носила с турским властима, али и с грчком и бугарском пропагандом у Солунском вилајету. Током три године рада (од 1894. до 1897). Костић је вршио и дужност школског ревизора и старао се о отварању српских школа у Солунском вилајету, укључујући и отварање Више женске школе у Солуну, у чему је и успео.

Након три године рада у Солуну Костић се 1897. године вратио у Призрен. Најутицајнијег Србина, по повратку из Солуна, у Призрену је дочекао Дионисије, новопостављени митрополит Рашко-призренске митрополије, први Србин након много година. Њихови односи од почетка нису били хармонични, готово одмах се појавила суревњивост, по свој прилици због тога што су популарност и утицај Петра Костића сметали новом митрополиту. Повод за сукоб је брзо искрсао. Костић је, наиме, као члан црквене

општине, замерио митрополиту што је забранио да се седнице Општине одржавају у Митрополији, као што је до тада била пракса. Због овог сукоба Срби Призренци су се окренули против митрополита. Дионисије је напустио Призрен и у Пљевљима провео годину дана. С временом је пронађено компромисно решење, Костић је отишао из Призрена у Скопље, на место референта за основне школе, с поверљивом мисијом у српском конзулату, а митрополит се вратио у Призрен (1898).

За секретара Велешко-дебарске епархије постављен је почетком 1900, а фебруара наредне године враћен на дужност просветног референта у Скопље. Био је незадовољан и огорчен због ових премештања и тражио је повратак у Призрен. Уз помоћ новог рашко-призренског митрополита Нићифора вратио се у Призрен 1901. на место секретара Митрополије и на тој дужности остао је до 1920. године.

Након Младотурске револуције, на изборима за Скупштину Срба Османлија за посланика је изабран Костић. Као најстарији посланик био је председавајући, а затим је изабран и за председника Скупштине отоманских Срба у Скопљу 1909. године.

За време балканских ратова радио је при штабу Треће армије у Призрену. За време Првог светског рата био је интерниран у Бугарску (1916–1918), а његове списе, књиге и документацију запленили су Бугари и однели у Софију, где се можда и данас налазе.

Постављен је 1922. године за начелника непосредних пореза Министарства финансија. Јануара 1932. године изабран је за сенатора из Вардарске бановине.

Преминуо је у санаторијуму у Скопљу, 12. јула 1934. године. Сахрањен је на Православном гробљу у Призрену, уз велике почести и у присуству великог броја знаменитих личности и грађана.

Костић као повереник српске владе

Костић је имао пријатеље међу свим вероисповестима, људи су га ценили а неки Арбанаси, што је помало зачуђујуће, плашили су га се. Био је врло поштован и цењен међу значајним личностима Београда. Поред вредних информација српској дипломатији често је у својим извештајима давао далековиде предлоге и планове за даљи рад. Његови извештаји помно су се читали у Београду и из њих су се извлачили закључци и поуке. Још 1883. указивао је на опасности од успеха бугарске пропаганде јужно од Шар-планине. Далековидо је закључио да је Бугарска издвајањем великих новчаних средстава до те године већ „побугарила” Скопље, а да је потпуни губитак Тетова за српску ствар готово изванредан. Исте године у писму српским властима написао је: „Србима ништа друго не преостаје него да се селе или гину или да се турче, арнауте, грче или бугаре”.

Костић је упозоравао власти у Србији да Срба тамо више неће бити ако им Србија не помогне. Закључио је: „Да би се пак колико толико стало на пут свему оном што нам народ у овим крајевима сатире, па му из дана на дан све већма и опстанку прети, одвећ је нужно, да Влада његовог ве-

личанства краља предузме какав енергичан корак, који ће она најбоље умети и изабрати.”

Костић је истовремено предлагао да се српски живаљ наоружа како би, ионако остављен сâм себи, барем могао да пружи отпор насилницима. Он је и учествовао у акцији наоружања Срба који су смели носити и који су били кадри сачувати оружје. Костићеви извештаји су и те како подстакли Српску владу да мисли и дела...

Прегалац на друштвеном пољу

Иако заокупљен просветним, националним и дипломатским активностима, Костић није запоставио ни друштвени активизам. Био је члан, председник, благајник и секретар бројних српских друштава и организација, а неке је чак сâм основао или допринео њиховом оснивању. Био је иницијатор оснивања призренског Друштва Свети Сава 1880. године, а убрзо потом, 1885. иступио је као идејни творац стварања првог певачког друштва Старе Србије „Свети Урош”. Учествовао је и у оснивању пододбора друштва „Књегиња Љубица” у Призрену. Уз ректора Богословије Стеву Димитријевића и митрополита Нићифора био је иницијатор установљења новчаног фонда, својеврсне српске банке Фонда Цркве Светог Ђорђа, који је имао веома важну улогу у економском напретку Срба. Костић је био и први председник Управног одбора за градњу електричне централе, почасни члан Српског пољопривредног друштва у Београду, члан Соколског друштва као и дописни члан Скопског научног друштва.

За родољубиви рад српска и југословенска државе су Костића одликовале Орденом Светог Саве III и II реда, Карађорђевог звездом IV степена и Орденом Југословенске круне IV степена. Друштво Свети Сава одликовало га је Медаљом Друштва Светог Саве. За књигу *Црквени живоји...* добио је награду Српске краљевске академије из Задужбине архимандрита Нићифора Дучића.

Костићева породица

Оженио се 1876. године Марицом Митровић, која је пореклом из околине Дебра. Имали су десеторо деце: Драгутин, Милка, Нада, Драгутин (поново), Данка, Достана, Милош, Влада, Лепосава и Александра. Надживео је своје четворо деце. Прворођени син Драгутин и кћи Лепосава преминули су у детињству. Терка Милка умрла је и за собом оставила четири сина, старих од шест месеци до четири године. За време Првог светског рата изгубио је сина Милоша, апсолвента Техничког факултета у Београду и капла српске војске.

Како се Призрен одужио овом великану?

Након Другог светског рата Костићево име није се помињало. Грађанство Призрена као да је заборавило на његово постојање и заслуге.

Но, деведесетих година 20. века сећање на њега и његов рад полако се враћа. Две његове књиге – *Црквени живоји* и *Просветно-културни живоји* – доживеле су фототипска издања (1998). Израђена је и његова биста (рад Дринке Радовановић), која нажалост није дочекала да буде виђена у Призрену (завршена је 1999), већ је постављена испред призренске Богословије „Свети Кирило и Методије” у Нишу. Фестивал позоришних аматера Југославије – Призренске позоришне свечаности – понело је име Петра Костића. Историчар књижевности проф. др Владимир Бован написао је књижицу о Петру Костићу (1997), а Архив Србије и Призренски округ су исте године у суиздавачком подухвату објавили његову *Аутиобиографију*, коју је приредила Вјера Митровић. Исте године, 7. и 8. новембра у Призрену је одржан научни скуп Петар Костић, живот и дело у организацији Призренског округа и Историјског института САНУ. Учествовали су значајни српски историчари.

* * *

О животу Петра Костића се релативно доста писало, али његов животни пут још увек није до крај и свестрано осветљен. Неопходно је ишчитати његову огромну преписку која је похрањена у Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву САНУ и Народној библиотеци Србије, те у архивима у Бугарској и Македонији. Приличан део његових писама представља преписку с митрополитом Михаилом, Љубомиром Ковачевићем, Стојаном Новаковићем, Јованом Хаџи Васиљевићем и многим другим личностима које су обележиле политичку и културну историју Срба у 19. и почетком 20. века. Из живота и дела Петра Костића и данас се могу извлачити поуке, он нас и даље учи и подстиче да размишљамо и деламо за добробит Призрена и Српства као и он некада. Члановима Друштва пријатеља Манастира Светих архангела он је звезда водила при свим њиховим задацима, пре свега да духовно обнове Призрен.

Урош Шешум

ДЕЛО ПЕТРА КОСТИЋА

Петар Костић је иза себе оставио приличну библиографију. Готово целог живота је писао мање прилоге и чланке и објављивао их у часописима и дневним листовима током друге половине 19. и прве половине 20. века. Његови текстови третирали су чешће прошлост него савремена дешавања у Старој Србији и углавном су били окренути ка историји просветног, културног и духовног живота тамошњих Срба. Један део својих текстова о Призрену Костић је у позним годинама проширио, допунио и тематски уобличио у три књиге: *Сјоменица њедесетогодишњице рада Богословско-учишћелске школе у Призрену* (Београд, 1925), *Црквени живоји православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. веку* (Београд, 1928), *Просветно-културни живоји православних Срба у Призрену и његовој*

околини у 19. и 20. веку са усјоменама њисца (Скопље, 1933). Базиране на ранијим истраживањима, али значајно допуњене и проширене новим подацима, ове три књиге представљају детаљан приказ културног и духовног живота српске заједнице у Метохији до ослобођења 1912. године. Упркос томе што су написана у првој половини 20. века, сва три дела и данас представљају полазну основу и незаобилазно штиво за свако озбиљно истраживање друштвених, економских, политичких и културних прилика у Призрену и околини у 18, 19. и првој половини 20. века.

Два светска рата у првој половини 20. века и рат на самом његовом крају уништили су велики број материјалних, културних и духовних трагова српске баштине на Косову и Метохији. Многе рукописне књиге, записи, натписи, манастирске, црквене и приватне архиве, које су Петру Костићу биле доступне, и које је обилато користио за писање својих чланака, нису преживеле турбулентни 20. век. Разне тапије, сенети, архиве и богослужбене књиге са записима из векова пре деветнаестог, које је користио као изворе за своја дела, данас су нам на жалост често познате само на основу онога што је Костић о њима написао или на основу извода из њих које је цитирао. Тако је архива Призренске црквено-школске општине уништена или разнета за време бугарске окупације 1916–1918, те детаље о њеном функционисању данас имамо само захваљујући Костићевим текстовима. Иста је ствар са биографијама Срба задужбинара из Призрена, о којима је писао пре балканских ратова. Извори на које се позива и које цитира, данас су или уништени или изгубљени, те Костићево сведочанство представља једини извор за историју овог града.

Такође, неки артефакти, које је лично видео, или који су му описани до наших дана нетрагом су нестали. На пример, Костић је описао звона и топове које су призренске паше донеле као плен након умиривања Првог српског устанка 1813. године и донео препис натписа с њих. Топови су пре балканских ратова однети у Цариград, а звона су претопили Аустроугари за време окупације 1916–1918, па Костићеви описи ових предмета и преписи записа представљају једини траг о њиховом постојању.

Костићеви текстови делимично су попунили и празнине које је у српској историографији оставио немар ка чувању писаних трагова прошлости у Србији или уништење архивске грађе из прве половине 19. током ратова у 20. веку. У Архиву Србије данас постоји свега десетак докумената о владавини пашаларске породице Ротула у Метохији, те да Костић о њима није писао на основу колективног сећања и извора из саме Метохије, данас би било готово немогуће ишта рећи о политичким приликама у Метохији у прве четири деценије 19. века.

Генерално, у великом броју случајева, Костић је био последњи који је видео, прочитао и пренео садржај великог броја историјских извора пре него што су неповратно нестали. Његово порекло из последње хришћанске породице из Горе као да му је предодредило судбину да последњи сведочи о важним питањима из историје српске заједнице на Косову и Метохији. Његови аутобиографски подаци и родослов данас су мање више

једини опипљиви и довољно поуздан траг о исламизацији Горе, а његове белешке о овој жупи представљају највредније странице написане о историји и етнографији ове области.

Ништа мање заслуге Костиће нема ни у погледу приказа догађаја и процеса које је доживео и у којима је био сведок. Његови текстови о Призренској лиги и европским конзулима у Призрену, као и о српском црквено-школском покрету у Македонији, представљају прворазредне историјске изворе, јер су написане на основу сећања личности која се налазила у епицентру догађаја. Вредност његових успомена увећава то што је по свој прилици консултовао сопствене белешке из периода који је описивао, архивску грађу и савременике учеснике догађаја.

Труд да сачува од заборава Костић је исказао и у етнографији. Описао је до детаља начин прославе Крсне славе и свадбених обичаја у Призрену из времена свог детињства и зрелог живота, опет у последњем тренутку, јер су утицаји из уже Србије након ослобођења 1912. почели да мењају и нагрizaју и ове нематеријалне остатке прошлости. Приликом описа славских и свадбених обичаја Костић је донео и записе обредних, обичајних и песама друге врсте, те је тако списку својих заслуга додао и очување народних умотворина. Поред песама записао је и објавио и народне пословице, загонетке и бројалице, чиме је сачувао приличан број лексема карактеристичних за призренски говор и дао приказ менталитета тамошњих Срба.

Костићев стил писања одаје професора и народног просветитеља. Иако је многоструко заслужан за очување историјских извора и за историографију, он није претендовао да буде историчар. У својим текстовима он сведочи, истиче добре и лоше примере, саветује, подучава, хвали и куди, претварајући често тиме своја дела у аманете будућим поколењима.

Живојин Ракочевић

СПАСАВАЊЕ ОД КОНАЧНЕ ПРОПАСТИ

У несигурним временима, у преломним догађајима појављује се велики број публикација које прате поједине личности, области, места и градове. Тај рефлекс, који често долази као инстинкт или нека унутрашња потреба, захвата широку постратну област која се може, с обзиром да се ради о несталим градовима, селима и њиховом животу, подвести под често употребљавани термин – култура сећања.

Призрен, његов значај, историјски, симболички и тренутни положај изазива непрестану пажњу из различитих области стварања, од сентименталне завичајности, дневне политике, научних студија посвећених црквама, граду, установама, ношњи, обичајима, па до урбаних легенди, анегдота или значајних и заслужних личности.

Књига *Листићи из даље и ближе прошлости* коју су приредили др Александра Новаков и др Урош Шешум издваја се из ове групе текстова

својим јасним методолошким и научним концептом који обухвата једну врсту широког пресека живота, деловања и положаја нашег човека на подручју Старе Србије.

Листићи из даље и ближе прошлости, збирка текстова објављених у периодици између 1902. и 1934. једна су врста мозаика који захвата различите области деловања Петра Костића, укључујући и драгоцену позивање на документе и изворе који су нестали и без којих би историографија ових крајева и Призрена била другачија и сиромашнија. Костић припада реткој групи људи која је већину својих активности и живота посветила националном, културном, духовном и економском напретку у складу с идејама опстанка и ослобођења свог народа. Широки захват различитих проблема условио је животни принцип да се прецизно, што се у овим текстовима види, анализира узрок, дејство и последица одређеног проблема, сукоба или догађаја. Овакав приступ омогућио је Костићу да у једном дугом периоду буде носилац просветних, културних и духовних делатности и стремљења.

Време, немирно и преломно, време пропадања једне империје и појава снажних бугарских, грчких, албанских, аустријских утицаја доводила је појединца у положај трајне угрожености. Петар Костић се налазио у позицији да много пута спасава од коначне пропасти документа, црквене споменике, школе, обичаје, националне раднике и могло би се рећи да се веома добро сналазио у таквим граничним ситуацијама. Само ретки су успевали да, тако дуго, живе у конфликту, а само посебни су из њих излазили из већине као победници. Тек понеко је о тим победама могао да сведочи на књижевно уверљив начин. Петар Костић је даровито и прецизно, универзалном и разумљивом сликом – у маниру најбољих књижевних места наших реалиста – сликао своје варљиво време и његове јунаке. Разуме се да му то није била намера и амбиција, нити кратки предах у различитим пословима и сукобима, већ део личности способне да опажа и језгровито сажима догађај, емоцију и осећање. Опис, њему јако блиског, Манастира Светог Марка код села Корише је тако присан и дубоко личан да га доживљава као особу и као живи, активни организам, у њега и у његову утеху укључен је савремени тренутак особа које су му блиске и на које се ослањао. Он препознаје како народ Симу Андрејевића Игуманова добротвора доживљава као небеског заштитника, сведочи да се болесници полажу на његов гроб ради излечења и да се верује како је он „са својих добрих дела, достојан бити свецем”. Општи немир свог доба даје сликом у којој група Албанаца, с платоа испред реке Бистрице, толико дуго пуца у зграду Богословије да је с ње сав малтер отпао. Данашњи угао посматрања сместио би ову сцену у неки филмски контекст. Из књиге и историје излазе различите личности које подсећају на књижевне ликове или су се у народном предању уобличио у некој градској анегдоти. Два брата Мишетовића упадају у цркву Светог Спаса и у њој пребијају неког дервиша који се ту уселио с намером да је претвори у текију. Овај догађај Костић завршава реченицом: „тако се она спасла од коначне пропасти”. Знање и свест да се нешто спасава од коначне пропасти је основа

деловања, а он се и сâм, као личност и породично, измицао од различитих напада, верујући у коначни тренутак слободе и ослобођења.

Петар Костић је данашњим језиком речено Горанац из Брода који је измакао исламизацији. Последњи дани хришћана на Гори његова су интимна и породична историја. Он је слика топло и меланхолично: „До 1821. год. у Броду је остало било још неколико православних породица које су се савијале око мога деде, Лазара Ђаје”.

Његов став није исповест сентименталног губитника, он је активни стваралац и критичар који и након ослобођења зна шта би, и како, требало радити. Костић моли Министарство просвете да спасава Певачку дружину која је преживела турско ропство, „а умрла је, на жалост у слободи” у којој „су цркве у остало време потпуно глуве”.

Аналогија с данашњим тренутком непрестано се намеће у различитим облицима: насиље и страх од њега на различитим нивоима, погибије и неправда, тешка комуникација, сеобе, верски сукоби, регистравање школа, доступност књига, непрестано и мучно преговарање, трагичне личне судбине, нерешиви проблеми малог човека...

Приређивачи др Александра Новаков и др Урош Шешум, одлуком да на овакав начин представе рад и време Петра Костића, показали су, у значајном делу ове књиге, цикличне процесе зла у којима снага личности, идеје које заступа, дубока вера и просвећеност налазе путеве спасавања од коначне пропасти.

ОГЛЕД О ЕКОНОМСКИМ ОДНОСИМА СРБИЈЕ И САД

(Младен Обрадовић, *Србија и САД: Крајња историја економских односа*, Едиција Continuum № 6, Друштво за привредну историју, Београд 2016, 222 стране)

Младен Обрадовић, врстан познавалац спољнотрговинских односа Југославије и Србије дао је занимљив наслов књизи, која ће вероватно заинтересовати научну и стручну јавност, али и ширу читалачку публику. О тој теми – „економски односи Србије и САД” – писано је (да поменемо само неке: Љубиша Адамовић, Даница Милић, Јелица Петровић), али релативно мало с обзиром на значај теме. Текст који је пред нама представља ширу разраду теме коју је аутор делимично представио у *Српској енциклопедији* (1. том), 2011. године.

Зашто је, о овој значајној теми, толико мало писано код нас? Реч је о објективним тешкоћама које стоје пред истраживачем. У предговору, аутор нас упозорава о тешкоћама с којима се истраживач сусреће већ самим де-

финисањем предмета истраживања, а затим следи и *методолошки проблем* који се изводи из претходног проблема. Заиста, то је тежак истраживачки посао из два разлога. Прво, због *дисконитиниуитета постојања међународнојравног субјективитета државе Србије* (Кнежевине, Краљевине с краја 19. и почетка 20. века) и Републике Србије (од 2006. године). Од првог до другог Сретењског устава Србија се изгубила, а српски народ живео је у Краљевини СХС, Краљевини Југославији, ФНРЈ, СФРЈ и СРЈ. Друго, утапање државности Србије у шире вишенационалне заједнице, где су се статистичке информације приказивале на нивоу државе (као што је пракса свуда у свету!), због чега је анализирати *солидном ситиистичком осномом* у континуитету економске односе Србије и САД практично *немогуће*. Из тих разлога, аутор је био принуђен да се упусти у методолошки мање строгу варијанту приказивања економских односа Србије и САД, користећи (где год је то могуће утврдити!) провенијенцију предузећа (место, власници и сл.). Аутор нас на то упозорава у Предговору, и повремено у тексту који следи. Његова истрајна истраживања статистике и архива у Србији и САД (Конгресна библиотека у Вашингтону) дала су резултате који су приказани у овом раду у оној мери у којој су му биле доступне статистике „економских односа Србије и САД”. Занимљиво је казивање аутора да, из истих разлога, ни америчка страна нема такву статистику у својим архивима.

Но, аутор се ипак прихватио врло изазовног посла, тј. да представи *економске односе*

два субјекта међународног права – САД и Србије. Дисконтинуитет државности Србије, а тиме и дисконтинуитет економских односа и статистичког приказивања, присилио је аутора да те јазове испуни другим (не мање занимљивим и важним) историјским садржајима. Аутор је применио шири дескриптивни приступ, задржавајући се узред и на другим темама, блиским, али не у најдиректнијој вези с насловом. Наслов сугерише да се рад бави економским односима, али у њему налазимо и мање и више од тога. Може се рећи да целу проблематику аутор посматра са становишта САД – као међународноправног субјекта у континуитету постојања, наспрам *српског народа* разбацаног по другим политичким „ентитетима” током историје. Другим речима, значи да се аутор бави *односима државе САД с народом српским* у Србији и српским народом у разним историјским временима у државама које нису Србија.

Из тог разлога дело *Србија и САД: крајња историја економских односа* представља у правој мери уравнотежен однос опште историје и „економских односа” (економски односи схваћени у ширем смислу речи). То није „тежак” текст о економским темама с бројним табелама, дијаграмима, графиконима и коментарима, који одбија ширу читалачку публику. То је лако читљив текст који недостатак статистичких серија премошћава обиљем занимљивих историјских чињеница. Дружећи се с овом књигом, читалац ће много сазнати, не толико из нумеричких података, колико из историјских записа.

Погледајмо поближе шта за економисте носи овај рад, за оне који се занимају статистички документованом привредном историјом Србије. У њој ће читалац економиста наћи више од онога што је тражио, а донекле (у економском смислу) мање од онога што је очекивао. Стога, овај рад је од интереса и оних који се занимају за општу историју дипломатских односа Србије и САД, политиколозима, демографима (рецимо, доста је посвећено иселавању нашег народа из Аустроугарске, Црне Горе и Отоманске империје у САД), садашњим привредницима и свим посленицима из Србије који се у оквиру своје струке баве односима са САД (у Привредној комори, Министарству спољних послова или оних привредника који имају текуће привредне односе са САД), а којима је потребно овакво шире представљање односа Србије и САД.

Други превлађујући утисак читаоца јесте да аутор читаву проблематику Србија–САД посматра као однос Давида и (све више доминирајућег) Голијата: САД су у историјском континуитету све снажније; док Србија, мала земља испрекидане државности, наспрам гиганта све је слабија. Читаоца који почиње да се дружи с овом књигом занима када, како и на који начин су успостављени односи неједнаких партнера, трансформације њихових односа, итд. То је историја, а историја нас подучава. Привредна историја посебно. Ова књига пружа својеврсну ретроспективу билатералних економских односа, током времена све снажнијих САД, и Србије која је у периоду који анализира овај рад – као понорница – постојала и нестајала, падала и успињала се, неретко као Феникс. Од распада Југославије, Србија као да од почетка започиње нове односе са САД. Тек протоком времена, ако буде мира, у будућности моћи ће да се пише права, континуирана, историја економских односа Србије и САД. У том смислу свим будућим истраживачима овај рад послужиће као незаобилазан компендијум, или боље рећи увод, како су ти економски односи изгледали између српског народа у Кнежевини, затим Краљевини Србији, српског народа у поменути државама (Аустроугарска, Црна Гора, Отоманска империја), Краљевини Југославији, СФРЈ, СР Југославији, и САД.

Међународноправни субјективитет државе Србије с њеним економским идентитетом, немогуће је пратити – јер га у периодима нема; а и где га има у првим годинама постојања нема савремених статистичких приказивања (платнобилансна статистика на првом месту). У послератној социјалистичкој Југославији није се приказивала платнобилансна статистика по републикама. Стицање независности Србије у 19. веку, уклапање Србије у све форме Југославије и поновно постојање на међународној сцени као држава Србија, те непостојање одговарајуће статистике, води нас на терен методолошке природе и основног питања: које Србије или којих Срба? Аутор премошћава ова два основна проблема општим историјским наративом, са статистиком колико је има и у каквом је облику у ондашња времена приказивана, или анализом међународноправних докумената. Мишљења смо да је јачи део рада који се односи на трговину и анализу спољнотрговинских режима.

Погледајмо изблиза овај рад. У *сажејку* је дат оквир и садржај књиге. *Прво поглавље* је занимљива историјска лектира под насловом „Два века повезивања људских судбина и земаља”. Ту нас аутор упознаје да су Срби из Дубровника средином 18. века били први који су из нашег народа имали трговинске везе са САД. Сазнајемо да у исто време почиње и исељавање Срба из Аустроугарске. Затим се приказује њихово насељавање, црквене општине, удружења, добротворна друштва – али нема било какве форме економских удруживања за побољшање њиховог економског положаја (фондова, задруга и сл.). Реч је о исељавању голе радне снаге која ради на најтежим пословима у САД.

Друго поглавље („Почетак формалних економских односа и сарадње”) представља прави увод у тему и одговара наслову овог рада. То су странице које се читају с великим интересовањем. Аутор даје историјски оквир успостављања дипломатских односа Србије и САД, приказује се доношење конвенције којом се одређују права, имунитети и привилегије конзуларних агената Србије и САД (1881) и Трговинског уговора између Србије и САД (1881) [У прилогу, на крају књиге дати су у целини ови важни документи који су преношени у правне основе регулисања односа САД и Југославије и трајали су више од једног века]. На 23 стране дат је опис и тумачење догађаја и људи који су учествовали у томе. То је време када су САД изашле из грађанског рата, а Србија излазила из борбе за пуну аутономију, када су обе државе улагале напоре да се дефинишу на међународној сцени. Занимљиво је изнети ставове појединих српских политичара изнетих на почетку економских односа САД и Србије: „Србија се излаже великој опасности уколико дозволи да се страни капитал увози у великим (неограниченим) износима, јер ми тада можемо бити само надничари тих богатих капиталиста” (посланик Милан Ђуричић, стр. 39), и „САД је најслободнија земаља, од чијег ће политичког пријатељства Србија имати бар те користи” (посланик Марко Поповић, стр. 39). И тада су се разматрале (не)равноправни односи и предлагано је да се у уговорима „очисти све што би могло да подсећа на ранији вазални статус Србије”. Читајући текст ових међународних уговора Србије и САД јасно се уочава да су писани у духу економског либерализма. Србија је за САД била

на периферији њених интереса. Како правилно наводи аутор, „трговинска размена САД са свим јужнословенским земљама била је готово занемарљива, иако је истовремено исељавање народа из Аустроугарске, Македоније и Црне Горе постојало све интензивније” (стр. 40). Узгред да напоменемо како се историја понавља – као и да горе наведена реченица најбоље илуструје већ наведени проблем дефинисања предмета истраживања. У овом поглављу наводе се и они занемарљиви економски односи које су углавном иницирали амерички пословни људи. Било је вишеструких покушаја, али услед задужености Србије, после Берлинског конгреса, многи пројекти нису реализовани, делимично и због Закона о заштити домаће индустрије (1873).

У Трећем поглављу („Економска сарадња и трговина до Првог светског рата”) углавном се разматра међусобна робна размена. У табели бр. 1 „Трговина Краљевина Србија–САД (у 000 динара) у периоду од 1884–1912.” приказује се непрекидни дефицит Србије у релативно слабој трговини, без икаквог извоза из Србије у САД. Подаци у табелама 2 и 3, „Робна структура увоза из САД у 1884. години; и Структура српског увоза из САД у 1912. години”, задовољиће радозналост наших читалаца. Тада, па и надаље Србија је слабији партнер свуда у свету, па и са САД тога времена, и то ће остати све до данас. Аутор то јасно наводи и добро објашњава ширим политичким и економским односима у Европи с краја 19. и почетком 20. века. Кроз разматрање овог периода и сталног настојања Србије да очува самосталност (на пример, царински рат с Аустријом, итд.) аутор наводи: „Иако су САД релативно касно ушле у Први светски рат, оне су током читавог тог рата пружале значајну помоћ Србији, пре свега хуманитарну, почевши још од 1912. године. У ствари, по свему судећи, изгледа да не постоји од тада па све до данас, ниједна година у којој Србија (а затим Југославија) није од САД примила било хуманитарну, било, нешто касније, финансијску помоћ. Тако засновано пријатељство, као и савезништво током оба велика светска рата, настављено је до данашњих дана, истина с појединим, краћим фазама међусобног неразумевања и понекад прекида укупне сарадње, као што се десило у 1999. години, на пример, када је НАТО бомбардовао Србију” (стр. 59). Да ли је ово можда мало претерано тврђење о тако заснованом

пријатељству? На овом месту треба додати још нешто: колики део становништва Србије и српског народа у целини (и како) гледа од 1992, а посебно 1999. године, на свеукупне, и економске односе посебно, са САД.

Но, вратимо се помоћи САД. *Четврто њо-главље* носи наслов „Америчка помоћ Србији уочи и током Првог светског рата”. Најпре, треба истаћи да је прва помоћ Србији из САД стизала од наших исељеничких удружења, затим америчког Црвеног крста, која је ишла преко Стејт департмента. Овде треба напоменути индивидуалне акције Михајла Пупина и Мабел Грујић код Карнеги фондације. „До уласка САД у рат Србија није примала директну финансијску помоћ те земље. За помоћ коју је Србија од САД примала посредно, кроз кредите које су савезничке земље добиле од Америке, да би затим њихове одређене делове усмеравале на кредите Србији, па самим тим није било могуће прецизирати те количине. Са своје стране, Србија је настојала да увери САД да очекују ту помоћ САД за своје ратне напоре, с једне стране, али је изражавала жељу да САД узму учешћа у послератном политичком и привредном развоју Србије, уз наговештај о великим могућностима за будућа инвестирања америчког капитала у Србији” (стр. 66). „У јануару 1917. године САД одобравају кредит Србији у износу од 3 милиона долара. До 1926. године, дуг, с акумулираном каматом достигао је износ од 62 милиона долара САД... југословенска страна била је принуђена да одлаже плаћање дуга према САД...” (стр. 66). Што се тиче трговине у ратном периоду, САД су одобриле зајам за набавку роба и материјала за развој пољопривреде. „Што се тиче статистичких података о билатералној трговини током самог Првог светског рата, таквих података нема на страни Србије...” (стр. 69).

Према нашем мишљењу, *пето њоглавље* („Допринос двојице великих Срба и Американаца развоју двеју земаља и света: Михаило Пупин и Никола Тесла”) помало је контроверзно са становишта анализе економских односа Србије и САД. Теслина и Пупинова залагања за интересе Срба и Србије су индивидуални патриотски и хумани чиновни, посебно Пупинова материјална и политичка помоћ Србији током рата и после; ништа од тога, међутим, није забележено у статистици платног биланса као помоћ владе САД Србији. Влада СХС/Краљевине Југославије отпла-

ћивала је влади САД ратни дуг од 1926. до 1957. (Табела 4, стр. 90–91).

Пошљавље шесто („Економски односи између два светска рата (1919–1939)”) разматра период у којем САД излазе као доминантна политичка и економска сила. Србија као субјект међународних односа не постоји. Аутор (као и сви истраживачи који се баве међуратним периодом) поново се сусреће с нерешивим проблемом, а то је да прати економске односе Србије и САД, јер Србије – нема. Чак и оно што је Југославија, оскудно је у чињеницама. Стојадиновићева влада настоји да избалансира економске односе дотадашњег ослањања Краљевине Југославије на Француску и Енглеску, а више на Италију и Немачку, а истовремено и на САД. У односу на САД прилике су пропуштене. Поред поменуте табеле отплате ратних дугова Србије, али сада као дуга државе Југославије, из Табеле 5 („Извоз-увоз Краљевине СХС и Југославије у САД”) (стр. 109–110) види се да не постоје потпуни статистички подаци чак и за новостворену државу, а Србије опет у статистикама нема. Такву врсту проблема аутор покушава да превазиђе епизодним подацима појединих привредних активности америчких и српских фирми. Стојадиновић је очекивао већи прилив америчког капитала у Србији, али је оно на крају било незнатно – бележи аутор.

У седмом њоглављу („Билатерални односи у току Другог светског рата и у период до 1970.”) аутор се суочава са истим питањем као и у третирању међуратног периода – одсуством података за Србију. Сви подаци односе се на Југославију. Стога је аутор принуђен да Југославију третира као апроксимацију за Србију (то, узгред, раде и привредни историчари из других република бивше југословенске федерације). Стога се у овом поглављу говори о послератној помоћи Југославији (UNNRA, CARE, итд.), војној помоћи, прехранбеној помоћи, о робној размени (која је увек у дефициту), туризму, итд.

У осмом њоглављу („Економска сарадња од 1970 до 1992. године”) јавља се већ друга слика. И даље се званично не исказују статистике по републикама, које су неопходне за стручну анализу. Међутим, ту се посредним путем може већ говорити о српским фирмама, гигантским спољнотрговинским предузећима „Генексу” и „Инексу”. То представља занимљиво приказивање извесног типа економских односа Србије и САД. Исту анало-

гију аутор прави с београдским банкама – Југобанком, Инвестбанком и Пољобанком – у њиховим односима с америчким банкама; или заједничким улагањима српских и америчких предузећа (Табела 8). У целини, ово поглавље бави се економским односима на нивоу Југославије: „Готово све што је овде речено за односе у трговини САД–Југославија, највећим делом важило је и за односе у трговини Србије (као саставном делу тадашње Југославије) са САД у истом периоду” (стр. 140).

У *деветом поглављу* („Робна размена од 1970. до увођења санкција 1992.”) појављује се званична статистика по републикама од 1971. године. На основу података из Табеле 9 („Робна размена Србија–САД 1971–1992. године”, стр. 141) аутор закључује да су „САД током периода 1971–1992. године (тј. до увођења трговинских санкција УН Србији) учествовале у укупној трговини Србије са светом с релативно малим уделом од око 5%, да би у периоду после тих санкција тај удео био још мањи, износећи у просеку свега око 2%.” Чак и уз тако „релативно мали” удео од 5% аутор нас подсећа: „По свим најважнијим параметрима посматрано, овај период, 1970-их и 1980-их година био је, по свему судећи, најбољи период у оквиру билатералних економских односа Србије и САД, током читавих преко 130 година институционалних економских односа двеју земаља” (стр. 145–146).

Десето поглавље („Трговинске санкције САД и последице по привреду Србије”) прати се с великим интересовањем, јер у великом делу јавности постоје различита мишљење о улози САД у догађајима око растурања Југославије. Премда аутор добро приказује читаву проблематику санкција, он у закључцима рада покушава да минимизира разарајући ефекат санкција, називајући их „краћа фаза међусобног неразумевања” (!?), да би забележио „непрекидну хуманитарну финансијску помоћ засновану на пријатељству”. Можемо да разумемо аутора у његовом надахнутом приступу овој теми. Уосталом, треба видети његове „Уводне напомене” где за себе каже „... аутор ових редова има своје личне и породичне емотивне разлоге...” који га везују за САД. Међутим, већина Срба нема те разлоге. Несумњиво, овај рад носи у себи објективност истраживачког подухвата. Но, горња констатација аутора тражи да дамо једну другу оптику „краћих фаза међусобног неразумевања”

(читај: санкције и бомбардовање) и непрекидне хуманитарне и финансијске помоћи САД до данас (читај: помоћ Титовој Југославији после Информбироа и разлаза са Стаљином, као и Титовој Југославији у покрету несврстаних, посебно после самита у Хавани). Реч је о одређеној економској политици САД (уосталом, и других великих сила!) за остваривање својих спољнополитичких утицаја.

Прво, навешћемо већ добро познате чињенице нашој јавности, а то је проблем уведених санкција Србији од стране САД, које аутор незаобилазно разматра, а као друго, нешто ћемо додати о спољноекономској и спољнотрговинској политици САД у циљу остварења спољнополитичких циљева САД. Дакле, како објаснити „краће фазе међусобног неразумевања” имајући у виду „хуманитарне интервенције на Косову” и „хуманитарну помоћ Србији – без Косова”! Десето поглавље „Трговинске санкције САД и последице по привреду Србије”, обима је свега три стране и садржи довољно података да се доведу у питање закључци о „непрекидној хуманитарној финансијској помоћи и заснованом пријатељству”.

Да почнемо од познате чињенице да у спољној политици нема пријатељства, већ интереса, да су економски односи, а посебно спољна трговина, средство, продужена рука спољне политике сваке земље, а посебно великих земаља и САД, било да је реч о хуманитарној или финансијској помоћи, па и у случају државе Србије и Југославије. Да се подсетимо: „финансијска помоћ САД Србији у Првом светском рату у виду кредита износа је 12 милиона долара. По примирњу одобрен је кредит од 35 милиона. Укупан дуг износио је 47 милиона долара крајем 1918. године с каматом од 3,5%. Према неким другим изворима, у периоду 1917–1920. године Србија и Краљевина СХС примиле су америчке ратне кредите и кредите за обнову земље, у укупној вредности од 51 милиона USD. До 1926. године, дуг, с акумулираном каматом, достигао је износ од 62 милиона USD” (стр. 66–67). Колики је ова финансијска помоћ Србији била терет, видети већ поменути Табелу 4 где се виде исплате тог дуга од 1926. до 1957. године као и пратећи текст (стр. 90–91).

У послератном периоду „хуманитарна и финансијска помоћ заснована на пријатељству” била је цена Титовог одвајања од Совјетског Савеза и улоге Тита у покрету несврста-

них. Када је Србија истакла легитимна права на своју територију, на Косово и Метохију, САД и НАТО прво су бомбардовали, а потом увели санкције Србији због „хуманитарне кризе на Косову”. Под пуним режимом санкција остала је само Србија, без Косова и Метохије. Строже санкције имао је само Ирак. „Последице тих санкција, као и војне агресије НАТО-а, оставиле су праву пустош у привреди Србије, од којих се она практично више није опоравила. Учињене штете, према разним проценама, крећу се између 50 и 100 милијарди долара USD” (стр. 148). И нешто даље: „У децембру 2000. године ... СРЈ је добила од ЕУ и САД финансијску помоћ. ЕУ је издвојила 200 милиона евра ... док су САД донирале 87 милиона USD помоћи” (стр. 148). Бројке говоре за себе о односу штете и помоћи! Тoliko о санкцијама, хуманитарној и финансијској помоћи, непрекидном пријатељству и „краћим фазама међусобног неразумевања”.

Поглавље једанаесто („Робна размена и индустријска сарадња после укидања санкција 1996.”) говори о значају добијања статуса најповлашћеније нације где се наводи да су просечне царине на српски извоз у САД до тада биле око 37%, а с добијањем статуса нормалних трговинских односа биле су сведене на само 3% (в. Табелу 10 „Преференцијални статус српског извоза у САД, 2003–2005.”). На тај начин враћање је конкурентска способност српских производа на америчком тржишту. Аутор нас подсећа да после политичких промена у Србији 2000. године долази до повећаног интересовања, пре свега великих америчких корпорација, за улагање у привреду Србије. Занимљива је улога Ју-Ес Стила (US Steel) у Смедереву (што је сад већ поучна историја), као и улоге дуванских компанија у Србији, итд.

Поглавље дванаесто („Америчке институције и фирме представљене и активне у Србији”) приказује активност Америчке трговинске коморе у Србији и улогу америчких компанија у Србији почетком 21. века; док *йринаесто поглавље* („Оживљавање трговине после политичких промена у Србији 2000. године”) практично представља анализу података из Табеле 11 „Робна размена Србија–САД у периоду 1996–2015. године” (стр. 173).

Поглавље четрнаесто („Америчка помоћ за привредни развој Србије од 2000. године”) чита се као својеврсна фарса, јер наш читалац стално има пред собом оно што је уништено,

реалну материјално видљиву и опипљиву штету квантификовану говором бројки и деловања већег броја америчких владиних и невладиних организација у пружању „хуманитарне и друге помоћи за развој привреде и друштва у Србији”. Између званичних тела САД, поново се појављује и улога наше дијаспоре (!) као и Међународне финансијске корпорације (IFC).

У кратком *завршном поглављу* („Закључна разматрања”) аутор закључује да „...у реалности билатералних односа, посебно у домену економства односа и привредног развоја, перспективе остају релативно неизвесне, из више разлога. Пре свега, читав контекст међународних економских односа у савременим условима постаје све компликованији. Уместо да заиста заживи један стабилан и бар релативно праведан систем тих односа, уместо очекиване либерализације тих односа, уз истовремено обезбеђивање равноправнијих односа између богатих–развијених земаља и сиромашних земаља у развоју, сведоци смо управо супротних развоја тих и таквих односа, где се јаз између једних и других земаља даље повећава, уместо да се смањује. У *шом смислу видим и будућнои билатералних односа између САД и Србије*” (стр. 184–85, подв. МП).

Ова књига добро је опремљена: поред уводног сажетка на српском и енглеском језику, у додатку доноси и документе: „Конвенција између његовог височанства књаза српског и Уједињених држава Америке, која одређује права, имунитете и привилегије консуларних агената” (из 1881), „Трговински уговор између Србије и Уједињених држава америчких” (из 1881), „Преглед регистрованих патената Михајла Пупина”, „Списак патената Николе Тесле”, као и листу наведене литературе, индекс аутора и предметни индекс уз белешку о аутору.

У целини, ова књига, како је конципирана, остаје као незаобилазна литературе за сваког ко се бави односима Србије и САД. У њој поред економије има и политике, историје, дипломатије, демографије (исељавање), докумената, кратких биографија, профила предузећа и корпорација. Књига се препоручује и широј публици уз очекивање да у неким деловима буде објављена као фељтон у дневној штампи.

Милан Пејровић

НОВО ВИЂЕЊЕ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НОВЧАРСТВА

(Далибор Недвидек, *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине* / Dalibor Nedvidek, *Serbian Medieval Coinage from the Kingdom Period*, Музеј Војводине, Нови Сад 2017, 242 стр.)

У издању Музеја Војводине, ове године је објављена још једна књига која доприноси сазнањима о привредној историји 13. и почетка 14. века. Књига која је битна колико за спознају историје толико и за спознају културног наслеђа.

Објављивањем књиге Далибора Недвидека, археолога-нумизматичара и музејског саветника, под називом *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине*, Музеј Војводине наставио је традицију објављивања изузетних монографских издања заснованих на истраживањима својих стручњака. Њен аутор, пак, овим богато илустрованим двојезичним издањем, заокружио је свој вишегодишњи рад на истраживању колекција средњовековног новца из фондуса Музеја Војводине, преваходно остава, углавном визан-

тијског, угарског и српског, који му је послужио за њихово шире тумачење и вредновање кроз призму развоја српског средњовековног новчарства.

Текст књиге распоређен је у пригодан предговор, десет поглавља, каталог и поговор. Нажалост, поглавља су без одговарајућих наслова, који би омогућили лакше праћење текста. На крају књиге објављена су мишљења рецензента др Ђорђа Јанковића и др Сенише Мишића.

Књига прати историју српског новчарства од почетка 13. века до краја владавине краља Милутина, уз додатна тумачења која укључују и време краљева Стефана Дечанског, сремског краља Владислава II и краља Стефана Душана. Употребна вредност новца није оно што аутора преваходно занима, већ акценат у својим анализама ставља на његовој идеолошко-пропагандној сврси која у појединим случајевима резултира новцем меморијалног типа и указује на његов споменички карактер, иако су предмет његовог интересовања и редовне емисије новца. Упоредна анализа представља на новцу, пре свега значења појединих симбола и историјских догађаја – начин је којим Далибор Недвидек жели да сагледа и реши разлоге појављивања одређених кованица. У својим истраживањима дошао је до закључка да свака, па и најмања промена у српском средњовековном друштву, доводи до промене симбола, као и присуства, односно одсуства слова, пре свега на реверсу, а ређе на аверсу новца. Чак и више него што је то био случај у Византији. Како представе немају у основи декоративну функ-

цију, сваку од њих аутор прати кроз време и владаре који су их ковали.

На самом почетку књиге, ауторово истраживање сачуваних артефаката из приватних и јавних колекција, као и малобројних писаних докумената који говоре директно о новцу кованом за време владара из династије Немањића, оспорило је досадашње мишљење у нашој науци по којем је први новац код Срба кован за време краља Радослава (1228–1234), по византијском узору. Ковање сопственог новца у српској средњовековној држави, динара метапанског типа, Недвидек везује за Стефана Немањића, указујући да је српска средњовековна држава располагала сребром и златом још пре доласка Саса након 1241. године. Сличности млетачког гроша и српског динара, кованог у првој половини 13. века, од којих на млетачком грошу дужд носи заставу са крстом, а на српском динару заставу носи велики жупан, аутор образлаже великом повезаношћу Венеције и Србије до које је дошло још у време борби за престо Стефана Немањића, односно пре него што је Венеција постала најзначајнија сила на истоку Медитерана након пада Константинопоља 1204. године. У том контексту, Недвидек тумачи и брак великог жупана с унуком млетачког дужда Аном Дандоло, а њихово венчање као повод за ковање у Венецији првог српског динара, од краја 1206. до 1208. године. Разлог за његово данашње ретко налажење он види у чињеници да је врло рано претапан у Венецији у домаћи новац. Друга емисија новца, по Недвидеку, потиче из времена Стефановог крунисања 1217. године и од претходног се разликовала по делу натписа REX уместо DVX, односно заменом лика Св. Стефана Светим Симеоном, уз ауторову опаску да су у то време свој новац ковали сви владари у окружењу. Он истиче вероватноћу да је Стефан Немањић од папе, поред круне, добио и регално право ковања новца. Сва своја тумачења сачуваног материјала поткрепио је историјским изворима и сазнањима о актуелним историјским догађајима.

Аутокефалност коју је Српска православна црква добила 1219. пратила је ковање новог типа новца на чијем се реверсу налазио Часни крст и текст STEFAN-REX-S. STEFAN. Овај, такође, сребрни динар представљао је прелаз од западне иконографије ка византијској симболици тј. од имитације млетачког новца са заставицом ка византијском новцу са

представом Часног крста. Овај елемент на српском новцу, истиче Недвидек, на симболичан начин представља повратак српске државе у окриље православља и традицији Византије.

Бронзани скифати, који се сматрају првим српским новцем и чије је ковање приписивано краљу Радославу, по аутору, разликом у натписима тј. у наставку имена владара, указују да је један део ковао заједно с њим или у његово име његов отац Стефан Првовенчани, у време док је Радослав био његов савладар. Чанкасти (скифатски новац) јавља се, како указују сачувани налази, у две варијанте, са представом Часног крста и Св. цара Константина у првој, и са представом Богородице која крунише краља, у другој. Српски скифатски новац кован највероватније до 1221. године пореди се с оним кованом у Угарској и Бугарској, указујући на коришћење калупа византијских мајстора у српској и бугарској средини у околностима склапања бракова чланова владарских породица.

Према налазима оставе из тамошње тврђаве, Недвидек оставља могућност да је прва провизорна кованица новца постојала у Расу током треће деценије 13. века. Мајстори су били, на основу аналогија, из Солуна. Претпоставља се да су се ту нашли након што их је, напуштајући Солун при повратку из Никеје, довео у Србију архиепископ Сава Немањић. Дошли су заједно с калупима за ливење новца, стварајући основ за настанак домицилног ковања новца који ће свој пуни замах добити с настанком ковнице у Брскову. И док је први новац српских владара кован у Венецији, у овом случају калупе су израђивали грчки гравери, а ковали га домаћи мајстори.

У разматрању ове проблематике требало је узети у обзир чињеницу да почетком 13. века није постојала развијена робно-новчана привреда па тиме ни потреба за новцем као средством плаћања у копненом залеђу. Српски сребрни динари коришћени су за трговину у иностранству, куповину луксузне робе и плаћање уметника који су долазили да зидају и украшавају задужбине. Добијање аутокефалности дало је подстицај градњи нових црквених грађевина чији су мајстори били навикнути на плаћање у новцу, било да долазе из приморја или из Византије.

За време самосталне владавине краља Радослава, новац је кован у више наврата. По Недвидеку, први новац који је овај владар ковао био је онај који се појавио да обележи

његово крунисање и имао је као и предходни „споменички карактер” – на реверсу ових сребрних скифата било је исписано његово име и дата представа Христа Пантрократора како га крунише. Новац скифатне форме у тој функцији био је кован само још једном – обележено је венчање краља Милутина и византијске принцезе Симониде 1299. године.

Новац краља Радослава више није подражавао венецијански грош. У складу с његовом политичком оријентацијом усмереном према Византији, мења се тип новца који се ковао у његово време, а аутор књиге износи тезу да су Стефан Радослав и Стефан Владислав ковали исти тип новца – византијски са српским, а не латинским натписом. Млетачки тип као узор мења се увођењем натписа на српском. Краљ Урош I вратио је ковање новца његовим коренима и он у његово време личи поново на венецијански грош.

Малобројни су писани извори који садрже податке о коришћењу динара у српској средњој ери. Посебну пажњу аутор књиге даје признаници из 1281. године којом доказује да су се брковски динари користили у Дубровнику и пре овог датума, вероватно још за владавине краља Уроша I. Избалансиран однос овог владара с Истоком и Западом, али и развој металургије, његов позив Сасима да дођу у Србију, повећана производња сребра који се тада извозио, као и повећани обим трговине довео је до поновног истицања „западног” и „источног” легитимитета владара. Истовремено се поново ковао динар матапанског типа са заставом и динар са Часним крстом.

Блиски односи српске и угарске династије потврђени су браком краља Драгутина и угарске принцезе Каталине Арпади. Из периода добрих односа краља Драгутина с Карлом Анжујским настао је новац с карактеристичном „анжујском круном”, а постоји претпоставка и да је овај владар ковао меморијални крунидени новац. Након споразума у Дежеву (Рашка жупа), кован је матапански динар као помен на овај чин, а у циљу искупљења од греха краља Драгутина, на месту првомученика Св. Стефана приказан је Урош с ореолом. Интересантно је поменути да је у времену око Дежевског сабора, на територији приморских градова који су имали млетачку управу (осим у Дубровнику), дошло до за-

бране употребе српских динара кованих од стране краља Драгутина.

После Дежева, краљ Милутин је ковао матапански динар с двоструким крстом и круном „анжујског типа” као и онај с представом на којој „краљ седи и држи скиптар са круном на врху и глоб са двоструким крстом”, односно, типове динара који представљају наставак праксе ковања новца краља Драгутина пре споразума. Владари после Милутина нису издавали новац са заставицом. Од времена његове владавине па до краја владавине династије Немањића издаје се само новац с круном и Часним крстом.

Након изузетно интересантног излагања и доследног аргументовања својих ставова, који умногоме могу допринети другачијем сагледавању одређених историјских догађаја, као и новом датовању појединих емисија новца, Далибор Недвидек на крају књиге, кроз табеларни приказ, упознаје читаоца са свим значајним емисијама новца од Стефана Немањића до краља Стефана Душана. Поред фотографија појединих кованица, дати су сви релевантни подаци који одређују изглед реверса, аверса, натписа и библиографија.

Закључак који се с правом намеће је да српско средњовековно новчарство по својој лепоти, разноврсности и маштовитости представља егзотичну, по квалитету ковања и непрекидном трајању за новим врстама и варијантама превазилази ковачке традиције већине суседних земаља. Смели закључци аутора, засновани на одличном познавању српске средњовековне нумизматике, умногоме дају ново виђење неких историјских догађаја средњег века. Због њих и своје изузетне систематичности, ово дело постаће обавезно штиво свих оних који се баве истраживањима српског средњег века.

Садржај је потпуно оправдао и избор два рецензента – археолога и историчара. Сматрамо да је овакав избор рецензата нешто што треба практиковати и убудуће када се објављују монографије које се баве материјалном културом средњег века.

Ова књига није само важна јер се бави новчарством, него је важна и због тога што је прворазредни извор за државну симболику, идеологију али и утицаје Србије средњег века.

Борђе Ђекић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

СТУБОВИ СРПСКЕ ПРОСВЕТЕ

(Александра Новаков, *Стубови српске просвете:
Српске средње школе у Османском царству 1878–1912,*
Завод за уџбенике, Београд 2017, 543 стр.)

Период након Берлинског конгреса 1878. године, обележила је борба за признавање српске народности у Османском царству. Црква је у Османском царству носила обележје народности и била је организована по систему *милета*, који су представљали верско-просветне заједнице са финансијским овлашћењима. Бугари су имали своју цркву – Егзархију основану 1871, Грци су имали Патријаршију. Само су Срби обележени као рум милет – хришћани.

У историјским изворима може се наићи на један термин који на најбољи начин означава ривалитет балканских држава (Србије, Бугарске, Грчке и Румуније) у борби за очување националног и верског идентитета становништва у Османском царству у другој половини 19. и почетком 20. века, који гласи „културна утакмица”. Отварање школа, штампање уџбеника, оснивање књижара, дистрибуција књига и организовање црквено–школ-

ских општина у Османском царству били су први озбиљни систематски кораци које је на том пољу предузела Србија. Своју озбиљност у раду Србија је показала за време док је председник владе био Милутин Гарашанин (1884–1886), а посебно када се на месту посланика у Цариграду налазио Стојан Новаковић (1886–1892). Велики успех постигнут је оснивањем конзулата Краљевине Србије у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини.

Покретач културног и просветног рада у Османском царству било је Министарство иностраних дела и то његово Политичко-просветно, односно „ПП Одељење”, на чијем челу се први нашао Владимир Карић, 1889. године. Управо његова мисао да се српска идеја не може ширити без српске школе, довела је до јачања просветне акције. Патријаршијске привилегије и турски Закон о јавној настави представљали су велике препреке отварању српских школа. Стога се оснивање и рад српских нижих и виших гимназија налазе међу најважнијим успесима Срба у Османском царству. Премда су српске школе биле не само просветне, већ и институције од друштвеног и политичког значаја, српска историографија их није систематски проучавала. Данас је ситуација знатно другачија, захваљујући монографији Александре Новаков, која је посвећена историјату шест стубова српске просвете, односно шест српских средњих школа у Османском царству: Богословије у Призрену (1871–1912), Српске гимназије у Цариграду (1893–1902), Српске гимназије „Дом науке” у Солуну (1894–1910), Српске мушке гимназије у Скопљу (1894–1912), Српске гимназије у Битољу (1897–1912) и Српске гимназије у Пљевљима (1901–1912).

У последње време постоји тенденција да се објављују књиге без научног, односно кри-

тичког апарата. Ова монографија представља праву супротност, јер ауторка износи бројне чињенице утемељене на необјављеним историјским изворима до којих је дошла у обимним архивским истраживањима. Нажалост, скоро све школске архиве су у Првом светском рату уништене, па је утолико теже било реконструисати живот и рад српских гимназија. Ауторка је користила и бројне објављене историјске изворе, путописе, мемоаре, новине, часописе, као и завидну литературу од неколико стотина библиографских јединица.

Не чуди што се најобимније поглавље у књизи тиче Призренске богословије, чије оснивање Александра Новаков види као прекретницу у просветном и културно-политичком животу Срба у Османском царству. Призренска богословија је основана 1871. године као школа за образовање свештеника, али и учитеља за којима је постојала велика потреба у Старој Србији и Македонији. Радила је успешно, уз краће прекиде, све до 1912. године. Призренска богословија је ширила важну просветну и духовну мисију у српском народу. Просветну мисију су вршили учитељи, који су по закону морали да буду поданици Османског царства. Духовна мисија је почивала на образованим и писменим свештеницима, који су морали да се супротстављају притисцима бугарске Егзархије, хеленизацији грчке Патријаршије, присилној исламизацији и албанизацији и пропаганди Католичке цркве. Богословија се одржала захваљујући личностима које су биле заслужне за њено оснивање: представницима српских власти у Београду, Сими Андрејевићу Игуманову и његовом Фонду, таторима Фонда и руском конзулу Ивану Степановичу Јастребову. Деценијама је била стуб на којем је почивала целокупна српска просвета, јер су њени богослови радили као учитељи и свештеници широм Османског царства, где год су живели Срби. Призренска богословија била је и политичко-пропагандна установа, јер је представљала својеврсни конзулат Србије све до званичног отварања конзулата у Турској. Њени професори су имали важну улогу, јер су постављани за прве директоре нових српских средњих школа: Сима Поповић био је први директор новоосноване Српске мушке гимназије у Скопљу, Василије Десић први директор Српске гимназије у Цариграду, Петар Костић први директор Српске гимназије „Дом науке” у Солуну и Сава Јакић први директор

Српске гимназије у Битољу. Ученици богословије су постајали професори, учитељи, епископи, национални радници, трговци, чиновници, адвокати, судије, а међу њима су и два патријарха Српске православне цркве: Варнава Росић и Гаврило Дожић. Призренску богословију ауторка назива „српском утехом и штитом”, и „расадником просветног и националног рада” Срба у Османском царству.

Првом световном српском средњом школом у Османском царству сматрана је Српска гимназија у Цариграду, основана 1893. године. Њен значај је у томе што је отворила пут за отварање других средњих школа унутар царства. Неки од њених наставника су били изузетни стручни и научни радници (Станоје Станојевић, Јован Радонић), а ученици су и сами постајали професори српских средњих школа. Нажалост, гимназија је затворена већ 1902. године. Српска гимназија „Дом науке” отворена је 1894. године у Солуну као центру вилајета. Њено отварање убрзало је издавање дозволе за друге основне школе широм вилајета што је све до 1897. године било веома тешко. Ову гимназију, коју су сматрали елитном школом, уписивали су ђаци са завршеном основном школом и положеним пријемним испитом из српског језика и математике, примерног владања са изразитим националним осећањима. Затворена је 1910. године, али су њени ученици завршили школовање у скопској гимназији.

Српска мушка гимназија у Скопљу такође је отворена 1894, после дуготрајне дипломатске борбе са османским властима. Главну препреку њеном постојању чинили су национално-пропагандни центри других држава – Бугарске и Грчке. Школа је одиграла велику улогу у ширењу српске националне мисли. Резултат рада гимназије у Скопљу био је потпуни преокрет затеченог стања. Наиме, осамдесетих година 19. века у Скопљу није било дозвољено ни отварање српске основне школе, да би након Младотурске револуције, 1908. године, град постао политичко средиште српског народа у Османском царству. Велики број наставника и ученика скопске гимназије учествовао је у српској четничкој акцији у Турској, и налазио се у редовима српске војске у балканским ратовима.

Отварање ниже Српске гимназије у Битољу 1897. године омогућило је оснивање основних школа широм Битољског вилајета. Оснивањем гимназије у Пљевљима, 1901. године, ство-

рен је културни и просветни центар који је образовао локалну српску интелигенцију, и био противтежа аустроугарском културном утицају, све до 1912. године. Српске гимназије су биле веома добро територијално распоређене: три школе су се налазиле у Косовском вилајету, где је било највише Срба, по једна у Битољском и Солунском вилајету, и једна у Цариграду, престоници Османског царства.

Књига Александре Новаков излази из оквира монографије о просвети, дајући шири приказ друштвених, политичких и културних кретања и организације српског народа у Османском царству. Она обрађује стање у Призрену, Цариграду, Солуну, Скопљу, Битољу и Пљевљима у време отварања и рада гимназија, описујући услове рада и положај наставника и ученика. Велику вредност ове монографије представљају табеларни прегледи наставних планова и програма, уџбеника и распореда часова. У табелама се налази синтеза знања о структури ученика, њиховом етничком и социјалном пореклу (процент припадности чиновничким, занатлијским, трговачким, земљорадничким и послужитељским породицама), старосној доби и броју ученика, као и њиховој каснијој улози у друштву. Александра Новаков пише јасним језиком. У скоро живим сликама видимо како је текао школски дан, шта су ученици облачили, како су се хранили и који су им предмети били омиљени. Бављење сваком од стубова српске просвете у Османском царству, ауторка је обогатила и приказима библиотека. Занимљиво је да су током рада српске гимназије у Солуну постојале две, односно три библиотеке: професорска, која је поседовала стручну литературу и друге корисне књиге; ђачка, која

је поседовала књиге светских писаца на српском и француском језику; и библиотека забрањених књига – дела националних писаца и збирке српских народних песама – које због своје садржине не би могле да прођу турску цензуру, па су се чувале у српском конзулату.

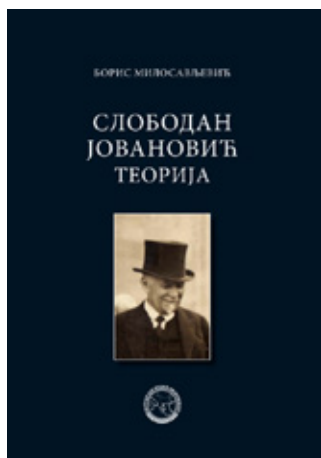
У свим поглављима ауторка је обратила пажњу на изградњу духа и националне свести и на васпитно-образовни и политичко-пропагандни значај гимназија. Српске средње школе у Османском царству су стварале српску интелигенцију (учитеље, свештенике, професоре, лекаре, адвокате и привреднике) и утицале на формирање српског грађанског друштва. С друге стране, средње школе су биле ослонац четничке акције, у којој су ученици и наставници активно учествовали. Александра Новаков је закључила да су школе испуниле очекивања. Уочи Првог балканског рата у Османском царству је радило 414 српских просветних радника у 262 српске школе, које је похађало 9.947 ученика. Инсистирање на развоју просвете представљало је далековиду политику Краљевине Србије, која је напоследку Србима донела предност у „културној утакмици”.

Извесно је да ће *Стубови српске просвете* истраживачима представљати стуб даљег бављења темом историје Срба у Османском царству. Књига је богата илустрацијама, до којих је ауторка дошла током архивских истраживања. Похвале заслужује и Завод за издавање уџбеника, првенствено што је имао разумевања за објављивање ове значајне монографије, али и за њен веома квалитетан изглед. Књига *Стубови српске просвете* сигурно ће бити међу најбољим издањима ове издавачке куће у 2017. години.

Биљана Вучевић
Историјски институт
Београд

ПРВИ КОРАК КА ТРИЛОГИЈИ О СЛОБОДАНУ ЈОВАНОВИЋУ

(Борис Милосављевић, *Слободан Јовановић. Теорија*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2017, 651 стр.)¹

Обиман рукопис *Слободан Јовановић. Теорија* (преко 500 страница) плод је замашног истраживања које је спровео његов аутор, већ увелико афирмисани научник др Борис Милосављевић. Пишчева идеја-водиља, која свакако заслужује пуну подршку, била је колико једноставна толико и захтевна – да се до танчина истражи и обелодани оно што би се с разлогом могло назвати генеалогичном духовног профила и теоријског становишта Слободана Јовановића. У свом трагању за базичним саставницама тог профила и тог становишта, трагању које није лишено занимљивих и узбудљивих открића, Борис Милосављевић је, слободно се може рећи, применио свако ис-

траживачко средство и сваки методски поступак који су били кадри да га доведу до нових сазнања и нових резултата. Залазио је у многе архиве (које су други или заобилазили или недовољно користили) што чувају разноврсну грађу значајну за потпуније осветљавање пута на којем су се образовали лик и дело Слободана Јовановића, тог истинског полихистора српске духовности и културе, испитивао је Јовановићева младићка пријатељства, а нарочито разгранате породично-рођачке односе с обе родитељске стране, листао административна акта страних школа и универзитета које је млади Јовановић похађао, подробно наводио имена оних професора чија је предавања студент Јовановић слушао, прегледао извештаје које је државни питомац Јовановић редовно и уредно подносио итд. Већ се по томе може видети и закључити да је Борис Милосављевић, као истраживач, приврженик и оличење духа минуциозности. Он високо уважава детаљ, толико високо да његов рукопис изгледа као похвала детаљу и његовом епистемолошком значају. Он држи до појединости, не пренебрегава оно што је наоко (биографска) ситница, а у ствари, када се ваљано сагледа и оцени, важан састојак једне панораме која је у овом рукопису, с прилежношћу толико ретком и зато драгоценом, предочена о Слободану Јовановићу.

Полазиште и окосницу свога истраживања Милосављевић је видео у односу између Владимира и Слободана Јовановића, оца и сина. Додуше, и раније је било оних који су, пишући о Слободану Јовановићу, свраћали пажњу и на Владимира Јовановића, али је тек аутор овог рукописа учинио далекосежан корак када је однос између њих двојице уздигао до ранга руководног методског посту-

¹ Реч на представљању књиге у Коларчевом народном универзитету 7. новембра 2017. године. Поред Данила Басте на представљању су говорили Милош Ковић, Војислав Коштуница, Војислав Г. Павловић и аутор књиге, Борис Милосављевић.

лата. Није се устекао да отворено саопшти како тај однос сматра „*пресудним ишшањем* за разумевање развоја мисли Слободана Јовановића и његове политичке теорије у целини” (стр. 35; подв. Д. Б.). За њега није било никакве сумње да је отац – један од истакнутих и неустрашивих српских либерала, човек широког образовања и плодан списатељ – извршио најснажнији утицај на сина, те да се једино узимањем у обзир те суштинске чињенице може допрети до оних мисаоних токова помоћу којих су се постепено уобличавали основни теоријски (па и филозофски, што није видљиво на први поглед) ставови Слободана Јовановића. Таквим опредељењем и таквим поступком, Борис Милосављевић је унео крупну новину, тј. омогућио нов приступ и отворио нову перспективу у истраживању целокупног Јовановићевог дела – многоликог, сложеног, разноврсног. Он је, дакле, кренуо путем којим пре њега, свакако не на такав начин и с толико снажном самосвесћу, нико код нас није ишао. Тај моменат утискује се снажан печат истраживања које је спровео и рукопису који је сачинио.

Потписник ове рецензије свесрдно подржава објављивање рукописа *Слободан Јовановић. Теорија* Бориса Милосављевића. У исти мах, својој препоруци придружује жељу да Милосављевић изведе потхват до краја, до довршења и заокруглавања трилогије о Слободану Јовановићу. Таквом научном послу он је несумњиво дорастао, а такву трилогију је Слободан Јовановић одавно заслужио.

Овако је гласила рецензија написана средином јануара ове године (2017). Сада, у другачијим околностима и другачијим поводом, када је, наиме, пред нама ова опсежна и у сваком погледу импозантна књига Бориса Милосављевића (од ње је, колико знам, опсежнија једино двотомна књига Драгана Суботића о Слободану Јовановићу у егзилу 1941–1958) – дакле, сада бих хтео да претходној рецензији придружим још неколико речи и запажања.

До појаве библиографије о Слободану Јовановићу, коју је сачинио Доброло Аранитовић, а 2010. објавио „Фонд Слободан Јовановић”, могло се још сматрати колико-толико оправданим мишљење да се о Слободану Јовановићу није довољно писало, да је рецензија његовог дела у нас оскудна, да о Јовановићу има још подоста неистражених питања која заслужују да буду обрађена итд. Међутим, Аранитовићева библиографија, која ни

у часу објављивања није била потпуна, показала је да с таквим оценама ваља бити крајње опрезан и суздржан. Јер, она је потврдила да су многи наши аутори, и пре и после титоизма, писали о Слободану Јовановићу, да су се претресали многи видови његове разгранате делатности (научне, културне, књижевне, политичке), да су се разматрале многе димензије његовог неуморног рада у области духовних наука. Па ипак, нити је оно мишљење које се оформило пре Аранитовићеве библиографије било сасвим безразложно, нити је та библиографија непобитно доказала да, када је о Слободану Јовановићу реч, нема више шта да се ради, истражује и пише. Далеко од тога. Да ствари стоје другачије, не би било мисаоног простора, повољног контекста и несумњиве (да се не каже: прешне) потребе да Борис Милосављевић напише и објави баш овакву књигу о Слободану Јовановићу какву је написао и јавности предочио. А написао је темељиту књигу каква је – посведочиће то и Аранитовићева библиографија – о Слободану Јовановићу упадљиво недостајала, књигу насталу по класичном (у новије време и на страни увелико оживљеном, дакле незастарелом) обрасцу: „човек – живот – дело”. У нашој дојакошњој литератури о Слободану Јовановићу, ако се изузме књижица Миодрага Јовичића из 1997. (свакако вредна и значајна, но која је више скица или модел за нешто што тек треба извести до краја), нисмо имали ауторску књигу какву сада, захваљујући Борису Милосављевићу, коначно и срећом имамо. Зато ће она остати записана као књига-међаш. А она је таква и по још једном својству – по интегралном методу за који се писац определио и који је настојао да примењује одговорно и доследно. Ако је судити по првој књизи замишљеног трокњижја о Слободану Јовановићу – а аутору овом приликом треба јавно пожелети да своју намеру и свој задатак оствари у потпуности – тај метод се показао плодоносним у сваком погледу, што ће рећи да с његовом применом треба наставити и у предстојећем послу.

Леп и упечатљив пример Милосављевићевог високог уважавања детаља односи се на Марсела Пруста. Они који су се мало боље упознали са списима Слободана Јовановића, знају да је он 1922. писао о Прусту и његовом славном делом *У итрагању за изгубљеним временом* (Тај наслов Јовановић, иначе, преводи речима: „У тражњи изгубљена времена”).

То је, разуме се, помену и Милосављевић, али је то за њега у исти мах била zgodна прилика да саопшти један веома занимљив и узбудљив детаљ – да је, наиме, у време када је, почетком деведесетих година деветнаестог века, Јовановић студирао на париској „Слободној школи политичких наука” [L'École libre des sciences politiques], у њој, исте школске године, био слушаалац и Марсел Пруст, који је завршни испит положио 1893!

Вредност ове књиге састоји се, између осталог, и у томе што нас својим сазнањима, оценама, судовима, исходима, па и обилном грађом помоћу које је саздана, побуђује да стално изнова размишљамо о Слободану Јовановићу, о самој *јојави* такве личности у нашем народу, о готово непојамној вишестраности и огромном мисаоном распону његовог дела, о његовој тешко схватљивој способности и даровитости да лако и уверљиво прелази из једног духовног лика у неки други, често удаљен и сасвим различан од претходног, итд. Утолико ме је ова књига, као истинска књига-подстрек, навела да се опоменем сопствених негдашњих речи којима сам наглашавао вишеструкост и многоликост Слободана Јовановића. Уверен сам да ми следеће навођење самога себе неће бити узето за зло: „Прво што код Слободана Јовановића пада у очи, то је да је био духовно многолика појава, заправо најмноголикија појава међу свим нашим посленицима на широком пољу друштвених наука. Штавише, његов духовни космос био је шири од тог поља, будући да је обухватао и књижевну критику (о којој, да сада додам, има речи и у Милосављевићевој књизи). Умео је он да буде – подједнако – и апстрактан теоретичар, и конкретан историчар, и проницљив књижевни критичар. Његова мисао се с лакоћом узносила до општега, да би се с истом лакоћом 'спуштала' до посебнога и појединачнога. У синтези није била ништа мање вична и успешна него у анализи. Био јој је на исти начин својствен смисао за сувопарне теоријске конструкције као и за живописан и непоновљив детаљ. Умно расуђивање није код Јовановића, ниједног трена, ишло науштрб његовог изразитог духа нијансе, као што ни, обратно, тај дух истанчаних прелива није, нигде и никада, задирао у послове и задатке ума. Ако се читају његови радови из теорије државе и права, помислиће се да се том науком бавио одувек

и искључиво. Ако се узму у руке његове књиге посвећене српској националној историји 19. века, настаће уверење да је њихов писац рођени историчар и да ништа друго није ни био нити је могао бити. Исто важи и за Јовановића књижевног критичара, Јовановића социолога, Јовановића уставноправног писца, баш као и за све друге ликове у којима се као аутор појављивао.”

Расветлити порекло и раскрити тајну Јовановићеве многоликости заиста није лако, ако је уопште могућно. Из те многоликости роје се и тешка питања попут ових: Да ли Јовановићево дело има неко своје језгро, стожер, нешто што му у већој мери даје печат, што га обележава више и потпуније од свега другог? Да ли се испод богатства и разноврсности Јовановићевог дела налази нешто основније, мање видљиво, али снажно присутно, нешто што би се могло сматрати и означити као његова матица и у чему би се највећма огледао и изражавао духовни лик његовог творца? – Заслуга је Бориса Милосављевића што је, свестан тих важних и дубокосежних питања, у својој књизи трагао за одговором на њих, знајући при том да тај одговор не може бити једнозначан, одсечан и неопозив. У том контексту, занимљиво је његово указивање на један Јовановићев рани рад у којем је открио нешто од „узорног језгра” Јовановићевог мишљења и његових основних схватања, поглавито када је реч о политичкој мисли и теорији државе и права. Посреди је Јовановићев младеначки рад посвећен критичком разматрању о Русоовом друштвеном уговору. Милосављевић је уверен да се већ у том раду, написаном 1895, налазе, антиципирани или чак јасно изражени, ставови који ће се доцније, у развијенијем облику, наћи у Јовановићевој књизи о држави. Више од тога, ту се, верује Милосављевић, назире и филозофска основа Јовановићеве мисли.

Милосављевићева књига нас у знатној мери приближава одговору на тако једноставно а тако сложено, тако недужно а тако крупно питање: Ко је, у ствари, био Слободан Јовановић и шта нам он, првенствено својим исполинским делом, данас значи? Али, ни после његове књиге, ми још увек немамо правог и потпуног одговора на то питање. Над тим и због тога, разуме се, не треба јадиковати. Напротив, то треба схватити као чврсту залозу да ће се истраживање Јовановићевог

живота и дела наставити и у будућности, за шта ће књиге као што је Милосављевићева бити поуздани путокази.

На крају, још и ово. Слободан Јовановић је био човек мере и уравнотежености. Те одлике не бивају изневерене ни онда када је у својим текстовима духовит или ироничан. У њима нема необуздане страсти. Као аутор, такав је и Борис Милосављевић. Осим у јед-

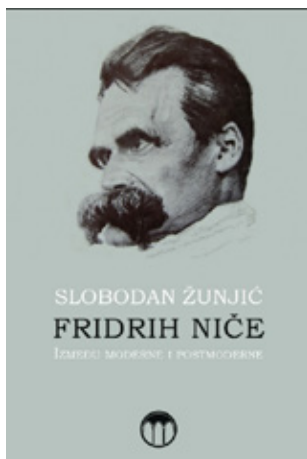
номе. У њему, наиме, има страсти – и те како, на претек, ма колико, иначе, била пригушена. То је страст истраживача, фуриозна жеља и незајажљива тежња да се допре до сваке честице значајне за генезу личности, мисли и дела Слободана Јовановића у свеколикој њиховој/његовој разноликости.

Академик Данило Н. Башић

UDC 1 Nietzsche F. (049.32)

НИЧЕОВ ФИЛОЗОФСКИ ЗАОКРЕТ КОЈИ ЈЕ ОДРЕДИО ТОК МОДЕРНЕ И ПОСТМОДЕРНЕ

(Žunjić Slobodan, *FRIDRIH NIČE: Između moderne i postmoderne*,
Otačnik, Beograd 2017, 227 str.)

Фридрих Ниче је свакако мислилац који је утرو пут постмодерни и без кога се она не би могла правилно разумети. У релативно кратком времену, у нашој средини појавила се друга битна студија о овоме филозофу. Прва је студија Тронд Берга Ериксона *Ниче и модерна* (Лозница 2014; превод Јелена Лома). Слободан Жуњић се ипак одлучио за другачији наслов; вероватно због тога што је Ниче једноставно предвиђао разне ступњева развоја мисли постмодерне из своје модернич-

ке перспективе, која му је увек омогућавала да сагледа свет са своје стране, из свог угла, својим очима и осећајима (стр. 7).

Прва полазишна основа у сагледавању Ничеове мисли у овој студији, јесте сагледавање односа метафоре и појмова. Ниче сматра да филозофија не треба попут науке, увек дословно да спомиње свој нагон ка појмовном сазнавању или да га стално истиче. Метафора код Ничеа не остаје чисто реторичка тропа већ представља у ствари једну врсту – родну врсту – која одређује људско понашање и опстојање. Нагон ка грађењу метафора се у овом смислу поставља као једнако-правни нагон ка конструктивизму. Филозофски појмови подвргавају нашу перцепцију и наше мишљење схемама супстанције, идентитета и каузалности, али све то чине кроз неизбежни перспективизам, који одређује управо њихову дату појмовност. Стога по Ничеу, појмовност представља неизбежну перспективу или везаност за оно што је повезано са схемама нашег мишљења докле метафоричност означава, супротно томе, оно могуће, мада свакако перспективистичко прекорачење постојећих перспектива. Потом се надовезујући на Михајла Ђурића, што ће чинити много пута у овој студији, Жуњић усредсређује на Ничеов покушај ослобађања од старе метафизике по-

средством радикалне деструкције њених основних категорија, а ту спада пре свега покушај одступања од именице (супстанција) и случености. По Ничеу, дубинске претпоставке умности почивају у веровању у Ја као именицу, јединицу реалности на основу које ми уопште приписујемо реалност стварима. У овом случају субјекат је јемство сваке критике традиције и колевка става идентитета на коме почива двехиљадугодишња владавина спреге логике и метафизике у филозофији. Напоследку овај део књиге се завршава разјашњењем Ничеове концепције ума и филозофије. У првом плану овде се подразумева изједначавање токова ума и среће у једном јединственом појму умствене среће, тј. преиспитивању Сократовог једначења ум=врлина=срећа. Ниче сваки антички а посебно хеленистички хедонизам укључује у ред тзв. типичне форме декаденције или опадања те највише врлине – среће (стр. 50). С друге стране умни живот по сваку цену, то јест живот потпуно свестан, опрезан, контролисан и против свих инстинката осигурано пребивање, јесте према Ничеу, одбацивање повратка срећи услед једног наводног самоскривеног удаљења од ње. У изворном и за Ничеа очигледно сасвим позитивном смислу, срећа је пораст и уважавање живота или животних снага, јер толико колико се живот уздиже, срећа је једнака инстинкту. Уколико то применимо на саму аскезу извешћемо закључак да радост у самој аскези постаје могућа тек када се појам задовољства толико прошири да он може да обухвати извођење свих аскетских врлина као својих правих делова (стр. 62). Другим речима између чулности и честитости нема никакве нужне опреке, односно истински аскета јесте у ствари онај који себе поставља у уживање у аксеци. Ниче се слагао са Сократом да је свака радост помешана са сазнањем, али није извлачио закључак да су неке радости истините, него је указивао да без малих умности вероватно не би било никаквих радости или задовољстава.

У другом делу књиге Жуњић се бави Ничеовим начином рецепирања уметности и поимањем историјског образовања чиме је изведена упечатљива дијагноза о темељном убрзању модерности као такве. Кроз примену свог методског поступка – генеалогije, Ниче критикује идеје о јединственој историји и историографско знање о свету. Он се залаже за право историјско знање, које треба да

му послужи као потпора у његовом настојању да надживи своје време. Пошто је човек ограничено биће из саме структуре људског живота произлази немогућност бесконачног и сталног памћења, који иначе нуди постмодерни компјутерски бекап као потврду у непрекидном и сталном меморисању све нових и нових навода. Стога он као растеређујући животни вентил нуди нови постмодерни мотив – *заборављање* историје као ствар душевне хигијене у окружењу прекомерно нарасле историјске свести. То не подразумева тотални заборав историје, већ преображавање прошлости у име очувања живота, садашњости и културе. Иза модерног сећања он открива нагон за уједначавањем код модерног човека, који хоће да добије памћење по сваку цену, пошто у памћењу остаје оно што не престаје да боли. У ствари, овде је пре реч о делатној самоконтролишућој свести, а не о потпуном поништењу свести. То се може извести уколико се зна да је управо Ниче уздигао сећање у емфатичну особеност човека чиме се он разликује од животиња, при чему се човек одбацивањем баласта сувишне прошлости не враћа на стадијум животиње, већ напротив, ослобађа се за право стваралачко биће и радост у њему. Исходиште у свему овоме представља деловање унутрашње економије свести, која треба да превазиђе јаз настао између несвесног памћења и културе сећања. Но сâм Ниче био је свестан да се нешто не може потиснути из актуалног сећања већ да се то што из прошлости притиска мозак живих издржи и поднесе њима на увид тако да њихови идеали и предрасуде не буду сасвим блокирани стваралачким поривом живота. Пре би се рекло да је он свестан односа заборављања и сећања на чисто дијалектичан начин, због чега је и свестан неопходности заборављања али и недостатка потпуног заборављања. То се посебно види у Ничеовом далекосежном виђењу постмодерне судбине велике уметности као једне видљиве антиципације онога будућег што тек треба да дође. Постмодерна након авангардног убрзања нас само навикава на непретенциозно присуство уметности као такве. У ствари својеврсно постмодерно рехабилитовање украсне функције уметности долази управо зарад укорењености уметности у живот и његове токове. Рафинирано Ничеово схватање два појма: дубине и површине подразумева један критички однос према модерној историјској свести. Ниче се

служи дубином као реторичким и стилистичким изражајним средством, отворено исказује претензије на њу као на посебан мисаони карактер, али је истовремено чини и предметом продорне критичке рефлексije, да би се на крају обрео у њеној вишезначној атмосфери. Тајна Ничеовог позитивног говора о дубини уско је повезана са његовом инверзијом традиционалног односа привида и метафизике (односно, дубинске) суштине, која, у, на Ничеов начин, успостављеној зависности ове друге од оног првог, пружа врло мало простора за тражење некаквог начела и основа из и испод видљиве појавности. С друге стране Фридрих Ниче не сумња у прикривену варку мрака-сањарење, већ у претенциозну картезијанску сумњу, која умишља да може развејати све илузије и површине или оне које захтевају површину као своју позадину. Он стога и не покушава да раскине привид, кога модерна филозофија по сваку цену тежи да отклони, јер сматра да би тиме поништио једину праву стварност, на име ону која је као површина најбогатија и најинтересантнија. Према томе, стварност није саздана из два дела, илузорне површине и праве унутрашњости, него је у самом њеном устројству уграђен моменат привида и илузије, односно обмане и варке. На делу је заправо структура као-да у којој је уклоњен размак између плитког привида и дубоке суштине и то тако што се сада дубина начелно схвата као метафизички вео опстојања, као вео који напросто прекрива стварносну реалност.

Трећи део књиге је посвећен нихилизму. Ово је уједно кулминација целе књиге. Појам нихилизам имао је своје филозофско крштење од Канта и Фихтеа, као ознака оног идеализма, који се, стављајући све на Ја опредељује у ствари за безбожно ништа. Ниче феномену нихилизма не приступа као неком произвољно изабраном становишту, одлучи или субјективном светоназору, већ га посматра као некакво епохално догађање, која нас све одређује из свог полазишта и владајућег склопа ствари. Развојем позитивних наука сви метафизички идеали доживљавају се као обични, прости фантазми. Овај нихилизам је последица слабљења уверљивости метафизичких идеја и посебно платоновско-хришћанског света доброг, истинитог и лепог бивства, чиме ове идеје и вредности губе своју некадашњу привлачност што за собом повлачи потпуну

клонулоост духа и одсуства спремности да се покуша нешто друго. Платонизам је постиђен, чулни свет је запоседнут позитивизмом и здравим разумом, док изнад њега стоји празно место апсолута. Модерно друштво испашта након скока из терористичког монизма у бесмислени плурализам у којем владају национализми и анархизам права, политике и мишљења. Губитак вере у Бога од многих људи у модерни и постмодерни не настаје као процес развоја природних наука због чега се модерном свету Бог чини невероватним и неверодостојним већ због тога што су изгубили саму могућност веровања у такво биће (стр. 135). Логичка погрешка атеизма као једне врсте вере, уколико се овај исповеда као доследно начело јесте вера у безверје што Ниче осуђује пошто има критички став према идеализацијама или високо-уобличеним формацијама (стр. 140).

Оно што се може закључити а не налазимо код Жуњића јесте да су два излаза из нихилизма: религија или оно што Ниче и Жан Пол Сартр заступају – налажење егзистенцијалног циља живота. Уколико ову другу опцију повежемо са принципом воље за моћ – онда имамо разне облике репресије и контролисаног облика мишљења, што само гура човечанство у већи ћорсокак и дубиозу. Пошто се опредељујемо за први излаз онда изводимо да је вернику потребна постмодерна критика идеологије зарад бољег следовања поруци јеванђеља какво је примљено кроз откровење докле је постмодерном атеисти потребно исправно схватање хришћанског теизма зарад одговора на нихилизам који оповргава класични фондационализам. То свакако налазимо код следећих филозофа/теолога: Пола Тилиха, Жан-Лица Мариона, Жан-Ива Лакосте, Меролда Вестфала, Николаса Волтершторфа, Алвина Плантинге, Мајкла Реа, Христје Јанараса, Дона Пантелејмона Манусакиса... Закључак се овде не изводи вероватно због тога што је Жуњић у третирању Ничеа заузео неутралну позицију не желећи да критикује, рецимо опскурни и заједљив Ничеов став према религији. Овде треба свакако изложити мисао америчког социолога Питирима Сорокина, који је сматрао да проблем данашњег друштва лежи у синдрому модерности, који превладава у већини академских кругова. Такав приступ почива на премиси да је једина реалност физички свет (редукционизам),

преко којег је емпиријска наука могућа (позитивизам), и да нема универзалних моралних стандарда (релативизам) због чега су људска бића ништа више до продукт биолошког наслеђа и културне условљености (детерминизам). Стога он закључује да људи нису само условљени свесним и подсвесним умом, како је то Фројд тврдио, а у вези чега би се и Ниче вероватно сложио, већ и надсвесним умом, што је ближе концепту Карла Јунга о „колективном несвесном”. Сорокин је сматрао да је надсвесно извор истинске креативности и извор мистичних епифанија и увида великих светитеља и пророка кроз векове. Стога је Сорокин критиковао секуларну културу која је пролонгирала сазнање посредством чула (подручје науке) и ума (подручје филозофије и ма-

тематике) докле је у исто време интуицију, извор сазнања великих мудраца човечанства остављала по страни. Због тога је заговарао појаву интегралистичке истине, која би претпостављала интеграцију сва три облика знања зарад остваривања балансираности, холистичке и интегралне визије реалности¹. Потом је требало дати већу критику Ничеовом негативизму према хришћанском третирању ероса и телесности; сумњичав став према еросу налазимо не само код Платона и у хришћанству већ и грчкој митологији и код Хесиода који сматра да ерос следи хаос у вези претње поретка и структуре универзума. Но, ова критика не умањује значај ове студије већ настоји да употпуни саму структуру овог дела.

Славица Косић
Гимназија „Патријарх Павле”
Београд

¹ Kyriacos Markides, The Absence of Eastern Orthodoxy in American Academia and its possible relevance an integral vision of reality, *Eastern orthodox American higher education*, (eds. Ann Bezzerides and Elisabeth Prodromou), University of Notre Dame, 2017, 332–333.

ИСТОРИЈА СЕЛА ЈЕРМЕНОВЦИ

(Virág József, *200 éve bánátban: Ürményháza – Jermenovci: (1817–2017)*, Szabadka/Суботица: Grafoprodukt, 332 стр.)

У последње време, у прилично богатој, али не и квалитативној историјској литератури на мађарском језику у Војводини, нашла се и недавно штампана публикација енциклопедијског формата др Жефе Вирага (лекара по струци, рођеног у Вршцу 1960), двоструког назива: *200 ГОДИНА У БАНАТУ: ЈЕРМЕНОВЦИ (1817–2017)*. Ваља истаћи одмах на почетку, а што је испустио др Жефе Вираг да назначи у уводу своје књиге, да о селу Јерменовци (Ürményháza) већ постоје две основне студије: Felix Milleker: *Ürményháza története: 1817–1906.* (Versecz, 1906) и Lajos Fehér: *Ürményháza – Jermenovci múltjának és jelenének rövid vázlat* (Јерменовци, 1984), док је посебно о цркви у Јерменовцима мноштво података објавио жупник Erős Lajos: *Adalékok a Zrenjanini-Nagybecskereki Egyházmegye történetéhez* (Rusko Selo: Kisoroszi Római Katolikus Plébániahivatal, 1993) и *Képek az ürményházai római katolikus plébánia életéből* (Ürményháza: Római Katolikus Plébániahivatal, 1997). Сви подаци из поменутих публикација сада се налазе са-

брани на једном месту, на страницама књиге др Жефе Вирага.

Након краћег увода, аутор је пружио концепцију књиге, коју сачињавају 23 по величини неједнака дела: подаци географске природе (11–13), Банат (17–21), прво насељавање у Јерменовцима (25–44), револуционарна 1848. години, или како је сâм аутор назвао „доба бећарства” (47–52), почетак кризе и Први светски рат (55–62), време од Првог светског рата до 1944. године (65–76), Јерменовци од 1945. до данас (79–93), опис села, кућа и улица (97–110), црква (113–127), школа и забавиште (131–144), попис учитеља 1833–1974. године; општина и администрација (153–159), пошта (163–164), гостионица (167–177), позоришни живот (177–187), јерменовачка народна ношња (191–217), говор Јерменовчана (217–218), народни обичаји (221–252), сеоски живот и свакодневне навике (253–278), народно веровање и народно лечење (279–285), пољопривреда (289–302), статистички подаци (305–310), старешине породица (313–326) и литература (329–332). Судићи већ по насловима реч је о публикацији у којој није било могуће пронаћи готово све што је од значаја за историју овог села.

Књига је, у ствари, заснована само на делу изворне архивске документације о Јерменовцима (1865; 1869–1873; 1878; 1897; 1906), која је депонована у Историјском архиву у Белој Цркви, а коју је пронашао, прикупио и ксерографисао аутор овог текста. Аутор књиге, лекар др Вираг Жефе, није никада истраживао у Историјском архиву у Белој Цркви, нити је прегледао расположиву архивску документацију везану за прошлост Јерменовца, тако да „његова историја села” садржајно уопште није подвргнута истраживању. Књига обилује фактографским нетачностима и пропустима у интерпретацији појединих историјских

процеса и догађаја, посебно када је реч о раздобљу између 1848. и 1872. године, Првом (1914–1918) и Другом (1941–1944) светском рату, па и времену између 1945. и 1960. године. Евидентно је да је село Јерменовци имало исту историјску судбину, као и сва друга новооснована насеља и насеобине с мађарским живљем, са ослањањем на пустарску економију и атар. Већи део становништва био је врло ниског образовања – махом су то били радници и земљорадници. Евангелисти према вероисповести. Аутор се није сусрео са феноменом сеоског насеља, његовом улогом као људског стаништва, с једне стране, односно његовом улогом као радне и производне јединице, с друге стране. С мало озбиљнијим истраживањем могло се доћи до констатације да су велике поплаве из 1869, 1870–1871, 1877. и 1879. године, на пример, оставиле драстичне последице у готово свим новоформираним мађарским насеобинама у јужном Банату, а не само у Јерменовцима. Историја јерменовачке сеоске заједнице, њен допринос привреди и јужнобанатском друштву, није објашњен. Многа питања и недоумице у вези с настанком и стварањем јерменовачког сеоског друштва и организација села није ни дотакнута, као ни новија социјално-економска кретања (1865–1914). Из архивске грађе види се да су у том периоду у Јерменовцима живеле краће или дуже време понека јеврејска, немачка, српска и румунска породица, што је битно за приказивање целовитости становништва и свеопшту етничку структуру села. Ништа није написано ни о историји и развоју занатства и занатске делатности у Јерменовцима: изостали су пописи занатлија и трговаца, као и свих других професија. Њихова занимања забележена су у црквеним матрикулама рођених, венчаних и умрлих месне Римокатоличке цркве Света Ана (1819–1949), али и у пореским књигама (1865–1906. и на даље).

Исто тако, у Историјском архиву у Белој Цркви требало је прегледати архивски фонд Занатско-трговачке коморе за Град и Срез Бела Црква, који располаже обиљем прворазредних података о свим регистрованим занатлијама и оснивању њихових фирми у Јерменовцима. Архивска грађа Општине Јерменовци (1839–1917; 1918–1941), Општинског звања Јерменовци (1941–1944) и Народног одбора Општине Јерменовци (1946–1955) није истраживан. Аутор је морао понешто напи-

сати и о другим бискупима, уколико их је већ помињао. У овом случају писао је само о бискупу Александру Боназу, потом градитељима и пројектантима сеоске цркве, као и о Карлу Леополду Вегенштајну и Антону Новотнију, чувеним темишварским израђивачима оргуља, односно звоноливцима. Биографије знаменитих Јерменовчана такође нису обрађене, иако о некима постоје и каталози. Недостаје и први, основни, део књиге о праисторији. Пронађени археолошки материјал потврђује присутност разних праисторијских народа и култура знатно пре наступа колонизација и насељавања Мађара на просторе данашњег села Јерменовци. У Вираговој књизи изостало је и поглавље „Физичка култура (гимнастика) и спорт”.

Књига је илустрована са 33 фотографије у боји (већина везаних за цркву), од којих су неке већ публиковане. Допринос етнологији села су, међутим, фотографије јерменовачких породица, парова и група (укупно 41 на броју), с напоменом да и међу њима има неколико познатих, и да их је свакако требало бити знатно више. На страницама књиге појављују се свега два катастарска плана села. Када је реч о картама и плановима, требало је истражити збирке карата Баната у Градском музеју Вршац, Градској библиотеци у Вршцу и Музеју Баната у Темишвару, који поседују такав материјал, али и ситуационе планове каналских пројеката за реке у јужном Банату, на којима се може наћи село Јерменовац. Аутор није консултовао друге истраживаче. Нису коришћене ни многе савремене публикације о Војводини, местима и градовима у јужнобанатском региону, у којима има мањих или већих информација везаних и за Јерменовце. Добровољно ватрогасно друштво је сигурно заслужило посебно поглавље, јер о њему има података у банатској штампи, као и званичним годишњим извештајима, календарима и весницима Банатског ватрогасног савеза. Књига садржи 24 потпуно празне стране/листа, које су могле да се искористе за карте, графиконе, мапе и фотографије. Поглавља „Статистике” и „Старешине породица” требало је уградити у текст на почетку, а не на крају књиге.

Уочљив је ауторов архаичан романтичарски и приповедачки стил, не баш увек срећно изабрана методолошка решења, одсуство јасне концепције, недореченост, непроученост и неистраженост теме. Ова луксузно и веома

добро одштампана књига урађена је, дакле, само фрагментарно, без дубљег, комплекснијег и свестранијег истраживачког напора. Научни апарат (фусноте) у појединим поглављима погрешно је постављен. Аутор, најзад, а и то ваља истаћи, нема ниједну библиографску јединицу. У неком будућем истраживању ваљало би наћи адекватну особу која би се бавила истраживањем примарне архивске документације. Историјски архив у Белој Цркви је прва карика на том путу, а много тога би се

нашло и у Историјском архиву у Панчеву и Историјском архиву у Зрењанину. Треба урадити једно сасвим ново, упоредно мађарско-српско издање, као у случају Скореновца, како би књига била доступна што ширем кругу читалаца и истраживача. На крају, чини нам се да нећемо погрешити ако закључимо да књига лекара Јожефа Вирага представља пример како не треба писати историје села.

Живан Ицићванић
Бела Црква

UDC 930.1:929 Meinecke F. (049.32)

ИСТОРИЗАМ У СВОЈОЈ ЕПОХИ: ИСТОРИЈСКА И ПОЛИТИЧКА МИСАО ФРИДРИХА МАЈНЕКЕА

(Михаел Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа: (1862–1954)*, Институт за Европске студије, Београд 2017, 501 стр.)

Нашој стручној јавности добро је познат, данас већ врло богати, опус радова из историје и теорије историографије др Михаела Антоловића, доцента Педагошког факултета у Сомбору. Пред нама је његово најновије

дело посвећено истраживању живота и дела Фридриха Мајнекеа, једног од највећих имена немачке историографије. Истраживањем Мајнекеовог дела Антоловић се бави већ дуже време, а 2012. године на Филозофском факултету у Новом Саду одбранио је докторску дисертацију чија је тема била управо интелектуална биографија овог немачког историчара („Историографско дело Фридриха Мајнекеа”).

Однос између историографије и политике је комплексан у шта ћемо се уверити читајући књигу Михаела Антоловића. У питању су две дисциплине које су нераскидиво повезане и то тако што све оно што зовемо политика временом постаје историја и предмет рада њених посленика, тј. историографа. Али и знања и представе из историје су значајни фактори на основу којих се креира политика, а пошто историографија утиче на представу једне заједнице о њеној прошлости, јасно је да је веза између историографије и политике изузетно јака. Антоловић анализира целокупни опус немачког историчара Фридриха Мај-

некеа, а како сâм наслов каже, ово је заправо његова интелектуална, а не само историографска биографија. И заиста, аутор у књизи акценгује Мајнекеов интелектуални живот дајући упоредо и класичне биографске податке. Дакле, аутор је у тексту у потпуности оправдао наслов.

Књига је првенствено намењена историчарима, посебно онима који се баве теоријом и филозофијом историје, али и политиколозима, филозофима, и другима. У сваком случају, широк је круг људи који могу да читају ову књигу, односно, одлика ове књиге је између осталог и интердисциплинарност, или, још прецизније – квалитетна интердисциплинарност. Користећи знања из више сродних наука, аутор је у складу с тековинама савремене историографије одговорио на изазове који се постављају пред историчара 21. века.

Дело је подељено на седам глава којима претходи уводно разматрање, а свака глава заправо прати један део Мајнекеовог живота, анализирајући идеје које је заступао и публиковао у том периоду. С друге стране, свака од тих глава има неколико одељака за која је карактеристично да ниједно од њих није дуже од 20 страница, чиме је аутор успео сажето да изрази и обради сваку тему на оптималном броју страна. У књизи нема илустрација, изузев на насловној страни (где се налази Мајнекеова фотографија), иако бисмо можда очекивали да видимо рецимо Мајнекеа у младости или касније. На крају књиге налазе се закључак, резиме на енглеском језику, списак извора и литературе, именски регистар и рецензије које су писали универзитетски професори Душко М. Ковачевић, Илија Вујачић и Милош Ковић.

У „Уводном разматрању” (стр. 7–26) аутор указује на проблеме којима се бавио у свом истраживању, а с обзиром на то да је у питању историја историографије он се усредсређује и на методологију и наводи десет различитих теоријско-методолошких приступа које је сачинио Хорст Валтер Бланке. Аутор истиче да његов рад представља комбинацију неколико изнетих полазишта. Један део уводног разматрања представља и хеуристичка анализа његових дела. Такође, аутор показује и да је историографско дело Фридриха Мајнекеа до сада остало изван интересовања српске историографије, те се без двоумљења може рећи да је Антоловићево дело пионирски подухват на том пољу код нас и самим тим књи-

га додатно добија на значају. С друге стране, бити први у истраживању одређеног проблема у оквиру једне културе у сваком случају је и отежавајућа околност, која носи додатну оговорност. Овом изазову аутор је достојно одговорио.

„Овладавање занатом историчара” је прва глава Антоловићеве књиге која заправо говори о Мајнекеовом пореклу, школовању и како сâм назив каже „занатским” почецима. Историја у ужем смислу речи је заиста занат. Према томе, Мајнеке је морао да прође тежак и озбиљан пут како би постао главни уредник знаменитог часописа *Historische Zeitschrift*. На том месту био је од 1896. до 1935. године и уредио је укупно 82 свеске овог часописа. О уском путу којим је прошао да би стигао на место главног уредника, аутор ове књиге пише у првом делу, где су описани и његови контакти с другим немачким историчарима. Уопште, карактеристика ове монографије, и то од самог почетка, јесте то да се у фуснотама налазе биографије свих значајних личности које се помињу, што значајно обогаћује нарацију.

Када су у питању реформе у друштву, немогуће је, а не запитати се о њиховом смислу. Да ли су неопходне, а ако јесу, када је прави моменат за њихово спровођење, колико далеко ићи с њима, итд. Све ово говори да је државнички посао изузетно одговоран, односно да је бити у прилици да се одлучује изузетно тежак подвиг. Али смисао реформи, када већ говоримо о њима, треба да буде просперитет друштва. То би требало да буде главни идеал. Међутим, у тренутку када једно друштво покаже слабост и неопходност реформи, долазе до изражаја интереси појединих социјалних, политичких, економских и других група. Настаје одсудан тренутак за друштво да ли ће превагнути оне силе које се залажу за промене или ће то друштво наставити по старом и самим тим отворити простор за још веће проблеме у будућности. Тако, немачко друштво (до уједињења пруско), о којем, између осталог, Антоловић пише у својој књизи, тј. у њеном другом делу „Пруско реформско раздобље” (стр. 67–110), још почетком 19. века, у време ратова против Наполеона, доживело је први велики ударац, опомену и знак да су промене неопходне. Од тада, па кроз читав век, то друштво је било зрело за озбиљне реформе и оне су у одређеним областима (војска, образовање, итд.) и

спровођене. За Мајнекеа су, на пример, пруске реформе биле дубље од француских револуционарних. Мајнеке је такође, у овом периоду одбацио позитивизам као метод непримерен историјском истраживању и инсистирао је на методу *разумевања*. Антоловић се у овом одељку бави низом комплексних питања немачког друштва 19. века и обрађује питања везана за политички развитак, историографију и филозофију историје.

У трећем делу књиге насловљеном са „Немачка национална држава – идеална заједница” заправо започине опис велике Мајнекеове трилогије и разматрају се велика питања, као на пример: „Шта је нација?” (стр. 121–126). Пратећи Мајнекеов живот, аутор поступно долази до његових ставова у односу на велике мислиоце 19. века. И заиста, једно од великих питања је да ли дати предност космополитизму или националној идеји. Мајнеке се определио за ово друго и дошао је до синтагме *илузија космополитизма* и резолутно је сматрао да је управо космополитизам представљао главну препреку формирању јединствене немачке националне државе. Мајнеке је у свом делу глорификовао победу немачке националне државе над „илузијом космополитизма”. Управо однос између космополитизма и националне државе једно је од великих питања и великих проблема које срећемо у овој књизи. Читајући Антоловићеву књигу можемо да се упознамо с поменутом проблематиком и то на врло квалитетан начин.

Један од потенцијалних наслова ове књиге могао би бити и „Интелектуалац у политици”, с обзиром на то да је Мајнеке активно учествовао у политичком животу Немачке. Тако Антоловић у четвртом делу књиге анализира Мајнекеов однос према идеји *државног разлога*, тј. његова размишљања о односу политичке моћи и моралних норми. Мајнеке је сматрао да је одговорност државника да успостави равнотежу између етике и моћи. С друге стране, има ли интелектуалац обавезу да, ако ништа друго, макар има став у односу не само на тренутна и актуелна политичка питања, већ и на дугорочне политичке перспективе своје заједнице? Постоји ли одговорност интелектуалца према датости? Ако је одговор потврдан, онда у лику Фридриха Мајнекеа имамо интелектуалца који осећа обавезу и одговорност да јавно изнесе своје ставове и да полемише о њима. Мајнекеу није недостајало политичке храбрости, чак и да коригује своје

политичке ставове, па једно поглавље носи назив „Републиканац из разума”.

Постоје моменти када једна заједница дође у такву кризу, кризу духа, кризу слободе, да чак и они њени чланови који су свесни тога једноставно нису у могућности да говоре оно што мисле па се повлаче и почињу да се баве стварима које их неће довести у неприлику. Реч је о немачком друштву за време нацистичке диктатуре и одлуци Фридриха Мајнекеа да се у овом периоду посвети изучавању историјског, тј. настанку модерне историјске мисли. О томе говори пети део Антоловићеве књиге „Историзам – круна или криза немачког духа?” (247–345). Треба рећи да је Мајнеке 1935. био приморан да напусти место уредника *Historische Zeitschrift-a*, као и све јавне и професионалне функције. Он је између осталог био одлучни бранилац Вајмарске републике тако да је у новом контексту био приморан да се повуче у тишину свог приватног живота и посвети се студиозном научном раду. Плод тога рада била је књига *Насијана историјског* (1936), завршни део његове трилогије посвећене историји идеја. Мајнеке је немачке мислиоце, а међу њима пре свих Гетеа, сматрао најзаслужнијима за настанак историјског.

Корпус Мајнекеових дела завршава се после 1945. године делом *Немачка књижевност* (1946). Тако се зове и шести део Антоловићеве књиге (345–383). Он није обиман по броју страна, али је наравно веома битан да би се схватила свеобухватност Мајнекеовог дела. Једноставно, Мајнеке се трудио да да одговор на све актуелне проблеме. Велика трагедија и катастрофа његовог народа под нацистима тражила је одговор једног историчара. Мајнеке је у том тренутку био најпозванији да изрекне суд о томе и непосредно после завршетка рата објавио је ово дело – одговор на немачку трагедију. О томе читамо у претпоследњем поглављу. Резултанта Мајнекеовог односа према немачкој катастрофи је та да по њему Трећи рајх није био само највећа несрећа која је задесила немачки народ у његовој историји већ и његова највећа срамота. Зато се он заложио за темељну ревизију немачке историје како би се утврдили чиниоци одговорни за немачку катастрофу.

Књига не би била потпуна без осврта на рецепцију Мајнекеовог дела, како непосредно након његове смрти, тако и у савременој историографији. Према томе, последњи део

књиге зове се „Мајнеке у историографији” (383–413). Ту се о Фридриху Мајнекеу упознајемо с оценама других историчара, односно видимо како се мишљење о њему мењало и како је еволуирало. Наиме, Мајнеке је најпре прошао кроз фазу слављења да би потом његово дело било изложено изразитој критици да би у последњој деценији 20. и првој 21. века био посматран на знатно уравнотеженији начин.

У закључку (413–423) Антоловић практично сажима најважније из сваког дела књиге. То је с једне стране добро јер можемо да прочитамо суштину сваког дела књиге, али с друге стране очекивало би се да он да свој суд о Мајнекеу. Он то заиста и чини, али тек на самом крају закључка.

Антоловићево дело о Мајнекеу резултат је темељног, студиозног, вишегодишњег истраживања доминантно стране литературе и извора. С обзиром на то да је, као што смо рекли, ова књига пионирски подухват на пољу истраживања историографског дела Фридриха Мајнекеа код нас, Антоловић је из тог угла гледано, не само отворио врата за даља истраживања, него је изузетно високо подигао лествицу коју будући истраживачи, ако их опште буде, треба да достигну.

Одабрати личност Фридриха Мајнекеа за истраживање и поставити пред себе проблем који се зове *Историографско дело Фридриха Мајнекеа* је, већ због имена великог историчара и научника, озбиљан изазов. Ова књига је у сваком случају озбиљан и темељан одговор на поменути проблем. Лик и дело Фридриха Мајнекеа позивају сваког историчара на размишљање, а с обзиром на то да се Мај-

неке бавио великим питањима, читајући ову књигу читалац мора да промишља и да уложи напор како би схватио велике теме којима се бавио Мајнеке. Антоловић не претендује да нам сâм да одговоре на велике проблеме људског битисања у историји. То је разумљиво јер треба пустити самог Мајнекеа да говори (што аутор често и чини) као и друге велике филозофе и историчаре који су тумачили његово дело. Такође, књига није апологетског типа и то је њена позитивна карактеристика. С друге стране, можда би читалац очекивао да аутор изрекне и више својих ставова, како бисмо могли да прочитамо и како он, као најпозванији у нашој историографији, гледа на неке од тема које се обрађују у овом делу.

Свеобухватно дело, посвећено лику и делу Фридриха Мајнекеа, које је написао Михаел Антоловић, како хеуристички тако и методолошки изузетан је и позитиван пример за савремену српску историографију. Његово дело које је посвећено историји историографије, доноси нам ову веома значајну област историјске науке на један савремен и надаре квалитетан начин. Читајући ову књигу информисаћемо се и стећи знање не само о њеној централној личности већ и о многим другим личностима као и о значајном броју појмова и проблема које обрађује. *Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа* Михаела Антоловића је дело које се по својим карактеристикама издваја и скреће пажњу на себе, не само због теме, него пре свега због начина на који је та тема обрађена. Из тог разлога, ова књига заузима изузетно високо место међу новијим делима српске историографије.

Жарко Панић

ДА ЛИ ЗНАМО КО СМО И КАКО СМО?

(Весна Ђукић, *(Ка)ко смо – Сјудије културе ђамћења и ђолийке иденитетейа у Србији*, Факултет драмских уметности, Београд 2017, 357 стр.)

Књига *(Ка)КО СМО – Сјудије културе ђамћења и ђолийке иденитетейа у Србији* у сваком смислу представља животно дело Весне Ђукић, универзитетског професора и истакнутог стручњака у области културне политике у Србији: не само да приказује ауторкина вишедеценијска научна истраживања у пољу културе и културне политике, него открива и њена дубоко лична уверења и запитаности на тему очувања и развоја духовности и националног идентитета у времену глобалних криза. Као израз интелектуалног отпора стварању културе безнађа и као реакција на разне менталне дисторзије у српском колективном идентитету, књига нуди низ критичких опсервација о прошлим и актуелним културним и медијским политикама, те политикама сећања и предлаже жељене правце развоја културе у Србији, истичући значај очувања аутентичног културног идентитета, културне баштине и свих њених специфич-

ности попут хришћанске вере, ћириличног писма или културе села. Као завештање и позив да се култура у Србији заштити и унапређује, књига је намењена генерацијама младих, будућих актера културе и културне политике, од чијих ће одлука зависити опстанак националног идентитета, баштине и сећања.

Књигу чини пет поглавља састављених од научних радова који су настајали као резултат тимског истраживачког рада и занимања Весне Ђукић и једног броја коаутора за многа поља културе и њиховог брзог реаговања на неке од најзначајнијих изазова културне политике у Србији. Међу коауторима ових текстова су Биљана Ђукић, Ивана Волић, Милица Кочовић, Данијела Вићентијевић и Урош Ђурић, истраживачи и практичари који су са становишта других области, најпре права, економије и геологије, дали драгоцен допринос анализи и разумевању културе и културне политике у Србији.

Уводно поглавље, „Теоријско-емпиријски контекст”, доноси преглед релевантних културолошких (*Assmann, Menasse*), историјских (*Towney, Burke*) социолошких (*Bourdieu, Jenkins, Brubaker, Cooper, Nash*), политолошких (*Spengler, Linz, Stepan, Miller, Harvey*), антрополошких (*Sapir, Golubovic, Jaric*), психолошких (*Fromm, Krech, Crutchfield, Ballachev, Trebjesanin, Lalovic*), психијатријских (*Bojanin*), филозофских (*Berdjaev*) и теолошких (*Florovsky, Velimirovic, Popovic*) теорија памћења, идентитета, државе, културе и медија, посматраних у светлу принципа савремених културних политика и инструмената јавних практичних политика (*Young, Quinn, Matarasso, Landry, Dragicevic Sestic, Stojkovic, Djukic*). Поглавље, дакле, пружа широк интердисциплинарни оквир за темељно разумевање проблематика покрнутих у потоњим поглављима.

Друго поглавље „Култура и идентитет” представља студије случаја о политици идентитета у Југославији и Србији, у којима се – од позоришта, књижевности, језика и писма до целокупног духовног наслеђа православне културе – разматра кључно питање „борбе за вредности”, посебно са становишта консолидовања демократије и транзиционог модела културне политике код нас. Поглавље чине текстови: '(Не)моћ културне политике', у којем се анализира однос културних програма политичких странака и културне политике у Србији; 'Шта то значи бити човек', чија су тема ефекти драмских уметности у васпитању и образовању младих; 'Вера за вечеру', који проучава утицај јавних практичних политика на оне елементе православне културе који су допринели (де)конструкцији националног идентитета Србије од средњовековне немањичке државе до данас, и посебно се бави кључним идентификаторима националног идентитета: ћириличним писмом и националном монетом „динар”; 'Насртај на дух', који испитује однос секуларне државе према православној култури у Србији током 20. и 21. века; 'Значење и значај ствари', који се бави појавом одузимања и враћања црквене имовине у Србији у периоду од 1945. до 2015. године.

Треће поглавље „Катастрофални ризици и култура памћења” односи се на НАТО бомбардовање Србије 1999. године, тероризам на Косову и Метохији од 1999. до 2004. и природне непогоде које су се десиле 2014/15. године, услед којих је дошло до прекида међународних односа и делимичног или потпуног уништавања културног наслеђа, укључујући и оно са Унескове листе светске културне баштине. Све проучаване студије случаја указују на потребу комуникације и мудрог управљања идентитетом и памћењем, независно од тога да ли фактор ризика представља нестабилна политичка ситуација, тероризам или природне непогоде. Тема рада 'Локални и глобални идентитети' је међународна изолација и НАТО бомбардовање Србије 1999. који нису представљали само катастрофални ризик по очување европске и светске културне баштине, већ и по национални културни идентитет који се развија у комуникацији с другима. У раду 'Вредност духовног наслеђа' проучава се питање вредновања и утврђивања вредности духовног православног наслеђа у опасности од тероризма, а овај катастрофални ризик представља све чешћу

појаву, како у свету, тако и у Србији. Последњи рад у овом поглављу, 'Мудро управљање', настао је као реакција на природне непогоде које су погодиле Србију 2014. године, те испитује који ресор државне управе има највећу одговорност за осигурање културног наслеђа од катастрофалних ризика.

Четврто поглавље „Медији и идентитет” посвећено је вредносним системима које развијају медији у различитим функцијама посредника у културном систему, било „паса чувара” државне политике, било политике транснационалних медијских компанија у чијем се власништву претежно налазе. У раду под насловом 'Агитпроп треће Југославије' расправља се о државном национално-еманципаторском моделу културне политике и критикује државна пропагандна улога медија. С друге стране, у текстовима 'Ко очи у глави', 'Живети без културе' и 'Цвет без корена' указује се на утицај хегемоних сила и глобалне економије на креирање медијских садржаја у савременој Србији, и говори о проблематичним политикама медијске реконструкције прошлости (нпр. фаворизована је тема атентата на Франца Фердинанда, а Први светски рат није добио одговарајућу медијску пажњу), као и о политикама заборављања информација о културном наслеђу, те отварању нешто већег медијског простора за савремену уметничку продукцију, а убедљиво највећег простора за транскултурну профитно оријентисане глобалне индустрије културе и забаве).

Пето поглавље „Село и идентитет” проучава политику идентитета сеоских заједница која је током транзиционог периода у потпуности остала изван јавног простора. У тексту '(Де)конструкција идентитета' анализира се динамика оснивања домова културе у Србији пре и после 1960. године и указује на проблем брисања разлике између села и града. Тема рада 'Дух места' је однос устављања културе према локалној економији, природном окружењу и одрживом развоју руралних заједница у Србији, а у раду 'Недостатак визије' проучавају се узроци проблема управљања заштићеним Парком природе „Поњавица” у селу Омољца код Панчева где се налазе бројни туристички ресурси који нису активирани и интегрисани у јединствени туристички производ. Четврти рад у поглављу, 'Управљање баштином *in situ*', проучава практичне проблеме заштите и коришћења

сеоске материјалне и нематеријалне културне и природне баштине „in situ” с аспекта њиховог утицаја на самосвест сеоског становништва о вредности, значењу и значају наслеђа за ендогени развој села и одрживи развој друштва. Предмет рада 'Колико смо далеко од уравнотеженог деловања' су стратешке дилеме социјалног развоја које садрже велики потенцијал да утичу на квалитет живота грађана, па тиме и концептуализацију културне политике у Србији, а анализа је заснована на студијама случаја села Старчево и Омољца.

Весна Ђукић закључује да је глобализација ослабила државе, али и да је изнела на видело и слабости глобалне економије суочене с недостатком иновација и креативности, показујући да економија зависи од културе. Иако транзиционо друштво пред изазовом светске економске кризе улази у фазу постсекуларизације и атеизације, ауторка наглашава да су религије и даље присутне у колективној свести; вечно питање односа човека и Бога поново је оживело, и с тим у вези, она закључује да културе нема без хришћанства, макар на тлу Европе. Ауторка такође сматра да стварне интеграције и друштвене кохезије у Европи неће бити без социјалне кохезије села и града. Коначни закључак студије је да одговорна култура сећања не сме „да огра-

ничавати дух и потискује душу,” дакле, да она, као део политике идентитета, мора да негује и чува национално сећање, веру, културу и аутентичност.

Пружајући опсежну научно-теоријску платформу и мноштво података изведених из истраживања културних и медијских политика Србије и Југославије, књига даје значајан допринос домаћој науци – културној историји, медијској археологији и теорији културне политике, а највише култури сећања, и то на темељу теоријских претпоставки Јана Асмана приказаних у његовој студији *Култура њамћења* (Београд 2011). Но, ако се узму у обзир питања истакнута у наслову: *Ко смо?, Како смо?*, која указују на то да као друштво у транзицији не стојимо баш најбоље – може се рећи да је највећи значај књиге Весне Ђукић у томе што настоји да алармира јавно мњење и осветли пут ка оздрављењу националног идентитета. Другим речима, најважнија сврха књиге је да укаже на потребу перманентног проучавања политике идентитета због тога што је подршка идентитету једно од основних начела савремених европских културних политика (као што је истакнуто и у њеној прегледној студији *Држава и култура – студије савремене културне политике* (Београд 2012), тако да се ове две књиге могу читати и упоредо).

Нина Михаљинац
Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НАТАША КРСТИЋ (Београд, 1972). Доцент на Факултету за медије и комуникације (Универзитет Сингидунум).

Дипломирала и магистрала на ЕФ УБг. Докторску дисертацију из области менаџмента, на тему „Развој друштвено одговорног пословања као део пословне стратегије предузећа у Србији”, одбранила је 2014. на УС. Радилa је у домаћим и иностраним финансијским организацијама (Београдска банка, UniCredit Bank, Eurobank) на позицији директор маркетинга и односи с јавношћу. У 2016. години специјализирала је и оптимизацију веб-сајта на претраживачима. Била је чланица УО српске мреже Глобалног договора УН и председница Радне групе за друштвено одговорно пословање при УБС. Области истраживања: друштвено одговорно пословање, дигитални маркетинг, маркетинг на интернет претраживачима, дигитална трансформација, пословна стратегија.

АЛЕКСАНДРА ЉУШТИНА (Книн, 1965). Ванредни професор на Криминалистичко-полицијској академији у Београду.

Дипломирала 1988. на ФБ УСКМСк. Магистрала 1998. на ФОЗ УБг, докторирала 2009. („Улога полиције у спречавању и сузбијању еколошких деликата”) на ФБ УБг. Ванредни је професор на КПА (Катедра безбедности). Ужа научна област су јој безбедност у ванредним ситуацијама. Изводи наставу из предмета Еколошка безбедност, Систем обезбеђења лица и имовине (Департман криминалистике) и Заштита животне средине (Департман форензике). Члан је Савета КПА и уредник безбедносно-полицијске области научног часописа *НБП*.

Важније књиге: *Полиција и еколошки деликати*, Београд 2010; *Еколошка безбедност*, Београд 2012.

ДЕЈАН МАСЛИКОВИЋ (Београд, 1971). Доцент на Факултету информативних технологија Алфа универзитета у Београду.

Дипломирао је на ФЛУУУ у Београду. Магистрирао је 2016. на УУ у Београду („Капацитет дигиталне технологије за развој инклузивног друштва”). Од 2002. до 2004. радио је у Агенцији за развој културе ВРС као координатор за међународну сарадњу, развојни програм и промоцију културе у земљи и иностранству, и као координатор за реформу државне управе. Био је саветник у Кабинету министра културе за односе са јавношћу и регионалну сарадњу (2004–2005). Од 2005. до 2007. године био је шеф Кабинета министра културе. Од 2007. до 2016. године ради као помоћник управника послова САНУ. Доцент на АУ из области менаџмента у култури и информационе и комуникационе технологије.

Важније књиге: *Улога информационе и комуникационе технологије у развоју инклузивног друштва*, Београд 2015.

ВЛАДИМИР МЕНТУС (Београд, 1987). Истраживач сарадник у Институту друштвених наука у Београду.

Докторирао је 2017. („Повезаност економског раста и субјективног благостања – преиспитивање Истерлиновог парадокса у случају економски развијених друштава”) на Одељењу за социологију ФФ УБг, и стекао звање доктора социолошких наука. Тренутно је запослен у Центру за социолошка и антрополошка истраживања у ИДН у Београду. У звање истраживача-сарадника изабран је 2015. године. Области научног интересовања: субјективни индикатори квалитета живота и економска социологија.

ТАТЈАНА МЕНТУС (Београд, 1983). Доцент на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

Докторирала је 2014. („Значење времена одговарања у испитивању личности”) на Одељењу за психологију ФФ УБг, и стекла звање доктора психолошких наука. Тренутно је запослена на ФСЕР УБг. У звање доцента изабрана је 2016. године. Области научног интересовања: психологија личности, методе и технике психолошких истраживања.

МИРОСЛАВ МИТРОВИЋ (Оџаци, 1968). Руководилац научно-истраживачких пројеката у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

Дипломирао је на ВТВА у Рајловцу (1991). Магистрирао је 2008. на ФОН УБг („Улога односа са јавношћу у фази промене каријере у војној установи”). Докторирао је 2011. на ФБ УБг („Стратегија преговарања у процесу безбедносних интеграција Републике Србије”). Од 2010. запослен је у ИСИ МО РС где је руководио научно-истраживачких пројеката. Област научноистраживачког рада му је усмерена ка примени резултата анализа геополитичких односа на развој система одбране и ширих националних и државних интереса РС.

Важније књиге: *Osnove lobiranja*, Младеновац 2015; *Безбедносни и одбрамбени аспекти трикључења Републике Србије Европској унији*, Београд 2014 (ко-аутор); *Информатор о систему одбране Републике Србије*, Београд 2011 (ко-аутор).

БРАНКО МИХАИЛОВИЋ (Смедеревска Паланка, 1978). Виши научни сарадник у Институту за економику пољопривреде у Београду (Сектор за научно-истраживачки рад).

Област интересовања: консалтинг, реструктурирање предузећа, транзиција и аграрна економија. Као аутор/коаутор, објавио је преко 150 библиографских јединица. Учествовао је у три пројектна циклуса финансирана од стране МПНТР РС („Реструктурирање предузећа у функцији афирмације пропулзивног тржишног привређивања у Србији”, „Мултифункционална пољопривреда и рурални развој у функцији укључења Републике Србије у Европску унију”, „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру дунавског региона”).

Важније књиге: *Улога консалтинга у реструктурирању предузећа у транзицији*, Београд 2007; *Водич за евалуацију консултантског учинка*, Београд 2008; *Менаџмент и маркетинг услужног сектора*, Београд 2010; *Развој консултантских услуга у Србији и њихов утицај на перформансе предузећа у агрокомлексу*, Београд 2011; *Пословна етика и комуницирање*, Београд 2012; *Стратешко планирање одрживог развоја пољопривреде и руралних подручја у Србији*, Београд 2016.

ИВАН ПАЈОВИЋ (1971). Самостални научни истраживач. Професор економије по позиву Нижњеновгородског државног инжењерско-економског универзитета НГИЭУ (Нижњи Новгород, Књагињино, Руска Федерација).

Докторирао 2012. године на тему „Институционална анализа клијентелизма као облика корупције”. Ужа сфера научног истраживања: институционална економија, економска политика и анализа и методологија научно-истраживачког рада.

Важније књиге: *Забрањена истина о Сарајевском аџенди*, Београд 2016 (коаутор).

ДРАГАН ПРОЛЕ (Нови Сад, 1972). Редовни професор Одсека за филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

На ФФ УНС дипломирао 1997. („Учење о науци од апсолутног Ја до апсолутног знања”), магистрирао 2001. („Хусерлова феноменолошка онтологија као трансцендентална филозофија”) и докторирао 2006. („Појам повести у Хајдегеровој и Хегеловој филозофији”). Професионално искуство и напредовање у каријери: асистент-приправник на Катедри за филозофију (1998–2002), асистент (2002–2006), доцент (2006–2011), ванредни професор (2011) и редовни професор на Одсеку за филозофију ФФ УНС (2016–). Области интересовања и истраживања: онтологија, филозофија повести и историја филозофије, феноменологија, ксенологија, превођење, естетика, теорија медија. Члан је Редакције *ЗМСДН* (2017–), члан Извршног одбора СФД-а (2006–2013), Члан ДКВ (2012–).

Важније књиге: *Um i povest: Hajdeger i Hegel*, Novi Sad 2007; *Stranost bića: prilozi fenomenološkoj ontologiji*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2010; *Хуманосиј сџраноџ човека*, Ср. Карловци – Нови Сад 2011; *Унутрашње иносџрансџво: филозофска рефлексија романизма*, Ср. Карловци – Нови Сад 2013; *Традиција насџаве филозофије*, Београд 2014; *Pojave odsutnog: prilozi savremenoj estetici*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2016.

ЖЕЉКО РАДИНКОВИЋ (Бања Лука, 1969). Научни сарадник у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Студије завршио у СР Немачкој. Магистрирао 2006. филозофију и историју („Проблем изворности искуства код Хусерла и Хајдегера” / “*Das Problem der Erfahrung bei Husserl und Heidegger*”). Похађао докторске студије (2003–2010) из области филозофије на Институту за филозофију у Штутгарту где је и докторирао (“*Hermeneutik der Zukunft*”). Од 2003–2010. сарадник је на интердисциплинарном пројекту „Нексус” („Nexus”) на Институту за филозофију у Штутгарту. Био је сарадник на интердисциплинарном пројекту „Адиопозитас” (“*Adipositas*”) Универзитета у Штутгарту (2006–2007). Од средине 2011. је сарадник ИФДТ у Београду. Преводи с немачког језика претежно филозофску литературу.

Важније књиге: *Нарџивна модификација Хајдеџерове феноменологије*, Београд 2013.

САЛИХ СЕЛИМОВИЋ (Тешањ, БиХ, 1944). Историчар, публициста, и просветни радник у пензији (Сјеница).

Студије историје и географије завршио на ВПШ у Сарајеву (1968). Радио као наставник историје, директор школе и секретар СИЗ за основно образовање. Добитник Грамате Милешевске епархије, Вукове награде за историју за 2013. годину, Награде „Гордан Ранитовић”, Велике награде Задужбине „Нићифоровић”, посебног признања Савеза удружења резервних војних старешина Региона Краљево и Општине Сјеница итд. Редовни је члан Матице српске.

Важније књиге: *Историја Сјенице: насџанак и развој до ослобођења од Турака 1912. године и нова демоџрафска креџања*, Београд 2000; *Сјеница: насџанак и развој до ослобођења 1912: нова демоџрафска креџања*, Сјеница 2004;

Београд 2013; *Кладница*, Нови Пазар 2011; *Прилози њореклу, исламизацији, миграционим и демографским њроцесима у Раџкој обласџи*, Београд 2012; *Прилози њроцлосџи Сџаре Раџке*, Ужице 2013; *Прилози њроцлосџи Сџаре Раџке*, 2, Ужице 2014; *Сџеница 2*, Ужице 2015; *Презимена и њихово њорекло на Сџеничко-њеџџерској висоравни*, Ужице 2017.

ЗОРАН СИМОНОВИЋ (Ниш, 1970). Научни сарадник у Институту за економику пољопривреде у Београду.

Дипломирао је 2000. на ПФ УНи, магистрирао 2003. на ЕФ УНи на смеру Теорија и политика привредног развоја („Систем тржишта фактора производње у Византији као глобални оквир привреде средњовековне Србије”). Докторирао је 2014. на ФМ МТУ у Зајечару („Савремени концепт управљања аграром Србије у условима транзиције”). Запослен је у ИЕП у Београду (од 2004). Бави се комплексним приступом аграру, и посебним интересовањем за економске односе са историјског и савременог аспекта.

Важније књиге: *Византија и Србија, економски односи и уџицаји*, Ниш 2003; *Економска њолиџика Византије*, Ниш 2007; *Уџрављање аграром Србије у њтранзицији*, Београд 2014; *Свеџ Византије, контекст њре и њосле Гењионике, социолоџики, економски и њравни асџекџи*, Косовска Митровица 2016 (коаутор).

ГОРДАНА М. СТЕПИЋ (Нови Сад, 1976). Саветник у Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Дипломирала (1995) и магистрирала (2011) на УФ УБг („Оспособљавање наставника за коришћење дидактичких ресурса у веб-окружењу”). Докторирала 2016. на УФ у Ужицу („Ефекти тимске наставе природе и друштва у веб-окружењу”). Објавила је више чланака у часописима, зборницима радова и монографијама и учествовала на домаћим и међународним научним скуповима. Област научног интересовања и истраживања: настава природе и друштва, веб-окружење, тимска настава, финансијско образовање. Члан је Националног савета за праћење реализације Међународног пројекта PISA.

СКРАЋЕНИЦЕ

АУ	Алфа универзитет
ВПШ	Виша педагошка школа
ВРС	Влада Републике Србије
ВТВА	Ваздухопловно-техничка војна академија
ДКВ	Друштво књижевника Војводине
ЕФ	Економски факултет
ЗМСДН	<i>Зборник МС за друџџивене науке</i>
ИДН	Институт друштвених наука
ИЕП	Институт за економику пољопривреде
ИСИ	Институт за стратегијска истраживања
ИФДТ	Институт за филозофију и друштвену теорију
КПА	Криминалистичко-полицијска академија
МО	Министарство одбране
МТУ	Мегатренд универзитет („џон Незбит”)
МПНТР	Министарство просвете, науке и технолошког развоја
НБП	<i>НБП: наука, безбедносџи, њолиција</i>
PISA	Programme for International Student Assessment
ПФ	Правни факултет
РС	Република Србија

САНУ	Српска академија наука и уметности
СФД	Српско филозофско друштво
УБг	Универзитет у Београду
УБС	Удружење банака Србије
УН	Уједињене нације
УНи	Универзитет у Нишу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УС	Универзитет Сингидунум
УСКМСк	Универзитет „Свети Кирил и Методиј” у Скопљу
УУ	Универзитет уметности
УФ	Учитељски факултет
ФБ	Факултет безбедности
ФЛУУУ	Факултет ликовних уметности Универзитета уметности
ФМ	Факултет за менаџмент („Дон Незбит”)
ФОЗ	Факултет одбране и заштите
ФОН	Факултет организационих наука
ФСЕР	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
ФФ	Филозофски факултет

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пуца годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 163. (3/2017) свеску 30. септембра 2017.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Редакције: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Телић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2017. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије